

**TÜRK DÜNYASINDA ENTEGRASYON
SÜREÇLERİ VE KURUMSALLAŞMA**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

Ayşe ŞENER

**Danışman
Doç. Dr. Ali ASKER**

**TÜRK DÜNYASINDA ENTEGRASYON SÜREÇLERİ VE
KURUMSALLAŞMA**

Ayşe ŞENER

Doç. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Mart 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI.....	5
ÖNSÖZ.....	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION.....	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	13
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	13
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	13
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM.....	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	14
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
TÜRK DÜNYASININ GENEL MAHİYETİ	15
1.1. Türk Dünyasının Jeopolitiği	15
1.2. Türk Dünyasının Nüfus Özellikleri.....	22
1.3. Türk Dünyasının Ekonomik Potansiyeli.....	28
1.4. Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi ve İdari Yapısı	37
1.4.1. Azerbaycan	37
1.4.2. Kazakistan	41
1.4.3. Kırgızistan.....	45
1.4.4. Türkiye.....	48
1.4.5. Türkmenistan	53
1.4.6 Özbekistan	56
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	59
ENTEGRASYON KURAMLARI VE TÜRK DÜNYASINDA	
ENTEGRASYON SÜREÇLERİ	59
2.1. Entegrasyon Kuramları.....	59
2.1.1. Entegrasyon Kavramı ve Entegrasyonun Tarihsel Süreci.....	59

2.1.2. Entegrasyon Teorilerine Kaynaklık Eden Çalışma Yöntemleri	63
2.1.3. Entegrasyon Teorileri	66
2.1.3.1. İşlevselcilik ve Yeni İşlevselcilik	66
2.1.3.2. İletişimsel Etkileşimcilik.....	69
2.1.3.3. Uluslarüstücülük	70
2.1.3.4. Hükümetlerarasıcılık ve Liberal Hükümetlerarasıcılık.....	71
2.1.3.5. Federalizm	73
2.1.3.6. Kurumsalcılık ve Yeni Kurumsalcılık.....	74
2.1.4. Entegrasyon Türleri.....	76
2.1.4.1. Ekonomik Entegrasyon	77
2.1.4.2. Siyasal Entegrasyon	79
2.1.4.3. Sosyal Entegrasyon	80
2.2. Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçlerinin Gelişimi	81
2.2.1. Birliğin Özünü Oluşturan Türk Milli Değerleri	81
2.2.2. Orta Asya ve Kafkasya Açısından Türk Dünyası.....	84
2.2.3. Anadolu Açısından Türk Dünyası	90
2.2.4. Türk Dünyasında Entegrasyon ve İşbirliği Projeleri	94
2.2.4.1. Türk Cumhuriyetlerinin İlişkilerinde İlk Yılları.....	95
2.2.4.2. Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri.....	102
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	110
TÜRK DÜNYASINDA KURUMSALLAŞMA	110
3.1. Türk Konseyi (Türk Keneşi).....	110
3.1.1. Tarihi Gelişimi.....	110
3.1.2. Uluslararası Bir Kuruluş Olarak Türk Konseyi.....	119
3.1.3. Türk Konseyi'nin Amaç ve Faaliyetleri.....	123
3.1.4. Türk Konseyi'nin Organları.....	125
3.1.4.1. Devlet Başkanları Konseyi	126
3.1.4.2. Dışişleri Bakanları Konseyi.....	127
3.1.4.3. Kıdemli Memurlar Komitesi.....	128
3.1.4.4. Aksakallar Konseyi.....	128
3.1.4.5. Sekreteryaya.....	129
3.2. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)	133

3.2.1. Teşkilatın Kuruluşu ve Amaçları	133
3.2.2. Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY	134
3.2.3. Kurumsal Yapısı ve Personeli	136
3.2.4. Teşkilatın Faaliyetleri	138
3.3. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)..	142
3.3.1. Asamblenin Kuruluşu ve Amaçları	142
3.3.2. Parlamenter Diplomasi ve TÜRKPA	143
3.3.3. Asamblenin Kurumsal Yapısı	145
3.3.4. TÜRKPA Sekretaryası	147
3.3.5. Asamblenin Faaliyetleri.....	148
3.4. Türk Kültür ve Mirası Vakfı	150
3.4.1. Kuruluşu ve Amaçları	150
3.4.2. Vakfın Kurumsal Yapısı ve Personeli	151
3.4.3. Vakfın Faaliyet ve Görevleri.....	153
3.5. Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyi (Türk İş Konseyi)..	154
3.5.1. Türk İş Konseyi'nin Kuruluşu ve Amaçları.....	154
3.5.2. Türk İş Konseyi'nin Yapısı	156
3.5.3. Türk İş Konseyi'nin Faaliyetleri	158
3.6. Uluslararası Türk Akademisi	160
3.6.1. Uluslararası Türk Akademisi'nin Kuruluşu ve Amaçları	160
3.6.2. Uluslararası Türk Akademisi'nin Kurumsal Yapısı	162
3.6.3. Uluslararası Türk Akademisi Faaliyetleri.....	164
SONUÇ.....	168
KAYNAKÇA	172
TABLolar LİSTESİ.....	197
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	198
HARİTALAR LİSTESİ.....	199
ÖZGEÇMİŞ.....	200

TEZ ONAY SAYFASI

Ayşe ŞENER tarafından hazırlanan “TÜRK DÜNYASINDA ENTEGRASYON SÜREÇLERİ VE KURUMSALLAŞMA” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Ali ASKER

Tez Danışmanı, Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 05/03/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Latif PINAR (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Ayşe ŞENER

İmza :

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Türk dili konuşan ülkeler arasında son yıllarda yoğunlaşan her alandaki işbirliğinin ve bu işbirliğini sağlayan kurumların, Türk Dünyasının entegrasyonuna olan katkılarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Tezimin her aşamasında tecrübe ve bilgileriyle daima destek olan, dahil olduğum akademik çalışmalarda yol gösteren ve her zaman motivasyonumu sağlayan değerli tez danışmanım Doç. Dr. Ali Asker'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yüksek Lisans yapmam konusunda bana cesaret veren ve destekleyen Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir Merdan'a, tez savunma jürisinde yer alan Doç. Dr. Latif Pınar'a ve değerli görüşlerini sunan Doç. Dr. Ainur Nogayeva'ya teşekkür ederim.

Tezimde yer alan grafik ve haritaların hazırlanmasında ve düzenlenmelerin yapılmasında bana yardımcı olan kardeşlerim Meltem ve Rabia'ya, bu süreçte manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve çalışmalarımnda fikirleriyle bana destek olan Mahmut Öztürk'e teşekkür ederim.

Kurumlarla ilgili gerekli belge ve mevzuatlara ulaşmamda yardımcı olan Türk Konseyi'ne teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe ŞENER

ÖZ

Türk Dünyası kavramı, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne, Güney Asya'dan Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan bölgede yaşayan Türk dili konuşan toplulukları ifade etmektedir. Bu geniş alanda var olan bağımsız Türk cumhuriyetleri, özerk Türk cumhuriyetleri ve azınlık durumunda olan Türk toplulukları aynı tarihi paylaşmakta, aynı dili konuşmakta ve aynı kültürü yaşamaktadır. Bu çalışmada, geçmişten günümüze kadar dünyanın çok geniş alanlarına yayılmış olan Türklerin sahip olduğu birlik olma bilinciyle tarihin belirli dönemlerinde gerçekleştirdiği entegrasyon süreci ele alınmıştır. Buna göre, Türk Dünyasının entegrasyonu, tarihin ilk dönemlerinde kılıç zoruyla büyük imparatorlukların kurulması şeklinde olmuş, daha sonraları milli birlik ve bilinçlenme ile Türk halklarının birleşmesi amaçlanmış ve son olarak, modern ulus-devletlerin olduğu günümüzde, ülkelerin karşılıklı işbirliğine dayanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk cumhuriyetleri, ortak değerler üzerinden yola çıkarak 1992 yılında başlattıkları "Zirveler Süreci" ile uluslararası alanda ilk ilişkilerini kurmuşlardır. Türk dili konuşan ülkeler arasında işbirliğinin yoğunlaşması ve entegrasyonun sağlanması açısından en büyük etkiyi ise kurumsal yapılar oluşturmuştur. Buradan yola çıkarak bu tezde, Türk dili konuşan toplulukları temele alan siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim, bilim ve diğer alanlardaki kurumsal yapılar incelenmiştir. Bu kurumların kuruluş süreçleri, amaçları, kurumsal özellikleri ve faaliyetleri ayrıntılı olarak işlenmiştir. Buna göre, Türk Dünyasının her alanda entegrasyonunu sağlayan bu kurumlar, Türk dili konuşan ülkelerin ortak dış politika yürütülerek diğer aktörlere karşı rekabet gücü kazanmalarını sağlamakta, kurumsal yapı içerisinde bulunan ülkelerin çıkar çatışmalarını engellemekte, ülkeler arasında ticareti serbestleştirerek refah seviyelerini yükseltmekte, uluslararası alanda norm ve hukuk kuralları oluşturmakta ve toplumsal bağları geliştirerek ortak kamuoyu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Türk Dili Konuşan Ülkeler, Entegrasyon, Kurumsallaşma, Türk Konseyi, Devlet Başkanları Zirvesi.

ABSTRACT

The concept of the Turkic World refers to Turkic-speaking communities living in the region from the Adriatic to the Great Wall, from South Asia to the Arctic Ocean. Independent Turkic republics, autonomous Turkic republics, and minority Turkic communities that exist in this wide area share the same history, speak the same language, and live the same culture. In this study, the integration process realized in certain periods of history with the consciousness of being a unity of the Turks, who have spread to very wide areas of the world from past to present, is discussed. According to this, the integration of the Turkic World was in the form of the creation of great empires by the sword force in the early periods of history, later it was aimed to unite Turkic peoples with national unity and consciousness, and finally, it was based on the mutual cooperation of countries in today's modern nation-states.

After the dissolution of the Soviet Union, the Turkic republics established their first international relations with the "Summits Process" they started in 1992 based on common values. Institutional structures have had the greatest impact in terms of intensifying cooperation and achieving integration among Turkic-speaking countries. Hence, in this thesis, institutional structures in political, economic, social, cultural, education, science, and other fields, which are based on Turkic-speaking communities, are examined, and establishment processes, objectives, institutional characteristics, and activities of these institutions are discussed in detail. Accordingly, these institutions, which ensure the integration of the Turkic World in every field, enable the Turkic-speaking countries to gain competitive power against other actors by implementing a common foreign policy, prevent the conflicts of interest of the countries within the institutional structure, increase welfare levels by liberalizing trade between countries, establish norms and legal rules in the international arena and create a common public opinion by improving social ties.

Keywords: Turkic World, Turkic-Speaking Countries, Integration, Institutionalization, Turkic Council, Presidential Summit.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçleri ve Kurumsallaşma
Tezin Yazarı	Ayşe ŞENER
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	05/03/2021
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	201
Anahtar Kelimeler	Türk Dünyası, Türk Dili Konuşan Ülkeler, Entegrasyon, Kurumsallaşma, Türk Konseyi, Devlet Başkanları Zirvesi.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Integration Processes and Institutionalization in The Turkic World
Author of the Thesis	Ayşe ŞENER
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	05/03/2021
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	201
Keywords	Turkic World, Turkic-Speaking Countries, Integration, Institutionalization, Turkic Council, Presidential Summit.

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

AGİT: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

AHC: Azerbaycan Halk Cephesi

APEC: Asia-Pacific Economic Cooperation (Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü)

ASK: Azerbaycan Cumhuriyeti Girişimciler (İşverenler) Teşkilatları Milli Konfederasyonu

Atameken: Kazakistan Ulusal Ekonomi Odası

Azerbaycan SSC: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

Benelux: Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'u ifade etmektedir.

BM: Birleşmiş Milletler

CCI: Kırgız Cumhuriyeti Ticaret ve Sanayi Odası

DEİK: Türkiye Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu

EİT TSO: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret ve Sanayi Odası

EİT/ ECO: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

EXPO: Exposition (Dünya Fuarı)

GSYH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

GUAM: Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova

IICAS: International Institute for Central Asian Studies (Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü)

IMF: International Money Fund (Uluslararası Para Fonu)

ISESCO: İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu

ITA/ TWESCO: International Turkic Academy

KEİ: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü

KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

Mad.: Madde

NAFTA: North American Free Trade Agreement (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi)

OAT: Orta Asya Topluluğu

OIC/ İKÖ: Organisation of Islamic Cooperation (İslam Konferansı Örgütü)

PAB: Parlamentolar Arası Birlik

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDK: Türk Dil Kurumu

TİKA: Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTSO: Türk Ticaret ve Sanayi Odası

Türk Konseyi: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi

TÜRKPA: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi

TÜRKSOY: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi

UNESCO: United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu alışmada, Türk dili konuşan ülkelerin tarihten günümüze kadar olan entegrasyon süreçleri ve Türk Dünyasının entegrasyonunda önemli bir yeri olan Türk Konseyi, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Dili Konuşan lkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Türk Kültür ve Mirası Vakfı, Türk Dili Konuşan lkeler Ortak İş Konseyi (Türk İş Konseyi) ve Uluslararası Türk Akademisi gibi kurumsal yapılar ele alınmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Dünya bir yandan küreselleşirken diğer yandan blgeselleşmektedir. Devletler bu dönemde kendilerine yakın hissettikleri ve çıkarlarının uyuştuğu ülkelerle kurumsal yapılar oluşturmaktadır. Bu nedenle, Türk Dünyasının küreselleşme ve bölgeselleşmeler karşısında bütünleşmesi önemlidir. Öyle ki, çok geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türk devletleri birlik içerisinde oldukları sürece uluslararası politikayı etkileyebilecek güce sahiptir. Türk devletlerinin bulunduğu coğrafya, ağdaş kültürü, nüfusu, ekonomik potansiyeli, maddi zenginlikleri, politik yapısı ve bu devletlerin birbirini tamamlayıcı özelliğe sahip olması birlik halindeki Türk devletlerinin dünya siyasetinde göz ardı edilemez bir aktör olmasına neden olmaktadır. Özellikle, Türk birliği temelinde kurulan uluslararası kuruluşlar Türk Dünyasının uluslararası alanda önemini artırmaktadır.

Binlerce yıllık ortak kültürel ve tarihi değerlere sahip olan Türkler, bu değerlerin anlam ifade edecek şekilde birlikteliği ile ülkesel farklara rağmen entegrasyonu sağlayabilecek durumdadır. Bu tezin amacı, Türklerin tarihten günümüze kadar yaşadığı entegrasyon sürecini ve entegrasyonu sağlayan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıdaki kurumları ortaya koymaktır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu tezin birinci bölümünde, Türk Dünyası olarak ifade edilen coğfyanın toplam yüz lm, Türk topluluklarının nüfusu ve bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ekonomileri hakkında bilgi elde etmek amacıyla nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tezde, Türk Dünyasıyla ilgili Türkçe, İngilizce, Rusça ve diğer Türk dillerinde yazılan

bilimsel makaleler, konuya ilişkin kitaplar, Merkezi İstatistik Kurumu verileri, raporlar ve resmi internet sayfalarından yararlanılmıştır. Ayrıca, Türk dili konuşan ülkelerin anayasaları ve bu ülkelerin üyesi olduğu uluslararası kuruluşlara ait anlaşmalar, şartlar, sözleşmeler, protokoller, içtüzükler ve yönetmelikler incelenmiştir.

Türk Dünyasının entegrasyonunu bilimsel çerçevede desteklemek amacıyla entegrasyon teorileri ve entegrasyon türleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Entegrasyon teorileri arasından kurumsalcılık ve yeni kurumsalcılık teorileri temele alınarak Türk Dünyasının entegrasyonu analiz edilmiştir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Türk Dünyasının entegrasyonu yavaş ilerleyen bir süreçtir. Ancak, Türk devletlerinin sahip olduğu orak tarih, dil, kültür ve kimlik Türk Dünyasının entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır. Nitekim Avrupa ülkeleri birleşen yanlarını ön planda tutarak uzun süren bir entegrasyon süreci yaşamış ve kurmuş oldukları Avrupa Birliği ile uluslararası politikayı etkilemişlerdir. Benzer şekilde, Türk devletleri ortak değerlerini ön planda tutarak 1992 yılında başlattıkları entegrasyon sürecini kurumsal yapılarla desteklemişlerdir. Bugün Türk Dünyası, her alanda oluşturduğu kurumsal yapılar sayesinde entegrasyonu daha ileri düzeye taşımaktadır. Öyle ki, gelecekte Türk Dünyasının uluslararası politikayı etkileyebilecek güce sahip olması muhtemeldir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Türk Dünyasının jeopolitik, ekonomik ve nüfus özellikleri incelenirken, özerk Türk cumhuriyetleri, azınlık durumunda olan Türk toplulukları ve diğer ülkelerde yaşayan Türk toplulukları hakkında sınırlı bilgiye ulaşılmıştır. Özellikle, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Uygur Özerk Bölgesi ile ilgili istatistik verilere ulaşmak oldukça zor olmuştur.

Entegrasyon kuramlarını konu edinen kaynakların genellikle Avrupa Birliği üzerinden tanımlamalar yapması ve daha çok ekonomik entegrasyon üzerinde durulmasından kaynaklı olarak siyasi, sosyal kültürel ve diğer alanlardaki entegrasyonlar hakkında bilgi elde etmek güç olmuştur.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DÜNYASININ GENEL MAHİYETİ

1.1. Türk Dünyasının Jeopolitiği

Türk Dünyasının kesin coğrafi sınırları olmamakla birlikte, Türkçe konuşan toplulukları temele alarak genel hatları olan bir jeopolitik merkez tanımlanabilmektedir. Jeopolitik oluşumlar, belirli bir bölgede etkisi olan ve o bölgede kendine has kültür ve kimlik geliştirebilen siyasi yapılar olduklarından dolayı kesin sınırlara sahip değildir. Dolayısıyla Türk Dünyası terimi coğrafi bir durumdan çok belirli devletlerin siyasal yaklaşımlarını yansıtmaktadır.¹

Türk Dünyası, en genel hatlarıyla Bosna'dan Çin Seddi'ne, Güney Asya'dan Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Türk halklarının bu denli geniş bir alana yayılması, sahip oldukları kendilerine has hareketlilikleri, Türk halklarının tek bir devlet altında yaşayamamaları ve tarih boyunca Türk devletlerinin sınırlarının devamlı olarak değişmesinden kaynaklanmaktadır.² Bu yüzden Türk Dünyası içerisinde farklı jeopolitik özneler bulunmaktadır. Hazar Denizi merkez olarak kabul edildiğinde kuzey, doğu, güney ve batı olmak üzere dört Türk jeopolitik öznesi tanımlanmaktadır. Kuzey Türk jeopolitik öznesi, Balkanlar'daki Karpat Dağları'ndan Tanrı Dağları'na kadar uzanan bozkırları kapsamaktadır. Günümüzde Rusya hâkimiyetinde olan bu bölge Türk kültürünün beşiği ve bozkır medeniyetinin kurulduğu coğrafyadır. Doğu Türk jeopolitik öznesi, İran'ın kuzeydoğusundaki Türkmen Sahra'yı, Türkmenistan'ı, Afganistan'ın kuzeyini, Kazakistan'ı, Kırgızistan'ı, Tacikistan'ı ve Uygur Özerk Bölgesi'ni içermektedir. Tarihte bu bölgenin adı "Türkistan" olarak geçse de, daha sonraları Maverâünehir, Orta Asya ve Merkez Asya gibi isimler kullanılmıştır. Güney Türk jeopolitik öznesi, temelini Oğuz boyları oluşturan İran ve Güney Kafkasya'dan oluşmaktadır. Batı Türk Jeopolitik öznesi ise, Anadolu ve Balkanları içine almaktadır. Bu bölgenin oluşmasında Büyük Selçuklu Devleti'nin varisi olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin etkisi büyüktür.³

¹ Dinmuhammed Ametbek, "Türk Dünyası'nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, (ss. 143-168), s. 144-145.

² Lars Johanson, "Türk Dünyası'nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar", Çev. Nurettin Demir, *Türkbilgi*, Sayı: 2, 2001, (ss. 168-177), s. 168-169.

³ Ametbek, s. 146- 149.

Türk Dünyası jeopolitik öznelerin dışında Türk halklarının sahip olduğu yönetim özelliklerine göre de ayrılmaktadır. Buna göre Türk Dünyası, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu coğrafya olarak kabul edildiğinde, dört kategoride ele alınmaktadır. Bunlar;⁴

- 1- Bağımsız Türk cumhuriyetleri
- 2- Özerk Türk cumhuriyetleri ve muhtar vilayetler
- 3- Azınlık durumunda olan Türk toplulukları
- 4- Diğer ülkelerde yaşayan Türk toplulukları

Harita 1: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri

Bağımsız Türk cumhuriyetleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'dır. Avrupa ve Asya kıtaları arasında köprü olan bu ülkeler, Avrasya'nın önemli bir kısmını oluşturmaktadır.⁵ Türk cumhuriyetlerinden yüzölçümü olarak en büyük olanı Kazakistan'dır. Orta Asya'nın eski devletlerinden biri olan Kazakistan, Altın Orda İmparatorluğu, Nogay Hanlığı ve Kazak Hanlığı'nın tarihi coğrafyasında yer almış, Saka, Hun, Göktürk, Kıpçak, Karahan gibi devletlerin ve Oğuz, Karluk, Kıpçak gibi Türk boylarının vatanıdır. Türk Dünyasının ikinci büyük yüzölçümüne sahip olan ülkesi Türkiye'dir. Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan Türkiye, Azerbaycan gibi büyük Oğuz boyuna mensuptur. Türkmen ve Kırgız halkları

⁴ Fuat Uçar, *Dış Türkler: Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı*, İkinci Baskı, Fark Yayınları, Ankara, 2007, s. 337.

⁵ Mehmet Seyfettin Erol, "Avrasya'nın Değişen Jeopolitiğinde Türk Dünyası ve Türkiye: Nasıl Bir Gelecek?", içinde *TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* "Yerelden Küresel: Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını" Ed. Burak Hamza Eryiğit, TESAM Kitapları, Bursa, Aralık 2018, (ss. 323-340), s. 329-330.

tarihte çeşitli Türk imparatorluk ve devletlerinin içerisinde yaşamışlardır. Özbekler ise, Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarına bölündükten sonra Buhara Emirliği altında mevcudiyetini korumuş⁶ ve bu gün bağımsız bir cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir.

Tablo 1: Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Yüzölçümü

Türk Cumhuriyetleri	Yüzölçümü (km ²)
Kazakistan	2.724.900
Türkiye	783.562
Türkmenistan	488.100
Özbekistan	447.400
Kırgızistan	199.951
Azerbaycan	86.600
K.K.T.C	3.335 ⁷
Toplam	4.733.848

Kaynak: CIA, The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.

Bağımsız Türk cumhuriyetlerinin toplam coğrafi alanı 4,8 milyon km²'den oluşmaktadır. Türk Dünyası, kültür ve kimlik birliği olarak ele alındığında 11,2 milyon km²'den fazla bir alanı içine almaktadır. Türk Dünyası arazisinin ancak %44'ünü bağımsız Türk cumhuriyetleri oluşturmaktadır. Geriye kalan %56'sını 6,3 milyon km² alanla özerk Türk cumhuriyetleri ve diğer bağımlı bölgeler oluşturmaktadır.⁸ Bu bağımlı bölgeler Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Moldova Cumhuriyeti ve Ukrayna gibi ülkelerin içerisinde yer almaktadır.

Türk özerk bölgelerinin büyük bir kısmı Rusya Federasyonuna bağlıdır. Eğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin politik ve idari yapısı oluşturulurken bu Türk soylu halklar cumhuriyet statüsünde yer alabilmiş olsaydılar, Bolşevik Anlaşması (8 Aralık 1991)'na göre bağımsızlık hakkı kazanmış olacak ve Rusya'nın büyük bir

⁶ Cavanşir Feyziyev, *Türk Devletleri Birliği: Küresel Entegrasyonun Avrasya Modeli*, İkinci Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 75-80.

⁷ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti uluslararası alanda sınırlı olarak tanınmaktadır. CIA resmi kaynaklarında Kıbrıs bir bütün olarak ele alınmıştır (9,251 km²). Türk devletleri K.K.T.C tanımaktadır ve tabloda belirtilen (3.335 km²) yüzölçümünü kabul etmektedir. Bkz. TÜRKSOY, Erişim Tarihi 16 Ekim 2020, <https://www.turksoy.org/tr/members/trnc>.

⁸ Hayati Doğanay, "Türk Dünyası'nın Siyasi Sınırları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1995, (ss. 132-154), s. 145.

kısmı Türk devletlerine ait olacaktı. Öyle ki, bugün Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türk halklarının bölgesi Rusların yaşadığı tarihi bölgelerden daha büyüktür.⁹

Rusya Federasyonu sınırları içerisine bulunan Türk halkları, İdil-Ural, Kuzey Kafkasya, Güney Sibiry ve Kuzey Doğu Sibiry gibi geniş alanlarda yer almaktadır. Bu bölgelerde adını yerli Türk halklarından alan özerk cumhuriyetler olduğu gibi, yaşadığı yere adını veremeyen azınlıktaki Türk dili konuşan halklar da vardır. İdil-Ural bölgesinde Başkurdistan, Tataristan ve Çuvaşistan; Kuzey Kafkasya bölgesinde Karaçay-Çerkez, Kabardin-Balkar ve Dağıstan; Güney Sibiry bölgesinde Hakas, Altay ve Tuva; Kuzey Sibiry bölgesinde ise Saha (Yakutistan) özerk cumhuriyetleri bulunmaktadır.¹⁰ Bu özerk Türk cumhuriyetleri Rusya'nın büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 2: Rusya Federasyonu'na Bağlı Özerk Türk Cumhuriyetleri

Özerk Türk Cumhuriyetleri	Yüzölçümü (km ²)	Başkent
Saha (Yakutistan)	3.103.200	Yakutsk
Tuva	170.500	Kızıl
Başkurdistan	143.000	Ufa
Altay	92.600	Gorno-Altay
Tataristan	66.000	Kazan
Hakasya	61.900	Abakan
Dağıstan	50.300	Mahaçkale
Karaçay-Çerkez	14.600	Çerkesk
Çuvaşistan	13.300	Şupaşkar
Kabardin-Balkar	12.500	Nalçik
Toplam	3.727.900	

Kaynak: Doğanay, 147; Feyziyev, 80.

Rusya Federasyonu'na bağlı özerk ve muhtar bölgeler dışında, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan), Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi (Gagavuzya) ve Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk

⁹ Feyziyev, s. 73-74.

¹⁰ Fırat Purtaş, "Milletler Meselesi Çerçevesinde Rusya Türkleri", İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Yıllığı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 470-498), s. 472.

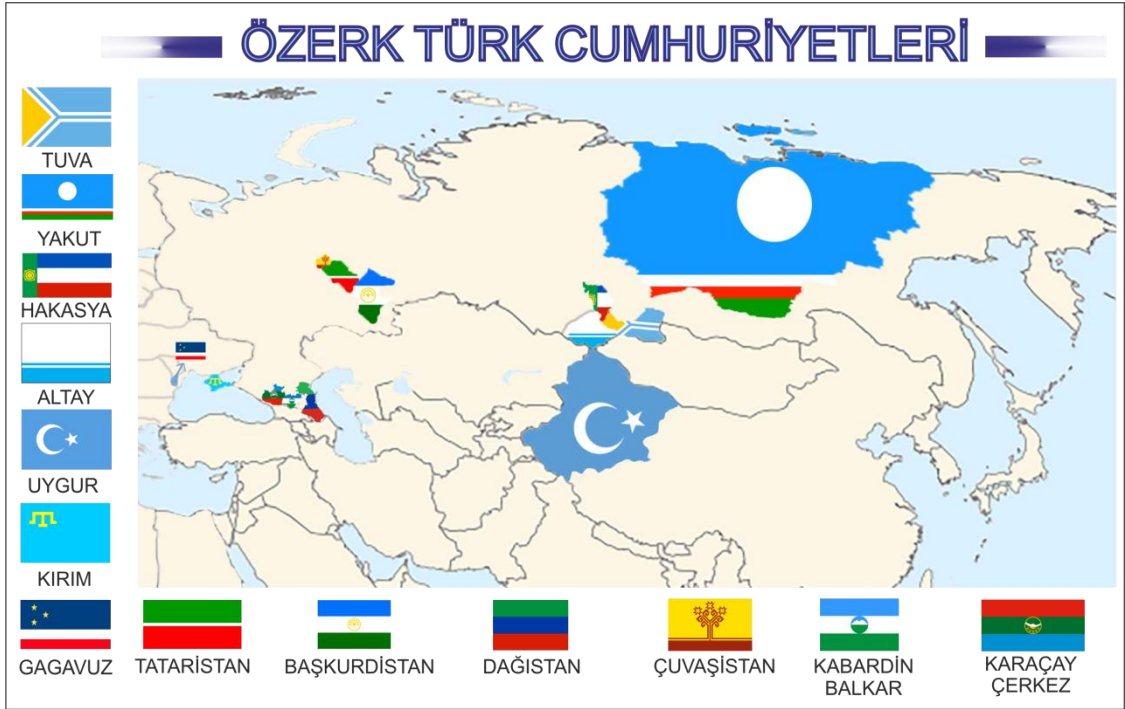
Cumhuriyeti içerisinde de Türk halkları yaşamaktadır.¹¹ Ayrıca, Türk devletlerine bağlı özerk Türk cumhuriyetleri de bulunmaktadır. Bunlar, Azerbaycan'a bağlı Nançivan Özerk Cumhuriyeti ile Dağlık Karabağ Cumhuriyeti¹² ve Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyeti'dir.

Tablo 3: Rusya Federasyonu Dışında Bulunan Özerk Türk Cumhuriyetleri

Özerk Türk Cumhuriyetleri	Yüzölçümü (km ²)	Başkent
Uygur Özerk Bölgesi	1.646.900	Urumçi
Gagavuzya	27.000	Komrat
Kırım	1.832	Simferopol
Toplam	1.675.732	

Kaynak: Doğanay, 147.

Harita 2: Özerk Türk Cumhuriyetleri

Kaynak: Erdal Bay ve diğerleri, s. 58'den alınan verilere göre uyarlanmıştır.

Bağımsız devletler ve özerk bölgeler dışında, siyasi sınırları olmayan ancak diğer devletler içerisinde bir grup oluşturacak şekilde belirli bir bölgeyi yurt edinmiş Türk Toplulukları da vardır. Bu Türk Toplulukları, buldukları toprakları uzun

¹¹ Mimar Türkkahraman ve Serdal Fidan, "Türk Dünyası ve Mana Etrafında Bütünleşme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, 2005, (ss. 75-90), s. 76.

¹² Ramazan Özey, *Türk Dünyası Coğrafyası*, Onuncu Baskı, Aktif Yayınları, İstanbul, 2018, s. 98-101.

yıllardan beri yurt edinmiş, önemli bir nüfus elde etmiş, kendine has dil, gelenek ve göreneklerini korumuşlardır.¹³ Azınlık olarak ifade edilen bu topluluklar özellikle İran, Irak, Suriye, Lübnan gibi Orta Doğu ülkeleri, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Makedonya, Kosova, Arnavutluk gibi Balkan ülkeleri ve Moğolistan, Tacikistan, Afganistan, gibi Asya ülkelerinde yaşamaktadır.¹⁴

Orta Doğu ülkeleri içerisinde en yoğun Türk nüfusuna sahip olan ülke İran'dır. Azerilerin büyük bir kısmı İran'ın kuzeyinde yaşamaktadır. Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bu bölge 107.000 km²'lik bir alanla Tebriz, Edebil, Hoy, Selmas, Urmiye, Maku, Astara, Meraga, Culfa, Merend, Soğukbulak, Halhal gibi şehir ve kasabaları içine almaktadır. İran'da bulunan bir diğer önemli Türk topluluğu ise, Fars eyaletinde bulunan Kaşgaylar'dır. Ayrıca Türkmen, Afşar, Kaçar, Şahseven, Karakalpak, Hamse, Kengürlü, Karadağlı gibi farklı Türk toplulukları da bulunmaktadır.¹⁵ Bir diğer Orta Doğu ülkesi olan Irak da önemli bir Türk nüfusuna sahiptir. Daha çok Kuzey Irak bölgesinde bulunan Türk halkları, Musul, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'de yaşamaktadır. Suriye'nin her bölgesinde az da olsa Türk nüfusu bulunmaktadır. Suriye'de Türk nüfusu genelde Halep, Hama, Humus ve Lazkiye kentlerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Lübnan'ın bazı bölgelerinde de Türk toplulukları yaşamaktadır.¹⁶

Balkan ülkelerinde bulunan Türk nüfusu ise, Osmanlı İmparatorluğu döneminde oluşmaya başlamış ve bölgeye yerleşen Türk dili ve kültürü günümüze kadar varlığını korumuştur. 19 ve 20. yüzyıllardaki milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlıdan ayrı düşen Türkler yaşadıkları bölgelerde kendi değerlerine sahip çıkmışlardır. Böylece bugün Balkan ülkelerinde Türk toplulukları varlıklarının hala sürdürmektedir.¹⁷ Özellikle Bulgaristan'da bulunan Türk nüfusu ülkenin en önemli milli azınlıklarındandır. Başta Güney Bulgaristan olmak üzere Rodop dağları çevresi,

¹³ Erhan Topal ve Adem Sezer, "Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 33, 2016, (ss. 96-113), s. 98.

¹⁴ Erdal Bay, Akmatlı Alimbekov, Mustafa Mete, Eyüp Cüçük ve Erhan Yokuş, " 'Türk Dünyası Birliği' Algısı," *Akademik Bakış*, Cilt: 11, Sayı: 21, 2017, (ss. 55-85), s. 58.

¹⁵ Nadir Devlet, "Çağdaş Türk Devletleri ve Toplulukları", İçinde *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ed. Cemil Öztürk, Üçüncü Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, (ss. 175-202), s. 198.

¹⁶ Doğanay, s. 148.

¹⁷ Hasan Bağcı ve Nazmi Alan, "Balkan Türklerinin Dili ve Edebiyatlarının Türk Eğitim Sistemindeki Yeri", İçinde *Balkan Savaşları'nın 100. Yılında Uluslararası Balkan Sempozyumu: Balkanlar'da Dostluk ve İşbirliği*, Ed. Süleyman Seydi, Vedat Kartalçık ve Murat Kılıç, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Isparta, 2013, (ss. 641-656), s. 642.

Tunca, Meriç ve Arda boyları, Burgaz çevresi, Güney Dobruca'da Türkler yoğunluktadır. Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde de Türk toplulukları yaşamaktadır. Balkanlarda yoğun Türk nüfusuna sahip ülkelerden biri de Romanya'dır. Tarihte Boğdan-Eflak Beyliği adıyla uzun yıllar Osmanlı'ya bağlı olan Romanya'nın Dobruca bölgesi günümüzde yoğun bir Türk nüfusuna sahiptir. Buradaki Türk topluluklarının yaşama bölgesi Moldova'da bulunan Gagavuz Türklerine doğru devam etmektedir. Ayrıca Bosna-Hersek, Makedonya, Arnavutluk, Kosova, Sancak ve Karadağ bölgelerinde de Osmanlı döneminden kalan Türk azınlıkları bulunmaktadır.¹⁸

Asya ülkeleri arasında en yoğun Türk azınlığı olan ülke ise Afganistan'dır. Bu ülke milli kültür birliği olmayan farklı etnik grupların yaşadığı siyasi ve coğrafi bir bölgedir. Afganistan'da Afganlar, Farslar, Türkler, Moğollar ve Hindular olmak üzere beş etnik yapı vardır. Türk boylarından ise nüfus yoğunluğu sırasına göre Özbekler, Türkmenler ve Kırgızlar bulunmaktadır.¹⁹ Türk tarihinde önemli bir yer tutmuş ve ilk anayurtlarının bir parçası olmuş Moğolistan Halk Cumhuriyeti içerisinde de önemli bir Türk nüfusu bulunmaktadır. Moğolistan'daki Türk halklarının çoğu ülkenin kuzey ve kuzey batısında bulunmaktadır. Genelde Kazak, Urianhay, Hoton gibi Türk toplulukları yaşamaktadır.²⁰ Tacikistan halkı ise, aslında İran kökenli olup, Farsçanın değişik bir lehçesi olan Tacikçeyi konuşmaktadır. Ancak Ülke konum itibarıyla Batı Türkistan topraklarında kaldığı için, büyük ölçüde Türk kültürünün etkisinde kalmış, Tacik diline çok fazla Türkçe kelimeler girmiş ve özellikle Komşuları olan Özbeklerle iç içe yaşamışlardır.²¹ Bu yüzden kimi zaman Tacikistan, Türk cumhuriyetleri içerisine dahil edilmektedir.

Son olarak, Türk Dünyası içerisinde göç yoluyla başka ülkelere giderek orada yaşamaya başlayan Türk toplulukları yer almaktadır. Özellikle 20. Yüzyılın ortalarında Batı Avrupa'ya ucuz iş gücü ihtiyacını karşılamak için giden Türkler bu grubun büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Başta Almanya olmak üzere, Fransa, Hollanda, Belçika, İngiltere, Danimarka, Avusturya, İsviçre ve Norveç gibi ülkelerde önemli Türk nüfusu bulunmaktadır. Artan nüfusuyla birlikte Batı Avrupa'da sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan etken bir unsur haline gelen Türkler siyasi açıdan da varlık göstermeye

¹⁸ Doğanay, s. 150-152.

¹⁹ Devlet, s. 198.

²⁰ Özey, s. 316-317.

²¹ A.g.e., s. 288.

başlamışlardır.²² Ayrıca, Avrupa kıtası dışında Amerika Birleşik devletleri, Kanada, Avustralya, Suudi Arabistan, Kuzey Afrika ülkeleri, Orta Doğu ülkeleri ve diğer Asya ülkelerinde Türk soylu topluluklar yaşamaktadır.²³

1.2. Türk Dünyasının Nüfus Özellikleri

Türk Dünyasının dünya üzerinde kapladığı alan büyük olduğu gibi, Türk haklarının toplam nüfusu da oldukça fazladır. Türkiye’den başlayıp Çin’e kadar olan bölgede milyonlarca insan yaşamaktadır ve bu nüfusun tamamına yakını Türk soylu halklardan oluşmaktadır. Bunun önemli göstergesi bölgede Türkçenin yaygın olarak kullanılmasıdır. Bu nüfus kitlesi içerisinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde zorunlu iskân nedeniyle yerleştirilmiş Türk olmayan gruplar olsa da, bölgedeki Türk nüfusu oranı yüksektir.²⁴ Bu durum, Türk halklarının Avrasya etnoğrafyasının önemli bir subjesi olarak, bölgenin mevcut nüfus, ekonomik, sosyal ve politik durumunu etkilemesine imkân sağlamaktadır.²⁵

Tablo 4: Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin 2020 Yılı Nüfusu

Ülke	Nüfus (bin)	Yıllık Nüfus Artış Hızı (%)
Türkiye	84.339	1.43
Özbekistan	33.469	1.58
Kazakistan	18.777	1.33
Azerbaycan	10.139	1.05
Kırgızistan	6.524	1.81
Türkmenistan	6.031	1.61
K.K.T.C. ²⁶	372	-
Toplam	159.651	

Kaynak: United Nations, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/>

²² Fatma Yılmaz Elmas, “Avrupa’daki Türkler”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 535-553), s. 535-537.

²³ Erdal Bay ve diğerleri, s. 58.

²⁴ Hamza Akengin, “Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, (ss. 1-11), s. 2-3.

²⁵ Fezyiyev, s. 74.

²⁶ K.K.T.C İstatistik Kurumu’nun 2018 yılı istatistiğidir. Bkz. “2018 Yılı Makroekonomik ve Sektörel Gelişmeler”, DPÖ, Erişim Tarihi 26 Ekim 2020, <http://www.devplan.org/Frame-tr.html>, s. 175.

Bağımsız Türk cumhuriyetleri içerisinde toplamda 160 milyona yakın nüfus bulunmaktadır. Bu nüfusun yaklaşık %85'ini farklı Türk toplulukları oluşturmaktadır. Geriye kalan %15'lik kısmını ise Rus, Ukraynalı, Ermeni, Tacik ve Kürt gibi diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Özellikle Orta Asya'da bulunan Türk cumhuriyetleri içerisinde Rus azınlıklarının oranı fazladır. Sovyetler Birliğinin 70 yıllık yönetimi boyunca Türk gruplarını sistematik olarak karıştırması ve farklı etnik grupları Türk bölgelerine göç ettirmesi bunun en büyük nedenidir. Bu dönemde Kazakistan'ın tarıma açılan birçok bölgesine Rus, Belarus ve Ukraynalıların yerleştirmesiyle²⁷ ülkenin değişen demografik yapısı, bugün hala yüksek oranda farklı etnik unsurları içermektedir.

Tablo 5: Türk Cumhuriyetlerinde Nüfusun Etnik Dağılımı²⁸

Azerbaycan		Kazakistan		Özbekistan	
<i>Etnik Grup</i>	%	<i>Etnik Grup</i>	%	<i>Etnik Grup</i>	%
Azerbaycan T.	91,6	Kazak	68	Özbek	83,8
Lezgi	2	Rus	19,3	Tacik	4,8
Rus	1,3	Özbek	3,2	Kazak	2,5
Ermeni	1,3	Ukraynalı	1,5	Rus	2,3
Talış	1,3	Uygur	1,5	Karakalpak	2,2
Diğer	2,4	Tatar	1,1	Tatar	1,5
		Diğer	5,4	Diğer	4,4
Türkiye		Türkmenistan		Kırgızistan	
<i>Etnik Grup</i>	%	<i>Etnik Grup</i>	%	<i>Etnik Grup</i>	%
Türk	75	Türkmen	85	Kırgız	73,5
Kürt	19	Özbek	5	Özbek	14,7
Diğer	7	Rus	4	Rus	5,5
		Diğer	6	Dungan	1,1
				Diğer	5,2

Kaynak: CIA, The World Factbook.

Özerk Türk cumhuriyetlerinin toplam nüfusu ise, 38 milyondan fazladır. Bu nüfusun tamamına yakınına Türk halkları oluşturmaktadır. Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi özerk bölgelerde de, değişik Türk toplulukları ve diğer etnik gruplar bir arada bulunabilmektedir. Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde ise farklı bir durum söz konusudur. Bölgenin toplam nüfusu 2 milyondur ancak, Kırım Tatarları 243 bin

²⁷ Hasan Kara, "Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2006, (ss. 103-111), s. 106-107.

²⁸ Türkmenistan 2003, Azerbaycan 2009, Özbekistan 2017, Türkiye 2016, Kazakistan 2019, Kırgızistan 2019 verileri kullanılmıştır.

nüfusuyla bölgenin sadece %12'sini oluşturmaktadır. Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin birinci büyük nüfusu olan Ruslar bölgenin %58 (1 milyon)'ünü, ikinci büyük nüfus grubu olan Ukraynalılar ise %24 (492 bin)'ünü oluşturmaktadır.²⁹ Kırım Tatarlarının azınlık durumuna düşerek bölgenin üçüncü büyük nüfusu olmasının nedeni geçmişte Ruslar tarafından uygulanan iskân politikasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 6: Özerk Türk Cumhuriyetleri 2020 Yılı Nüfusu

Özerk Cumhuriyet	Nüfus (bin)
Uygur Özerk Bölgesi ³⁰	22.327
Başkurdistan	4.038
Tataristan	3.896
Dağıstan	3.110
Çuvaşistan	1.217
Saha (Yakutistan)	972
Kabardin-Balkar	868
Hakasya	532
Karaçay-Çerkez	465
Tuva	313
Altay	220
Gagavuzya ³¹	155
Toplam	38.068

Kaynak: Федеральная служба государственной статистики, <https://rosstat.gov.ru/territorial>.

Özerk Türk cumhuriyetlerinden Kuzey Kafkasya bölgesinde bulunanlar farklı etnik grupları bir arada bulundurmaktadır. Burada yaşayan halklar tarih boyunca yaşanan etnik ve sosyokültürel süreçlerin sonunda birbirleriyle karışmış halklardır. Kuzey Kafkasya'daki toplumsal oluşumlar, coğrafi faktörlerin de etkisiyle geniş düzlüklere

²⁹ “Всеукраинская перепись населения 2001,” Государственный комитет статистики Украины, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality>.

³⁰ The Central People's Government of the People's Republic of China, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, http://www.gov.cn/test/2013-04/07/content_2371589.htm.

³¹ Gagavuzya Resmi Web Sitesi, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, <https://www.gagauzia.md/ru/ato-gagauziya/naselenie.html>.

bölünmüş alanda çeşitli etnik gruplarla birleşmişleridir.³² Bu nedenle Dağıstan, Karaçay-Çerkez ve Kabardin-Balkar gibi özerk Türk cumhuriyetleri içerisinde çok sayıda etnik kimlik bir arada yaşamaktadır.

Kuzey Kafkasya'nın en yoğun nüfusa sahip özerk cumhuriyeti olan Dağıstan'ın başkenti Mahaçkale'de nüfus yoğunluğuna göre sırasıyla, Avarlar, Kumuklar, Dargiler, Laklar, Lezgiler, Ruslar, Tabasaranlar, Rutullar, Nogaylar ve daha birçok etnik grup yaşamaktadır.³³ Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde Titüler nüfus olarak Çerkezler ve Karaçay Türkleri yaşamaktadır. Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nin Titüler nüfusunu Kabardinler ve Balkarlar oluşturmaktadır.

İdil-Ural bölgesinde bulunan Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan özerk cumhuriyetlerinin birbirlerine sınırları vardır ve halkları birbiriyle karışmış durumdadır. Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde Tatarlardan sonra ikinci büyük nüfus Ruslardır. Tatarların büyük bir kısmı bu cumhuriyetin sınırları dışında yaşamaktadır. Başkurdistan'da üçüncü büyük nüfus Tatarlardır. Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde birinci en büyük nüfusu Ruslar, ikinci en büyük nüfusu Başkurtlar oluşturmaktadır. Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde Çuvaşlardan sonra ikinci büyük nüfus Ruslardır. Başta sınır komşuları Tataristan ve Başkurdistan olmak üzere kendi sınırları dışında da birçok Çuvaş yaşamaktadır.³⁴ Sibiryada bulunan dört özerk Türk cumhuriyeti arasında en yoğun Türk nüfusuna sahip olan Tuva Cumhuriyeti'dir (%80). Saha Cumhuriyeti'nin ise, %50'si Sahalardan oluşmaktadır. Tuva ve Saha'da ikinci büyük nüfus Ruslardır. Altay Cumhuriyeti'nde Ruslar %55, Atlaylılar %35 ve Kazaklar %6 oranındadır. Hakaslar ise, dili ve kültürleri yok olma tehlikesinde olan bir Türk topluluğudur. Adlarını verdikleri özerk cumhuriyetin nüfusunun sadece %12'sini Hakaslar oluşturmaktadır. Bu cumhuriyetin %80'den fazlası ise Ruslardan oluşmaktadır.³⁵ Bunun dışında, Rusya Federasyonu içerisinde, bölgeye adını verememiş ve azınlık olarak yaşayan farklı Türk toplulukları da vardır. Sayıları on

³² Ufuk Tavkul, "Etnokültürel ve Jeplotik Açısından Kafkasya", İçinde *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu*, Ed. Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, (ss. 439-456), s. 442-443.

³³ Ali Asker, "Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan", İçinde *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu*, Ed. Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, (ss. 531-610), s. 537.

³⁴ Devlet, s. 193-194.

³⁵ Fırat Purtaş, "Milletler Meselesi Çerçevesinde Rusya Türkleri", s. 482-484.

sekiz binden az olan bu topluluklar Telengit, Teleüt, Kumandin, Soyot, Tuba, Çelkan, Karaim, Çulım, Tofa, Şor ve Dolgan'dır.³⁶

Moldova'ya bağlı Gagavuz Özerk Cumhuriyeti nüfusunun büyük bir kısmı adını aldığı Gagavuz Türk topluluğundan oluşmaktadır. Bu cumhuriyetin %82'si Gagavuz, %5 Bulgar, %5 Moldovalı, %4'ü Rus, %3'ü Ukraynalı ve %1'i diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.³⁷ Çin'e bağlı Uygur Özerk Bölgesi'nde nüfusun %60'ı 47 farklı etnik gruptan oluşmaktadır. Bölgede Uygur Türkleri dışında nüfus yoğunluğuna göre sırasıyla Han, Kazak, Hui, Kırgız, Moğol, Tacik, Xibe (Sibo), Mançu, Özbek, Rus, Daur, Tatar ve diğer etnik gruplar bulunmaktadır.³⁸

Farklı ülkelerin sınırları içerisinde azınlık olarak yaşayan Türk topluluklarının toplam sayısı da oldukça fazladır. Bu toplulukların yaşam tarzları buldukları ülkelere göre değişmektedir. Bazı ülkeler azınlıklara kısmen fazla hak tanımakta, bazı ülkeler sınırlı haklar tanımakta ve bazıları da hiç hak tanımaktadır.³⁹ Azınlıkların nüfusunun belirlemek oldukça zordur. Bu konu üzerinde araştırmalarını sunan Nadir Devlet, 2004 yılı nüfusu verileriyle genel bir nüfus sayısı ortaya koymuştur. Hesaplarına göre İran'da 35 milyon, Avrupa Birliği'nde 3 milyon 500 bin, Afganistan'da 2 milyon 500 bin, Irak'ta 1 milyon, Bulgaristan'da 1 milyon, Balkanlar'da (Bulgaristan hariç) 500 bin, Amerika Birleşik Devletleri'nde 150 bin ve diğer ülkelerde 200 bine yakın Türk nüfusu bulunmaktadır.⁴⁰ Böylece azınlık durumundaki Türk topluluklarının toplam nüfusu 43 milyon 850 bini bulmaktadır.

Türk cumhuriyetleri, özerk bölgeler ve azınlıklar içerisinde farklı Türk toplulukları olduğu gibi, dünya üzerinde Türkçenin farklı kollarından olan farklı Türk dilleri konuşulmaktadır. Bugün Türk devletleri ve özerk cumhuriyetleri konuştukları dilleri birer lehçe olarak kabul ederek, dillerini yaşadıkları coğrafyaya göre isimlendirmektedir. Böylece Türk toplulukları Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Tuva Türkçesi gibi

³⁶ A.g.e., s. 472.

³⁷ Gagavuzya Resmi Web Sitesi.

³⁸ The Central People's Government of the People's Republic of China

³⁹ Özey, s. 382.

⁴⁰ Devlet, s. 189.

çeşitli dillere sahiptir.⁴¹ Sonuç olarak bunların hepsi Türkçedir ve her biri birbirine az-çok benzerlik göstermektedir. Bu diller Türk dili adı altında iki ayrı grupta ele alınmaktadır. Bunlar Oğuz ve Kıpçak dil gruplarıdır. Türk dilinin Oğuz kolu, Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçesini içermektedir. Kıpçak kolu ise, iki farklı kola ayrılmaktadır. Birinci kolda Tatar, Başkurt, Karaçay-Balkar, Özbek, Uygur, Kazak ve Kırgız dilleri vardır. İkinci kolda, Altay, Hakas ve Tuva dilleri vardır. Saka ve Çuvaş dilleri ise, bu sınıflandırmaların dışında kalmıştır ve bu yüzden farklı bir kol olarak ele alınmaktadır.⁴²

Bağımsız Türk cumhuriyetleri içerisinde ülkede yaşayan Türk topluluğunun yoğunluğuna bağlı olarak konuşulan dilin yoğunluğu da değişmektedir. Kırgızistan'da resmi dil olan Kırgızca %71 oranında konuşulurken, ikinci en çok konuşulan dil %14 oranla Özbekçedir. Türkmenistan'da resmi dil olan Türkmençe %72, Rusça %12, Özbekçe %9 oranında konuşulmaktadır. Özbekistan'da resmi dil Özbekçe %74 oranında konuşulurken, ikinci en çok konuşulan dil %14 oranla Rusçadır. Kazakistan resmi dili olan Kazakça %83 oranında konuşulmaktadır. Ancak, Kazakistan nüfusunun büyük bir kısmı ikinci bir dil olarak resmi yerlerde, günlük işlerde ve farklı Türk ve etnik grupları arasında iletişim dili olarak Rusçayı kullanmaktadır. Benzer şekilde Azerbaycan halklarının %92'si resmi dilleri olan Azerbaycan Türkçesini kullanırken ikinci bir dil olarak Rusçayı da konuşmaktadır.⁴³ Türkiye'de ise, nüfusun tamamına yakını Türkçe konuşurken, ikinci en çok konuşulan dil Kürtçedir.

Bağımsız Türk cumhuriyetleri nüfusunun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşmaktadır. Azerbaycan halkının %96'sı Müslümandır. Nüfusun %3'ünü Hıristiyanlar (Rus Ortodoks, Gürcü Ortodoks, Malakan) ve %1'ini diğer dinler oluşturmaktadır.⁴⁴ Türkiye'de nüfusun %99,8'i Müslüman, geriye kalan küçük bir kısmı Hıristiyan ve Musevi'dir. Kırgızistan'ın %90'ı Müslüman, %7'si Hıristiyan (Rus Ortodoks) ve %3'ü Budist, Bahai ve Musevi'dir. Kazakistan'ın %70'i Müslüman, %26'sı Hristiyan (Rus Ortodoks), %3 ateist ve geriye kalan kısmı diğer dinlerden

⁴¹Hikmet Koraş, "Türk Lehçelerindeki Müsterekler Üzerine", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 183, Sayı: 183, 2014, (ss. 197-249), s. 200.

⁴² Robert Lindsay, "Türk Dilleri Arasında Karşılıklı Anlaşılabilirlik", Çev. Duygu Özge Demir, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6-7, 2015, (ss. 107-125), s. 120-121.

⁴³ CIA, The World Factbook, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.

⁴⁴ Elnur Hasan Mikail, Serkan Künü, Savaş Durmuş ve Andaç Karabulut, *Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri ile Siyasi-İktisadi- Kültürel İlişkileri*, Derin Yayınları, İstanbul, 2015, s. 5.

oluşmaktadır. Türkmenistan nüfusunun %89'u Müslüman, %9'u Hıristiyan (Doğu Ortodoks) ve %2'si diğer dinlerden oluşmaktadır. Özbekistan'da ise, %88 oranında Müslüman, %9 oranında Hıristiyan (Doğu Ortodoks) ve %3 oranında diğer dinlerden nüfus bulunmaktadır.⁴⁵

Rusya Federasyonu içerisinde bulunan özerk Türk cumhuriyetlerinin halkları farklı dinlere mensuptur. İdil-Ural bölgesinde bulunan Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinde halkın çoğunluğu Müslümandır. Çuvaşistan nüfusun ise büyük bir kısmı Ortodoks'tur. İdil-Ural bölgesinde olduğu gibi Kuzey Kafkasya bölgesinde bulunan Karaçay-Çerkeş, Kabardin-Balkar ve Dağıstan halkları için Müslümanlık, kimliklerinin önemli bir unsurudur. Sibirya bölgesinde bulunan Saha, Altay, Hakas ve Tuva özerk cumhuriyetlerinde ise, Şamanizm, Tengricilik, Budizm ve Hristiyanlık gibi farklı inanç sistemleri vardır.⁴⁶ Moldova'ya bağlı Gagavuz Özerk Cumhuriyeti nüfusunun büyük bir kısmı Ortodoks Hristiyandır.⁴⁷ Çin'e bağlı Uygur Özerk Bölgesi'nde bulunan Türk topluluklarının büyük bir kısmı Müslümandır. Uygurlar, Huilerden sonra Çin'de yaşayan ikinci büyük Müslüman topluluktur. Uygur Özerk Bölgesi'nin Poskam, Yarkent ve Kağılık gibi ilçelerinde bulunan Uygurlar ise Şii mezhebine mensuptur.⁴⁸

1.3. Türk Dünyasının Ekonomik Potansiyeli

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasından sonra bağımsızlıklarının kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan başta iktisadi konularda olmak üzere birçok alanda geçiş ve uyum sürecine girmişlerdir. Bu ülkeler merkezi sosyalist ekonomiden, piyasa ekonomisine geçerek dünyayla ekonomik ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Böylece bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri, piyasa ekonomisi çerçevesinde ekonomik dönüşüm programları uygulamaya başlamış ve ekonomik yapılarını yeniden inşa etmişlerdir.⁴⁹ Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti önemli roller üstlenerek, hem bu devletlerin yeniden

⁴⁵ CIA, The World Factbook.

⁴⁶ Fırat Purtaş, "Milletler Meselesi Çerçevesinde Rusya Türkleri," s. 473.

⁴⁷ Devlet, s.194.

⁴⁸ Mukaidaisi Muhetaer, "Xinjiang Uygurlarındaki Şii Müslümanlar Hakkında Yarkent İlçesindeki Saha Araştırmasından," *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 2017, (ss. 144-152), s. 144-145.

⁴⁹ Mehmet Alagöz, Sinem Yapar ve Ramazan Uçtu, "Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerimize Ekonomik Açından Bir Yaklaşım", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, 2004, (ss. 59-74), s. 60.

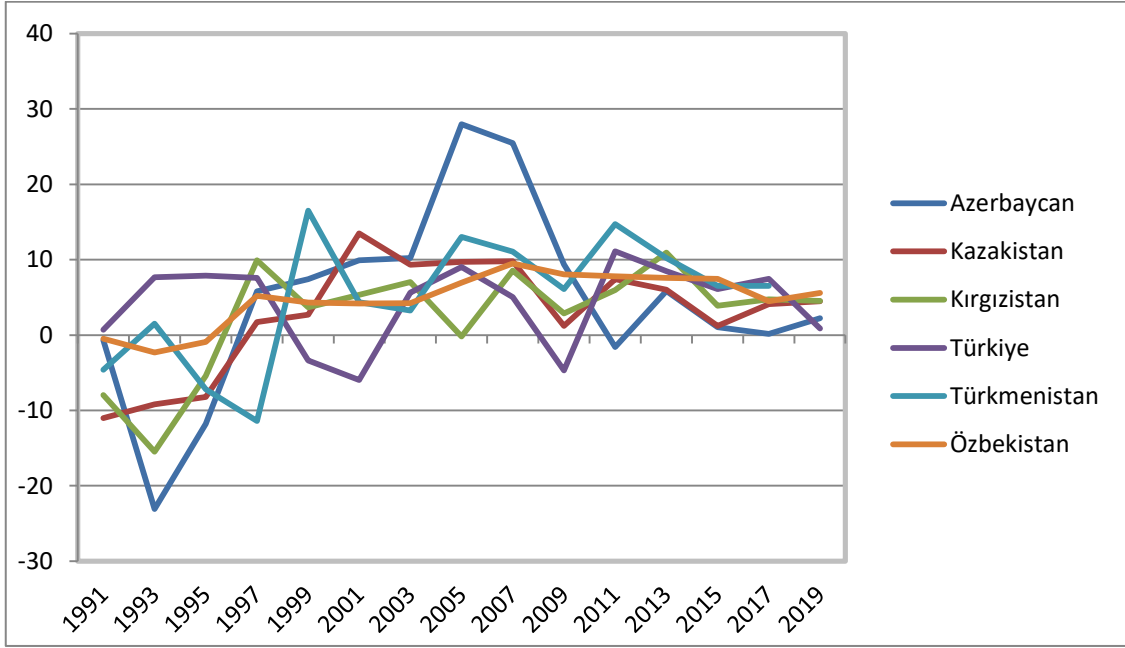
yapılanmaları hem de iktisadi işbirliği yaparak karşılıklı fayda sağlayabilmek amacıyla çalışmalar yürütmüştür.

24 Ocak 1980 Kararları sonrasında ihracata dayalı büyüme modelini uygulayan Türkiye, dış ticaretin serbestleşmesiyle 1990'lı yıllarda dış ticaret açığı vermeye başlamıştır. Türkiye'nin sanayileşmeye dayalı ekonomik büyüme gerçekleştirebilmesi için gerekli olan enerji ve hammaddeye bağımlılığı, bu açığın ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. 1990 ve 2000'li yıllarda yaşanan ülkesel ve küresel alandaki siyasi ve ekonomik krizlerin etkisiyle artan açıklar, Türkiye'yi alternatif pazar arayışına yönlendirmiştir. Böylece, Türkiye ile önemli enerji kaynaklarına sahip Türk cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkiler önemli hale gelmiştir. Türk cumhuriyetleri bu dönemde, etnik ve kültür temelindeki bağlarının karşılıklı çıkarlar yönünde yeniden şekillendirilmesine karar vermiştir.⁵⁰ Ülkelerin böyle bir işbirliğine hazırlıksız yakalanması ve gerekli kurumsal alt yapının yetersiz olması ilişkilerin ilk dönemlerde zorluklar yaşanmasına ve sürecin yavaş ilerlemesine neden olmuştur. Ayrıca, Türk cumhuriyetlerinin devlet inşası sürecinde piyasa ekonomisine entegre olma konusunda sorun yaşaması Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri de etkilemiştir. Ancak, 2000 yılından sonra artan petrol fiyatları, ülkelerin sahip olduğu zengin doğal kaynaklarını verimli kullanılması, ekonominin iyileşmesi ve satın alma gücünün artmasıyla Türk cumhuriyetlerinin küresel piyasaya uyumu hızlanmıştır. Bu durum Türkiye ile olan ilişkileri de olumlu etkilemiş ve Türk devletlerinin entegrasyonu için gerekli olan kurumsal alt yapının hazırlanmasıyla birlikte ekonomik ilişkilerinin gelişimi de hızlanmıştır.⁵¹ Bu dönemden sonra Türk devletleri ekonomik ilişkilerini hem ikili ve çok taraflı işbirliği hem de kurumsal yapılar temelinde yoğunlaştırmıştır.

⁵⁰ Ömer Doru ve Mehmet Barış Aslan, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler: Dış Ticaret, Turizm ve Yatırım Açısından Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, 2019, (ss. 427-442), s. 428.

⁵¹ Mustafa Ersungur, Alaattin Kızıltan ve Kerem Karabulut, "Türkiye ile Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi," *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 35, 2007, (ss. 285-310), s. 287-288.

Şekil 1: Türk Cumhuriyetlerinin GSYH Büyüme Oranı (Yıllık %)

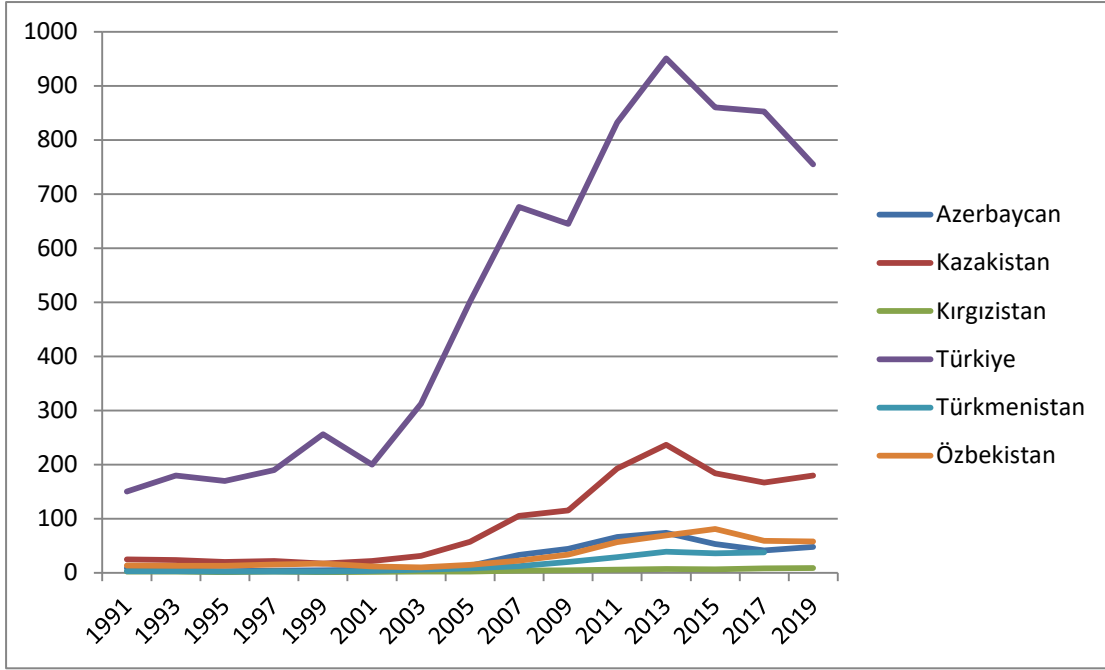

Kaynak: The World Bank, Ulusal Veri Tabanı.

Ekonomik anlamda yükseliş gösteren Türk cumhuriyetleri, 2008 yılında gerçekleşen küresel krizden olumsuz etkilenmişlerdir. Bu ülkeler kriz sonrası dönemi hızlı bir şekilde atlatarak 2012, 2013 ve 2014 yıllarında yüksek büyüme oranına ulaşmışlardır. Sonrasında Rusya’da yaşanan ekonomik kriz başta eski Sovyet ülkeleri olmak üzere Rusya ile ekonomik ilişkisi bulunan ülkeleri etkilemiştir. Bu ülkelerin büyüme hızı ancak 2017 yılına gelindiğinde negatiften pozitive dönebilmiştir. Bu dönemde en yüksek büyüme hızına ulaşan ülke Kazakistan ve Azerbaycan olmuştur. Kazakistan 2016 yılında %1,0 olan büyüme oranını 2017 yılında %4,1’e ve Azerbaycan ise %-3,1 olan büyüme oranını %0,1’e yükseltmiştir. Diğer ülkelerden farklı olarak Özbekistan’da büyüme oranı düşmeye devam etmiş, 2016 yılında %7,8 olan büyüme oranı 2017 yılında %5,2 olmuştur. Bu dönem Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYH) en hızlı yükselen ülke ise 133,5 milyar dolardan 168 milyar dolara yükselen Kazakistan olmuştur. Aynı şekilde Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan’da GSYH yükselirken, Özbekistan’ın GSYH 67 milyar dolardan 49,5 milyar dolara düşmüştür.⁵²

⁵² Doru ve Aslan, s. 430-431.

Şekil 2: Türk Cumhuriyetlerinin GSYH (Milyar \$)

Kaynak: The World Bank, Ulusal Veri Tabanı.

Türk cumhuriyetleri arasında Gayri Safi Yurt İçi Hasılası en büyük olan ülke Türkiye'dir. 2019 yılı verilerine göre Türkiye 754 milyar dolar, Kazakistan 180 milyar dolar, Özbekistan 58 milyar dolar, Azerbaycan 48 milyar dolar ve Kırgızistan 8 milyar dolar GSYH'ye sahiptir. Türkmenistan'ın ise, 2018 verilerine göre GSYH'si 41 milyar dolara yakındır. Ekonomik açıdan Türkiye diğer Türk devletlerine göre daha ileridedir.⁵³ Türkiye'nin teknik konulardaki bilgi birikimi ve sanayi alanında sahip olduğu deneyimler, Türk devletlerinin ekonomik alanda gelişim göstermesi açısından önemlidir. Bu nedenle Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından hemen sonra bu ülkelerle ikili ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşmaları, gümrük muafiyetleri, vergi muafiyetleri ve diğer ikili ve çok taraflı anlaşmalar imzalamıştır. Ticari ilişkileri geliştirebilmek ve ekonomik entegrasyonu sağlayabilmek için gerekli olan ulaşım ve haberleşmeyle ilgili çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Ayrıca petrol, doğalgaz ve değerli madenlerin çıkarımı, işletilmesi ve ulaşımı ilgili çalışmaların yanında tarım ve hizmet alanlarında ortak yatırım anlaşmaları yapılmıştır.⁵⁴ Türk devletleri arasında ekonomik entegrasyonu

⁵³ The World Bank, Ulusal Veri Tabanı, Erişim Tarihi 9 Kasım 2020, <https://databank.worldbank.org/indicator/BN.KLT.DINV.CD/1ff4a498/Popular-Indicators>.

⁵⁴ Alagöz, Yapar ve Uçtu, s. 62.

sağlayabilmek için çok geniş bir alanda işbirliği imkânları oluşturulmaya önem verilmiştir.

Yapılan sayısız anlaşmalar ve Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine verdiği Eximbank kredileri sayesinde ilişkilerin ilk yıllarında ihracat ve yatırım faaliyetleri hızla artmıştır. 5 Türk devletine toplamda yaptığı ihracat 1992 yılında 186 milyon dolar iken 1997 yılına gelindiğinde 908 milyon dolara kadar çıkmıştır. Kredi desteğinin azalmasıyla 1998 yılından sonra Türk devletleriyle olan toplam ihracatta düşüş olmuştur. 1998 yılında 835 milyon dolara düşen ihracat, 2000'de 572 milyon dolara kadar gerilemiştir. 2000 yılında ilk defa Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle olan ithalatı bu ülkelerle olan ihracatını geçmiştir. 1992 yılında Türk cumhuriyetlerinden yapılan ithalat 89 milyon dolarken bu rakam yıllar içinde artış göstererek 2000 yılına gelindiğinde 628 milyon dolara ulaşmıştır.⁵⁵ Bu dönemden sonra gerekli kurumsal altyapıların hazırlanmasıyla birlikte ekonomik ilişkilerin gelişim hızı tekrar artmaya başlamıştır. Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı toplam ihracat 2001 (495 milyon dolar) ve 2015 (5,5 milyar dolar) yılları arasında sürekli artış göstermiştir.⁵⁶

Türk cumhuriyetlerinin ekonomik alanda yaptıkları işbirlikleri Türk Dünyasının bütünlüğünü ve entegrasyonunu sağlaması açısından son derece önemlidir. Son yıllarda yapılan projeler, ticaret anlaşmaları, yatırımlar, gümrük tarifeleri ve vergi indirimleri Türk cumhuriyetleri arasındaki sürdürülebilir işbirliğini güçlendirmektedir. Günümüzde bu ülkelerin en çok ihracat ve ithalat yaptığı ülkeler arasında Türk devletleri yer almaktadır. Özbekistan'ın 2019 yılında en çok ihracat yaptığı ülkeler arasında Rusya Federasyonu (%14,4) ve Çin (%12)'den sonra Kazakistan, Türkiye ve Kırgızistan bulunmaktadır. Ülkenin en çok ithalat yaptığı ülkeler ise Çin (%23), Rusya Federasyonu (%18) ve Kore Cumhuriyeti (%11,6)'nden sonra Kazakistan ve Türkiye'dir. Benzer şekilde Kırgızistan'ın en çok ihracat yaptığı ülkeler sırasıyla Birleşik Krallık (%42), Kazakistan(%17), Rusya Federasyonu (%13), Özbekistan ve Türkiye'dir. Ülkenin en çok ithalat yaptığı ülkeler ise Çin (%35,4), Rusya Federasyonu (%27,8), Kazakistan, Türkiye ve Özbekistan'dır. Türkmenistan'ın ihracat yaptığı

⁵⁵ Selahattin Bekmez, Aysun Danışman ve Ürün Özgen, "Dış Ticaretimizde Türk Cumhuriyetlerinin Yeri ve Önemi", *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2004, (ss. 129-140), s. 132-133.

⁵⁶ Doru ve Aslan, s. 433.

ülkeler ise sırasıyla Çin (%84), Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye'dir. Ülke en çok Türkiye (%23,3), Rusya Federasyonu (%18,4) ve Çin (%14,6)'le ithalat yapmaktadır. Azerbaycan'ın ihracat ve ithalat yaptığı ülkeler arasında Türkiye 2. sırada yer almaktadır. Kazakistan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında Türkiye 8. sırada ve Özbekistan 10. sıradadır. İthalat yaptığı ülkelerde ise Türkiye 7. sırada ve Özbekistan 8. sıradadır.⁵⁷ Türkiye'nin ihracat ve ithalat yaptığı ülkeler arasında Türk cumhuriyetlerinin payı ise çok azdır.

Tablo 7: Türk Cumhuriyetlerinin Birbirleri İle Olan İhracat ve İthalatı (2019)

Azerbaycan					Kazakistan				
Ülkeler	İhracat (Milyon \$)	%	İthalat (Milyon \$)	%	Ülkeler	İhracat (Milyon \$)	%	İthalat (Milyon \$)	%
Türkiye	2.862	14,6	1.646	12,1	Türkiye	2.307	4	817	2,1
Özbekistan	28	0,1	53	0,4	Özbekistan	1.981	3,4	766	2
Kazakistan	24	0,1	205	1,5	Kırgızistan	604	1	251	0,7
Türkmenistan	23	0,1	202	1,5	Azerbaycan	154	0,3	19	0,1
Kırgızistan	2	0	3	0	Türkmenistan	116	0,2	29	0,1
Tüm Ülk. Top.	19.635	100	13.649	100	Tüm Ülk. Top.	57.722	100	38.356	100
Kırgızistan					Türkiye				
Ülkeler	İhracat (Milyon \$)	%	İthalat (Milyon \$)	%	Ülkeler	İhracat (Milyon \$)	%	İthalat (Milyon \$)	%
Kazakistan	337	17,2	609	12,4	Azerbaycan	1.635	1	389	0,2
Özbekistan	138	7,1	200	4,1	Özbekistan	1.138	0,7	1.076	0,5
Türkiye	89	4,6	221	4,5	Kazakistan	804	0,5	1.399	0,7
Azerbaycan	4	0,2	2	0	Türkmenistan	688	0,4	197	0,1
Türkmenistan	3	0,2	5	0,1	Kırgızistan	430	0,3	43	0
Tüm Ülk. Top.	1.965	100	4.903	100	Tüm Ülk. Top.	171.098	100	200.658	100
Türkmenistan					Özbekistan				
Ülkeler	İhracat (Milyon \$)	%	İthalat (Milyon \$)	%	Ülkeler	İhracat (Milyon \$)	%	İthalat (Milyon \$)	%
Özbekistan	388	3,7	51	1,7	Kazakistan	1.237	8,6	1.878	8,6
Azerbaycan	202	2	23	0,7	Türkiye	1.149	8	1.296	5,9
Türkiye	197	1,9	688	23,3	Kırgızistan	635	4,4	124	0,6
Kazakistan	29	0,2	116	3,9	Türkmenistan	51	0,4	388	1,8
Kırgızistan	5	0	3	0,1	Azerbaycan	49	0,3	18	0,1
Tüm Ülk. Top.	10.326	100	2.951	100	Tüm Ülk. Top.	14.344	100	21.855	100

Kaynak: Trade Map Veri Tabanı.⁵⁸

⁵⁷Trade Map Veri Tabanı, Erişim Tarihi 13 Kasım 2020, <https://www.trademmap.org>.

⁵⁸ Ülkelerin istatistik verilerinden kaynaklı olarak bazı verilerde farklılık olabilmektedir.

Türk cumhuriyetlerinin birbiri ile olan ekonomik ilişkilerinde ve ticaret hacimlerinde giderek artan değerlere ulaşılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, bu ülkelere daha çok mamul madde ihraç ederken diğer Türk cumhuriyetleri hammadde ihraç etmektedir.⁵⁹ Böylece Türk cumhuriyetlerinin ekonomileri rekabetçi özelliğinden çok tamamlayıcı özelliğe sahip olmaktadır.

Son yıllarda yüksek ekonomik performans gösteren Kazakistan'ın sahip olduğu doğal zenginlikler ekonomisinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bölgede piyasa ekonomisini en verimli şekilde kullanan ülke, başta petrol ve petrol yağları olmak üzere doğalgaz, metal cevherleri ve metalden yapılmış ürünler, kimya sanayii ürünleri, buğday ve diğer tarım ürünleri ihraç etmektedir. Bugün, Eski Sovyet ülkeleri arasında en çok yabancı sermayeyi kendine çeken ülke olarak bölgeye yapılan yatırımların %80'ine sahiptir.⁶⁰ Özbekistan ise, IMF, Dünya Bankası, Şanghay İşbirliği Örgütü ve Avrasya Ekonomik Topluluğu gibi kuruluşlara üye olmasına rağmen diğer Türk cumhuriyetlerinden daha uzun zaman diliminde serbest pazar ekonomisine geçmiştir. Bölgede bulunan güçlü ve dinamik ülkelerden biri olan Özbekistan, önemli makine ve ağır donanım sanayisine sahiptir. Dünyanın üçüncü büyük pamuk üreticisidir ve yaygın olarak ipekböcekçiliği yapılmaktadır. Zengin gaz, petrol, uranyum ve altın yatakları ülke ekonomisinin gelişmesinde büyük bir etkidir.⁶¹

Eski Sovyet ülkelerinin zayıf ekonomilerinden biri olan Türkmenistan, bağımsızlık sonrasında serbest piyasa ekonomisine sıcak bakmamış bir ülkedir. Doğal kaynaklar üzerinde devletin mutlak otoritesi vardır ve piyasaya müdahaleci politikalar yürütmektedir. Diğer Türk cumhuriyetlerine göre kapalı bir ekonomiye sahip olmasına rağmen, Rusya'dan sonra bölgede en çok doğalgaz rezervine sahip ülke olması son yıllarda ekonomik büyümenin hız kazanmasını sağlamıştır.⁶² Bu nedenle enerji sektörü Türkmenistan'ın en çok önem verdiği sektörlerin başında gelmektedir. Özbekistan'dan sonra ikinci önemli pamuk üreticisi konumundadır ve dünyanın en kaliteli pamuklarını yetiştirmektedir. Türkmenistan, 2007'de Gurbanguli Berdimuhammedov'un seçilmesinden sonra Türkiye ile olan ilişkilerine önem vererek ihraç potansiyeli büyük

⁵⁹ Alagöz, Yapar ve Uçtu, s. 62.

⁶⁰ "Kazakistan Ekonomisindeki Gelişmeler ve Türkiye – Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri", DEİK, [Ekim 2018], Erişim Tarihi 15 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-kazakistan-bilgi-notu-ekim-2018>, s. 1-3.

⁶¹ Mikail, Künü, Durmuş ve Karabulut, s. 99.

⁶² Ersungur, Kızıltan ve Karabulut, s. 304-305.

oranda artırmıştır. Özellikle tekstil ve hazır giyimde Türkmenistan'ın merkez haline gelmesi Türk yatırımları sayesinde olmuştur.⁶³ Kırgızistan bölgedeki Türk devletlerinden farklı olarak sınırlı petrol ve doğalgaz rezervine sahiptir. Ülkenin büyük bir kısmı yüksek tepelerden oluştuğu için tarım sektöründe hayvancılık ön plandadır. Kırgızistan bölge ülkeleri arasında Dünya Ticaret Örgütüne katılan ilk ülkedir ve Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üyedir. Buna rağmen ülkenin dış ticareti yeterince gelişmemiştir ve ekonomisi diğer Türk cumhuriyetlerine göre daha küçüktür.⁶⁴

Azerbaycan ekonomisi, sahip olduğu büyük petrol ve doğalgaz kaynakları, tarıma elverişli toprakları ve Sovyet döneminden kalma büyük sanayi tesisleri ile sanayi altyapısı üzerine kuruludur. Özellikle enerji sektörü Azerbaycan ekonomisinin hızlı yükselişini sağlamış ve yabancı yatırımcıları çekmiştir.⁶⁵ Ülkenin ihracatında petrol ve doğalgazın payı %90'dır. Enerji kaynaklarına bu denli bağımlı olan Azerbaycan için boru hatları son derece önemlidir. Hazar Denizi petroleri Bakü'den Karadeniz'e kadar iki önemli boru hattıyla taşınmaktadır. Bunlardan birisi Gürcistan'da bulunan Supsa'dan, diğeri Karadeniz'in önemli limanı Novorossisk'den geçmektedir. Ayrıca Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı ile yıllık 50 milyon ton ham petrol aktarılmaktadır.⁶⁶ Ancak Azerbaycan'ın tek bir sektöre bağlı olması yurtiçi gelir, istihdam ve diğer ekonomik faaliyetlerle ilgili artırıcı etkinin az olmasına neden olmaktadır. Bu tür bir ekonomik yapı küresel alanda gerçekleşen fiyat dalgalanmalarından olumsuz etkilenmesini kolaylaştırmaktadır.⁶⁷

Türk cumhuriyetleri arasında ekonomik anlamda en güçlü ülke Türkiye'dir. Ayrıca ülkenin Ticaret hacmi (371 Milyar \$) bu ülkelere oranla daha büyüktür. Türkiye 2019 yılında dünyaya yaptığı toplam ticaretinde 29 milyar \$ açık vermesine rağmen Türk cumhuriyetleri ile yaptığı ticarete 1,5 milyar ihraç fazlası vermektedir. Türkiye bu ülkelere makine, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, elektrikli makine ve parçaları, plastik ve bunlardan yapılan eşyalar, demir ve çelik ürünleri, çeşitli kimyasal

⁶³ “Türkiye-Türkmenistan Ticari Ekonomik İlişkileri”, DEİK, [Mart 2012], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-turkmenistan-ulke-bulteni>, s. 1-6.

⁶⁴ “Kırgızistan Bilgi Notu”, DEİK, [Ağustos 2018], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-kirgizistan-ulke-bulteni-agustos-2018>.

⁶⁵ “Azerbaycan Ülke Bülteni”, DEİD, [2012], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-azerbaycan-ulke-bulteni>, s. 12-13.

⁶⁶ Mikail, Künü, Durmuş ve Karabulut, s. 9-10.

⁶⁷ Ersungur, Kızıltan ve Karabulut, s. 293.

ürünler, mobilya ve hazır tekstil ürünleri ihraç etmektedir.⁶⁸ Bu ülkelerden ise mamul madde ithal etmektedir.

Türk cumhuriyetleri arasındaki ekonomik işbirliğinin daha ileri seviyede olabilmesi için ulaşımın kolay hale gelmesi ve enerji kaynakları aktarımını sağlayacak altyapının oluşturulması son derece önemlidir. Coğrafi konumu itibariyle Azerbaycan, bu ülkeler arasında geçişi sağlayacak bir köprü görevi üstlenmektedir. Orta Asya ve Hazar petrol ve doğal gazının Bakü üzerinden nakli, Türk devletleri arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmesi açısından büyük öneme sahiptir.⁶⁹ Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı bu güzergah üzerinde bulunan iki önemli nakil hattıdır. İlerleyen dönemlerde Kazakistan ve Türkmenistan kaynaklarının da bu hatlara dahil edilerek daha fazla enerji kaynağının taşınması amaçlanmaktadır.⁷⁰

Türk Dünyasının ticari ilişkilerinin gelişmesi için ulaşım ağının güçlendirilmesi de büyük önem taşımaktadır. Ticari ürünlerin Türk devletleri arasında yapılan demiryolu ve karayolu hatları ile taşınarak maliyetlerin azalmasını ve böylece ticaretin yoğunlaşması hedeflenmektedir. Yapımı 2017 yılında tamamlanan Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı Türk cumhuriyetleri arasında kesintisiz bir şekilde yük taşınmasını kolaylaştırmaktadır.⁷¹ Ayrıca, Bakü Limanı ile Kazakistan'ın Aktau ve Kuryk Limanı arasında yapılan ticari taşımacılık bu ülkeler arasındaki hızlı ve ucuz ulaşımı sağlamaktadır.⁷² Türk devletleri arasında kurulan bu boru hatları ve ulaşım ağları Türk Dünyasının ekonomik entegrasyonunun güçlendirilmesi açısından önemlidir.

⁶⁸Trade Map Veri Tabanı.

⁶⁹ Ali Asker, "Türkiye - Azerbaycan İlişkilerinin Pragmatist Boyutu", İçinde *21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Levent Eraslan, Eko Avrasya, Ankara, 2011, (ss. 405- 408), s.408.

⁷⁰ Ersungur, Kızıltan ve Karabulut, s. 293.

⁷¹ Hüseyin Tezer, "21. Asırda İpek Yolu Ekonomileri ve Türk Dünyası'nın Ekonomik Gelişim Süreci", İçinde *Uluslararası "İpek Yolu'nun Yükselişi ve Türk Dünyası" Bilgi Şöleni: Cilt. 1 Yükselen İpek Yolu*, Ed. Fahri Atasoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, (ss. 13-36), s. 33.

⁷² "Yeni Bir Araç Taşıyıcı Hattı Başladı", UTİKAD, [02.04.2017], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/14718/yeni-bir-arac-tasiyici-hatti-basladi>.

1.4. Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi ve İdari Yapısı

1.4.1. Azerbaycan

Güney Kafkasya'nın güçlü devleti Azerbaycan, 1980'li yılların ortalarında SSCB'de meydana gelen ve genişleyen "perestroyka" politikasıyla yönetim biçimine birçok yenilik getirmiştir. Bu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler Azerbaycan Anayasasında birtakım ilave ve değişikliklerin yapılması ve yeni kanunların kabul edilmesini gerekli kılmıştır. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti, yeni bir devlet sistemi benimsemeye ihtiyaç duymuştur. 1989-1992 yılları arasında anayasada yapılan ilave ve değişiklikler, kabul edilen kanunlar bu ihtiyaçların sonucunda gelişmiştir. Bunlardan en önemlisi "Azerbaycan SSC'nin Egemenliği Hakkında Azerbaycan SSC'nin Anayasa Kanunu" olmuştur. Bu kanun, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında ilk kez Azerbaycan tarafından kabul edilmiştir.⁷³

Bu süreçte Azerbaycan, ilk olarak 5 Şubat 1991 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adının "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak değiştirilmesine karar vermiştir. Azerbaycan halkının ısrarı ile 30 Ağustos 1991'de gerçekleşen olağanüstü oturumda "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Tekrar Sağlanması Hakkında Bir Beyanname" kabul edilmiştir. 8 Eylül 1991'de yapılan devlet başkanlığı seçimlerini kazanan Ayaz Niyazi Mutallibov, Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) ile 3 Ekim 1991'de yaptığı görüşme sonrası Millî Şura'nın kurulması konusunda karara varmıştır. 18 Ekim 1991'de halkın isteği üzerine toplanan Azerbaycan Parlamentosu "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akti" kabul etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsızlık referandumunun Azerbaycan'ın bağımsızlığına meşruiyet kazandırmasıyla⁷⁴ demokratikleşme yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan ilki yeni bir Azerbaycan Anayasasının yapılmasıyla ilgili olmuştur. Nitekim bir ülkede demokratik bir sistem kurmak ve demokrasiyi sağlayan kurumları düzenlemek önemli anayasal hazırlıkları gerektirmektedir.⁷⁵

⁷³ Ali Asker, "Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi", Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016, (ss. 23-38), s. 27-28.

⁷⁴ Nesrin Sarahmetoğlu ve Okan Yeşilot, "Azerbaycan Cumhuriyeti", İçinde *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Ed. Abdulvahap Kara ve Fahri Solak, TDBB Yayınları, İstanbul, 2017, (ss. 7-72), s. 8-9.

⁷⁵ Recep Rehimli, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Yönetimi Yapısı ve Siyasal Sistem", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2020, (ss. 364-384), s. 368.

Bağımsız Azerbaycan'ın yeni dönemde nasıl bir hükümet rejimi benimseyeceği tartışma konusu olmuştur. İlk olarak 1991 yılında yeni bir anayasa hazırlamakla görevli komisyon oluşturulmuştur. Ancak, ülkedeki siyasi istikrarsızlık komisyonun çalışmasını engellemiş ve 1992 yılında yeni anayasayı hazırlamak için gönüllü uzmanlardan oluşan bir grup kurulmuştur. Bu grup daha sonra cumhurbaşkanı ve parlamento başkanının ortak kararıyla resmi bir durum kazanmıştır. Hazırlanan anayasa 18 Ekim 1991 tarihli Bağımsızlık Akti'nden esinlenilmiştir. Ancak, yasama ve yürütme organı arasındaki yetki dağılımı ile ilgili yaşanan görüş ayrılığı, 1992 yılında iktidara gelen AHC döneminde derinleşmiş ve Haziran 1993'te askeri darbeye sonuçlanmıştır.⁷⁶ Darbe sonrasında yeni anayasanın yapılmasıyla ilgili hazırlıklar devam etmiştir.

7 Haziran 1992 tarihinde yapılan referandumla iktidara gelen Ebulfez Elçibey, Türkçülük temasını vurgulamış ve Türkiye yanlısı bir politika izlenmiştir. Elçibey döneminde Latin alfabesine dönüşmüş ve ülke dili 'Azerbaycan Dili' yerine 'Türk Dili' olarak tanımlanmıştır. Ancak, Elçibey'in devletin toprak bütünlüğünü koruyamaması, Dağlık Karabağ sorununu çözüme kavuşturamaması ve siyasal krizleri önleyememesi darbeyi kaçınılmaz hale getirmiştir.⁷⁷ Darbe sonrasında, 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan seçimlerde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanlığı yapmakta olan Haydar Aliyev devlet başkanlığına seçilmiştir.⁷⁸ Aliyev'in başkanlığında uzmanlardan oluşan bir "Anayasa Komisyonu" tarafından yeni Azerbaycan Anayasası hazırlanmış ve Komisyon 6 ay süreyle faaliyette bulunmuştur. Yeni Anayasa yapım süreci esasen 1991 yılında başlamış ve Bağımsızlık Akti'nden esinlenilmiştir. 12 Kasım 1995 tarihinde yapılan referandumla Anayasanın yeni metni kabul edilmiş ve 27 Kasım 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁷⁹

1995 Azerbaycan Anayasasına göre, devlet egemenliğinin tek kaynağı Azerbaycan halkıdır ve ülkenin hükümet şekli cumhuriyettir. Azerbaycan devleti, demokratik, laik, hukuk kurallarıyla yönetilen ve üniter bir devlettir. Ülke egemenliği

⁷⁶ Asker, "Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi", s. 30-31.

⁷⁷ Ceylan Tokluoğlu, "Azerbaycan", İçinde *Bağımsızlıkların Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, Ed. İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, (ss. 15-116), s. 37-38.

⁷⁸ Vefa Kurban, Araz Aslanlı, Geray Musayev ve Nazim Caferov, "Azerbaycan", İçinde *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Ed. Ayşe Çolpan Yıldız ve Murat Yılmaz, SalMat, Ankara, 2018, (ss. 39-118), s. 44.

⁷⁹ Rehimli, s. 368.

kuvvetler ayrılığı prensibine dayanmaktadır. Buna göre, yasama yetkisi Milli Meclise, yürütme yetkisi Azerbaycan Cumhurbaşkanına ve yargı yetkisi mahkemelere aittir.⁸⁰ Azerbaycan başkanlık sistemini tercih etmekte ve başkanlık makamını devletin temelleri arasında saymaktadır. Anayasada cumhurbaşkanına oldukça geniş yetkiler verilmektedir. Cumhurbaşkanı yürütme yetkisi dışında yasama, atama ve olağanüstü hal ilanı yetkilerine sahiptir. Ayrıca, önemli konularda halkoyuna gitme, yasaları veto etme ve yasaların anayasaya uygunluğunun denetlenmesi için Anayasa Mahkemesine başvurma gibi önemli yetkileri de elinde bulundurmaktadır. Anayasaya göre cumhurbaşkanı seçilmek için 2/3 çoğunluğun sağlanması gerekmektedir. Bu çoğunluk sağlanamazsa ikinci tura gidilmekte ve burada en çok oyu alan kişi cumhurbaşkanı seçilmektedir. Cumhurbaşkanı 5 yıllık süre için görevlendirilmekte ve bir kişi iki kereden fazla seçilememektedir.⁸¹

Azerbaycan Anayasasında 2002 yılında önemli değişiklikler yapılmıştır. Buna göre, cumhurbaşkanlığı seçimindeki ilk turda 2/3 çoğunluk koşulu yerine salt çoğunluk koşulu getirilmiştir. Parlamento seçimlerindeki ikili sistem kaldırılıp, tamamının dar bölge çoğunluk sistemiyle seçilmesine karar verilmiştir.⁸² Ayrıca, cumhurbaşkanına vekalet yetkisi parlamento başkanı yerine başbakanı verilmiştir. 2002 Anayasa değişikliği genel anlamda, iktidarı mümkün olduğunca elinde tutma isteği üzerine olmuştur. 2009 yılında yapılan anayasa değişikliği ile yürütme erki daha da güçlendirilmiştir. Cumhurbaşkanının makamında ömür boyu kalabilmesinin önü açılmıştır. Buna göre, devlet başkanının iki kereden fazla seçilmesini sınırlayan madde kaldırılarak, savaş ortamında cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasının imkansız hale gelmesi durumunda yetki süresinin askeri operasyonların sonuna kadar uzatılabilmesi ve bu kararın Anayasa Mahkemesi tarafından verilmesi öngörülmüştür. Anayasada yapılan bu değişiklikler Aliyev'in otoritesinin pekiştirilmesi yönünde olduğu ve kuvvetler ayrılı ilkesini önemli ölçüde değiştirdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁸³

⁸⁰ A.g.e., s. 369.

⁸¹ Levent Gönenç, "Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 1, 1998, (ss. 185-220), 207-209.

⁸² Kamer Kasım, "İç Politika", *İçinde Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 6-16), s. 9.

⁸³ Asker, s. 34-35.

2016 yılında yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan Anayasasında tekrar değişikliğe gidilmiştir. Değişikliğe göre, cumhurbaşkanlığı için 35 yaş sınırı kaldırılmış, görev süresi 5 yıldan 7 yıla çıkarılmış ve cumhurbaşkanına erken seçime gitme yetkisi verilmiştir.⁸⁴ Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki en yüksek ikinci anayasal makam olan cumhurbaşkanı birinci yardımcısının ve cumhurbaşkanı yardımcılarının cumhurbaşkanı tarafından atanmasına ve görevden alınmasına karar verilmiştir.⁸⁵ Böylece, cumhurbaşkanının otoritesi güçlendirilmiştir.

Azerbaycan Anayasasına göre cumhurbaşkanı devletin ve yürütme erkinin başıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin Yüksek Başkomutanıdır. Cumhurbaşkanı, Milli Meclisi seçimlerini belirlemek; devlet bütçesini Milli Meclisi onayına sunmak; Milli Meclisi onayı ile başbakanı atamak ve görevden almak; Bakanlar Kurulu ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun karar ve emirlerini iptal etmek; Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ve istinaf mahkemeleri hâkimlerinin atanmasıyla ilgili Milli Meclisine öneride bulunmak; Silahlı Kuvvetlerinin yüksek komuta heyetini göreve atamak ve görevden almak; uluslararası anlaşmalar yapmak; Kanunları imzalamak; olağanüstü hal ilan etmek; Milli Meclisin onayı ile savaş ilan etmek ve anayasada belirtilen diğer konularda yetkilidir. Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisini gerçekleştirmek için Bakanlar Kurulunu kurmaktadır. Bakanlar Kurulunun çalışma esaslarını cumhurbaşkanı belirlemektedir. Başbakan, Milli Meclisinin rızası ile cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Bakanlar Kurulu, devlet bütçe taslağını cumhurbaşkanına sunmak, devlet bütçesinin kullanımını sağlamak, para politikalarının uygulanmasını sağlamak, sosyal güvenlik programlarının uygulanmasını sağlamak, diğer merkezi yürütme organlarını rehberlik etmek ve cumhurbaşkanının yetki verdiği görevleri yerine getirmekle sorumludur.⁸⁶

Azerbaycan'da yasama yetkisi Milli Meclisi tarafından kullanılmaktadır. Milli Meclisi 5 yıllık süre için seçilen 125 milletvekilinden oluşmaktadır. Savaş durumunda, askeri operasyonların gerçekleştirilmesi Milli Meclisi seçimlerinin yapılmasını imkânsız kılırsa meclisin görev süresi savaş sonuna kadar uzatılabilmektedir. Milli Meclisinde Anayasal Kanunlar, kanun ve kararlar Azerbaycan Anayasasında

⁸⁴ Kurban, Aslanlı, Musayev ve Caferov, s. 43.

⁸⁵ Rehimli, s. 369

⁸⁶ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, Düzenleme ve Tercüme Enes Yıldırım ve Hafız Babayev, İkinci Baskı, TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017.

öngörüldüğü şekilde kabul edilmektedir. Yasama teşebbüsü hakkı, milletvekillerine, Cumhurbaşkanına, Yüksek Mahkemeye, seçme hakkı olan 40 bin vatandaşa, Savcılığa ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclisine aittir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yargı yetkisini ise, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, istinaf mahkemeleri, genel mahkemeler ve diğer ihtisaslaştırılmış mahkemeler kullanmaktadır.⁸⁷

1.4.2. Kazakistan

Modern bir Kazakistan Devleti'nin oluşmasında Dinmuhammed Kunayev'in büyük bir etkisi olmuştur. Ancak Kunayev, Aralık 1986'da Komünist Parti Birinci Sekreterliği görevinden alınarak yerine Rus asıllı Gennadi Kolbin getirilmiştir. Bu durum Kazakistan'da milliyetçi hareketlerin tetiklenmesine neden olmuştur. Jeltoksan Olayları olarak geçen bu hadise sonrasında, 22 Haziran 1989 tarihinde Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığına Nursultan Nazarbayev getirilmiştir. Kazakistan'ın haklarını müdafaa eden ve menfaatlerini gözetten bir siyaset izleyen Nazarbayev, ülkenin Moskova'dan değil, Alma-Ata'dan yönetilmesine karar vermiştir. Kazakistan'ın resmi dilinin Kazak Türkçesi olduğunu ilan etmiştir. Uluslaştırma politikaları uygulayarak hem Kazak Türkleri hem de diğer Türk devletleri nezdinde büyük bir saygınlık kazanmıştır.⁸⁸ 1 Aralık 1991'de Kazakistan halkı tarafından doğrudan seçilen ilk devlet başkanı olmuştur. Devlet başkanlığı görevine başladıktan sonra Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini Kazakistan Cumhuriyeti olarak değiştirmiş ve 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸⁹

Kazakistan, bağımsızlığını ilan ettiği tarihten 1993 tarihine kadar olan sürede parlamenter sistem ve başkanlık sisteminin birtakım özelliklerini içeren idari bir sistem uygulamıştır.⁹⁰ 28 Ocak 1993'te kabul edilen anayasa ile Kazakistan'da başkanlık rejimi kurulurken devlet başkanına son derece geniş yetkiler verilmiştir. 1993 Anayasasına göre başbakan, başbakan yardımcısı ve dışişleri bakanı gibi birçok bakanın atamasının devlet başkanı tarafından yapılması öngörülmüştür.

⁸⁷ A.g.e.

⁸⁸ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 209-210.

⁸⁹ Nurbek Khairmukhanmedov, "Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları", *International Journal of Social Sciences and Education Research*, Cilt:3, Sayı:5, 2017, (ss. 1432-1451), s. 1436.

⁹⁰ Mahmut Bülbül, "Kazakistan Cumhuriyetinde Yürütme ve Fonksiyonu", *Yasama Dergisi*, Sayı: 8, 2008, (ss. 39-75), s. 67.

Parlamentodaki milletvekili sayısı 350'den 177'ye düşürülmüştür. 30 Ağustos 1995 tarihinde referandumla kabul edilen anayasayla birlikte devlet başkanının yetkileri iyice artırılmıştır.⁹¹ Yeni Anayasada kuvvetler ayrılığı ilkesi teorik olarak belirtilmesine rağmen devlet iktidarının üç erkinin de başının cumhurbaşkanı olmasına karar verilmiştir. Cumhurbaşkanının yasama ve yargıyı veto etme ve geniş çaplı atama yetkisine sahip olmasıyla birlikte yeni kanunların parlamentodan kolayca geçmesi sağlanmıştır.⁹² Böylece cumhurbaşkanının hareket alanı genişletilmiş ve kurumlar üzerindeki otoritesi artırılmıştır.

Nazarbayev, 1998 yılında anayasada siyasal kurumların görev süreleri ile ilgili değişikliklerin yapılması konusunda yasa tasarısı sunmuştur. Kabul edilen anayasa değişikliğine göre cumhurbaşkanının görev süresi 5 yıldan 7 yıla, meclisin çalışma süresi 4 yıldan 5 yıla, senatonun çalışma süresi 5 yıldan 6 yıla uzatılmıştır. Cumhurbaşkanlığına aday olabilmek için gerekli olan 65 yaş sınırı da kaldırılmıştır. Bu değişikliklerle birlikte Nazarbayev'in bir sonraki dönem yapılacak olan seçimlere katılmasına imkan sağlanmıştır.⁹³ 2007 yılına kadar azaltılan meclisin üye sayısı, 2007 yılında yapılan anayasa değişikliği ile artırılarak 107'ye çıkarılmıştır. Anayasada parlamento ve meclisin ülke siyasetindeki rolü artırıldığı teorik olarak belirtilse de cumhurbaşkanının bu kurumlar üzerinde otoritesi devam etmiştir. 2007 seçimlerinde parlamentodaki sandalyelerin tamamını Nur Otan Partisi elde etmiş ve Kazakistan'da ilk defa tek partili bir meclis oluşmuştur.⁹⁴ 2011 yılında yapılan anayasa değişikliğinde ise, cumhurbaşkanının yetkileri ve nüfuzu güçlendirilmiş ve otoriter sistem yasal olarak meşru hale gelmiştir. Buna göre cumhurbaşkanına siyasi, ekonomi, finans ve medya gibi birçok alanda sınırlandırılmaz yetkiler verilerek tek adam iktidarını kökleştirilmiştir.⁹⁵

Kazakistan Anayasasında son değişiklik 6 Mart 2017'de yapılmıştır. Anayasada cumhurbaşkanı, parlamento ve hükümet yetkilerini kapsayan bölümlere ilişkin 19 maddede toplam 26 değişiklik yapılmıştır. Buna göre, anayasa düzeyindeki

⁹¹ Ayşegül Aydıngün ve Hayati Tüfekçioğlu, "Avrasya'nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", İçinde *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri*, Ed. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, (ss. 51-131), s. 65.

⁹² Khairmukhanmedov, s. 1440

⁹³ Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, USAK, Ankara, 2011, s. 87.

⁹⁴ Aydıngün ve Tüfekçioğlu, s. 66-67; Bülbül, s. 71.

⁹⁵ Khairmukhanmedov, s.1445.

iktidar kurumları arasında bulunan ilişkilerin dengelenmesi üzerine düzenlemeler getirilmiştir. Ayrıca, cumhurbaşkanının sosyal ve ekonomik alandaki yükümlülüklerinin esas kısmı hükümete havale edilmiştir.⁹⁶ Böylece cumhurbaşkanının önemli alanlarda sahip olduğu sınırsız yetkileri azaltılmış ve tek adamın iktidarda olduğu bir ülke görünümünden uzaklaşmaya çalışılmıştır.

Anayasaya göre Kazakistan, demokratik, dünyevi, hukuki ve sosyal bir devlet anlayışına sahiptir. Kazakistan, başkanlık yönetim şekline sahip üniter bir devlettir. Devlet egemenliğinin tek kaynağı halktır. Halk ve devlet adına hareket etme yetkisi, devlet başkanına ve anayasayla belirlenmiş yetkiler dahilinde parlamentoya aittir. Devlet iktidarı bir bütündür ve yasama, yürütme ve yargı ayrılığı ilkesine bağlıdır. Kazakistan uluslararası hukuk ilkeleri ve normlarına saygılıdır. Cumhurbaşkanı, devletin başıdır. Cumhurbaşkanı devletin iç ve dış politikalarını belirlemekte ve Kazakistan'ı uluslararası ilişkilerde temsil etmektedir. Devlet iktidarının bütün kurumlarının uyumlu bir şekilde çalışmasını sağlamaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşı olan, 40 yaşından genç olmayan ve yükseköğretim görmüş kişiler cumhurbaşkanı seçilebilmektedir. Aynı kişi üst üste iki kereden fazla cumhurbaşkanı seçilememektedir ve görev süreleri bir dönem için 7 yıldır. Ancak bu kısıtlama Kazakistan'ın ilk cumhurbaşkanı için geçerli değildir.⁹⁷ Bu nedenle, Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 2019 yılına kadar görevini icra ederek toplamda 28 yıl boyunca devlet başkanlığı yapmıştır.

Kazakistan Hükümeti, yürütme yetkisini kullanan, yürütme organına başkanlık eden ve faaliyetlerini düzenleyen organdır. Başka bir ifadeyle yasama ve yargılama dışında her türlü faaliyeti yürütmek hükümetin görevidir. Hükümet, bulunduğu faaliyetler konusunda cumhurbaşkanı ve parlamentoya karşı sorumludur. Parlamento hükümete güvenoyu ya da güvensizlik oyu verebilmektedir. Bu özelliği parlamenter sisteme benzemektedir. Hükümet cumhurbaşkanı tarafından anayasada öngörüldüğü şekilde kurulmakta ve görev süresi cumhurbaşkanının görev süresiyle paralellik göstermektedir. Başbakan, hükümet faaliyetlerini organize etmek ve yönetmekle sorumlu kişidir. Hükümet üyeleri yetkileri ve görev alanları çerçevesinde serbest bir şekilde karar alabilmektedir ve bu faaliyetleri konusunda başbakana karşı sorumludur.

⁹⁶“Kazakistan Parlamentosu Anayasa Değişikliklerini Kabul Etti”, TÜRKPA, [06.03.2017], Erişim Tarihi 20 Kasım 2020, <https://turk-pa.org/tr/archive/id2369>.

⁹⁷ Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, s. 67-78.

Başbakan ve hükümet üyeleri ayrıca, ülke genelinde bağlayıcı kararlar alabilmektedir.⁹⁸

Kazakistan'da yasama yetkisini yürüten en üst temsili organ Kazakistan Parlamentosudur. Parlamento daimi esasta çalışan Senato ve Meclisten oluşmaktadır. Senatonun 15 üyesi cumhurbaşkanı tarafından seçilmektedir. Meclis ise, 107 milletvekilinden oluşmaktadır. Senato milletvekili 6 yıl ve Meclis milletvekili 5 yıl görev yapmaktadır. Parlamento, cumhurbaşkanının teklifi üzerine anayasada değişiklik yapmak, bütçe ile ilgili rapor hazırlamak, savaş ve barışa karar vermek ve anayasada tanınmış diğer konularda faaliyet yürütmekle görevlidir. Senato, cumhurbaşkanının önerisi üzerine Cumhuriyet Yüksek Mahkemesi Başkanını, Yüksek Mahkemesi hâkimlerini ve Kazakistan Cumhuriyeti İnsan Hakları Savunucusunu (Ombudsman) seçmek ve görevden almak, cumhurbaşkanı tarafından atanan Merkez Bankası, Başsavcı ve Milli Güvenlik Komitesi Başkanını onaylamak, Cumhuriyet Başsavcısını, Yüksek Mahkeme Başkanı ve hâkimlerinin dokunulmazlığını kaldırmakla yetkilidir. Meclis ise, anayasal kanun ve kanun taslaklarını parlamentoda değerlendirilmek üzere hazırlamak ve sunmak, senatonun oyçokluğu ile başbakanının atanması için cumhurbaşkanına onay vermek ve cumhurbaşkanı seçimlerini ilan etmekle yetkilidir. Ayrıca, parlamento dışında cumhurbaşkanı, milletvekilleri ve hükümet de yasa teklifinde bulunabilmektedir.⁹⁹

Anayasa Konseyi, ülkenin yüksek yargı organıdır. Konsey, 6 yıllık süre için seçilen 7 üyeden oluşmaktadır. İlk Cumhurbaşkanı Konseye ömür boyu üye olma hakkına sahiptir. Anayasa Konseyi Başkanı cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir. Konseyin ikişer üyesini cumhurbaşkanı, senato ve meclis belirlemektedir. Anayasa Konseyi, referandumun yapılmasına ilişkin uyuşmazlıkları çözmek ve onaylamadan önce uluslararası anlaşmaların ve parlamentoda kabul edilen kanunların anayasaya uygunluğunu görüşmekle yetkilidir. Kazakistan'da Yüksek Mahkeme, yerel mahkemeler ve kanunla kurulan diğer mahkemeler bulunmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁸ Bülül, s. 80 -84; Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, s. 91 -93.

⁹⁹ Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, s. 82-89.

¹⁰⁰ A.g.e., s. 96.

1.4.3. Kırgızistan

Kırgız Cumhuriyeti, Sovyet cumhuriyetlerinden farklı olarak, bağımsızlığı Komünist Parti'ye karşı bir siyasi oluşumla karşılaşmıştır. Sovyetler Birliği'nin Ekim 1990 tarihli anayasa değişiklikleriyle Komünist Parti'nin siyasi sistemindeki rolünü azaltarak, Jogorku Keneş (Parlamento) üyeleri tarafından seçilecek bir cumhurbaşkanlığı makamı oluşturmuştur. 27 Ekim 1990 tarihinde Kırgızistan Komünist Partisi Başkanlığına, parti liderlerinden biri yerine, Kırgızistan Bilimler Akademisi Başkanı Askar Akayev getirilmiştir. Böylece, eski Sovyet cumhuriyetlerinde ilk kez, parti içerisinde üst düzeyde yer almayan biri başkan olarak seçilmiştir.¹⁰¹

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan, Ekim ayında kendi Devlet Başkanını seçmiş ve yeni anayasasını oluşturmaya başlamıştır. Yapılan halk oylaması ile ülkenin ilk cumhurbaşkanı Askar Akayev olmuştur. 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilen ilk Anayasa, güçler ayrılığı ilkesini uygulamış, yasama, yürütme ve yargı erklerini birbirinden ayırmış ve siyasal rejim modeli olarak başkanlık sistemini benimsemiştir. Kabul ettiği 1993 Anayasası ile Kırgızistan 'Orta Asya'nın Demokrasi Adası' olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁰² Ancak, anayasa kabul edildikten kısa bir süre sonra sürekli değişikliğe uğramıştır. 10 Şubat 1996, 17 Ekim 1998 ve 24 Aralık 2001'de anayasada ilaveler ve değişiklikler yapılmıştır. 2 Şubat 2003 tarihinde anayasa metni tamamen değiştirilmiş ve referandumla kabul edilmiştir. Yapılan anayasa değişiklikleri ve reformlarla devlet başkanının yetkileri genişletilmiş, iktidarının kişileştirilmesine olanak tanınmış ve daha çok otorite sahibi olmasını sağlanmıştır.¹⁰³

Yapılan anayasa değişikliğinin getirdiği olumsuz etkiler ve 13 Mart 2005 seçimlerinde yapılan yolsuzluklarla Akayev'in iktidarının pekiştirilmesi isyanlara yol açmıştır. Ülkeyi saran protestolar Bişkek'e sıçrayarak 24 Mart 2005'te "Lale Devrimi"ni getirmiş ve böylece Akayev iktidardan düşürülmüştür. Kırgız halkı,

¹⁰¹ Y. Emre Gürbüz, "Demokrasi ve Otoriterlik Sarkacında: Kırgızistan", İçinde *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri*, Ed. Ayşegül Aydınğün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, (ss. 133-219), s. 147-148.

¹⁰² Şeref İba, "Kırgızistan'ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş", *Avrasya Etüdleri*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2009, (ss. 47-62), s. 49-50.

¹⁰³ Ali Asker, "Kırgızistan'da Bitmeyen Devrim mi, Fillerin Tepişmesi mi?", *21. Yüzyıl*, Sayı: 17, 2010, (ss. 33-40), s. 36.

devrim sonrasında seçilen Kurmanbek Bakiyev'in Kırgızistan'ın demokratikleşmesi yönünde gerekli adımları atacağına inanmıştır. Ancak, Bakiyev söz verdiği reformları gerçekleştirilmeden Kasım 2006 ve Nisan 2007'de protestolara neden olmuştur.¹⁰⁴ Yaşanan olaylar üzerine ülkede normalleşmeyi sağlayan Anayasa referandumu 27 Haziran 2010 tarihinde yapılmıştır. Kabul edilen 2010 Anayasasıyla birlikte Kırgızistan parlamenter sisteme geçmiştir. Ülke istikrarını korumak amacıyla Roza Otunbayeva, 31 Aralık 2011 tarihine kadar cumhurbaşkanlığı görevine getirilmiş ve bu tarihte yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olmayacağına karar verilmiştir.¹⁰⁵ Otunbayeva, görevi sırasında Kırgızistan'ın demokratikleşmesi için siyasal reformlar yapmayı amaçlamış ve hükümetin geçici olarak idare edilmesi konusunda etkin rol oynamıştır.

2010 Anayasası, Kırgız Cumhuriyeti'nin egemen, demokratik, hukuki, dünyevi, üniter ve sosyal bir devlet olduğunu belirtmektedir. Kendi sınırları içinde tam devlet egemenliğine sahip olan ülke, iç ve dış politikasını bağımsız olarak yürütmektedir. Kırgız halkı Kırgızistan egemenliğinin taşıyıcısı ve devlet hakimiyetinin tek kaynağıdır. Devlet hakimiyeti ilkelerine göre Kırgızistan, genel halk oylamasıyla seçilen Jogorku Keneş ile Kırgız Devlet Başkanı tarafından temsil edilmekte ve kuvvetler ayrılığını temel almaktadır.¹⁰⁶ Kırgız Cumhuriyeti'nin hükümet yapısı Cumhurbaşkanı, Jogorku Keneş (parlamento), hükümet, devlet komiteleri, alt düzey bakanlıklar, yerel yönetimler, yerel ve yüksek mahkemeler ve idari birimlerden oluşmaktadır. Parlamenter rejimin kurumsallaştırılmasıyla ülkede yarı-başkanlık ya da yarı-parlamenter görünümünde rejim uygulanmaktadır.¹⁰⁷

2010 Anayasası'nın 60. maddesinde cumhurbaşkanının devlet başkanı ve devlet hakimiyeti ile toplum birlikteliğinin sembolü olduğu belirtilmektedir. Buna göre cumhurbaşkanı yetkilerinin sınırlandırılacağı ve daha sembolik bir makam olacağı yansıtılmaktadır. Yeni Anayasa ile birlikte 6 yıllık süre için halk tarafından seçilen cumhurbaşkanlığı makamına aynı kişi iki kez seçilememektedir. Böylece

¹⁰⁴ Y. Emre Gürbüz, "Orta Asya'nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2011, (ss. 419-447), s. 432-434.

¹⁰⁵ Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, s. 286-287.

¹⁰⁶ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, s. 107-108. Kırgızistan Anayasası'nda son olarak 11 Aralık 2016 tarihinde değişik ve ilaveler yapılmıştır.

¹⁰⁷ Osman Ağır ve Melek Sayın, "Kazakistan ve Kırgızistan Siyasal Sistemlerinin Karşılaştırılması", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2019, (ss. 23-41), s. 29.

cumhurbaşkanının siyasal bir aktör olarak faaliyette bulunması önlenmeye çalışılmaktadır. Ayrıca cumhurbaşkanının partisi ile siyasal ilişkisi kesilmektedir ve görevi boyunca herhangi bir siyasal faaliyette bulunmamaktadır.¹⁰⁸

Kırgızistan'ın en yüksek temsil organı olan Jogorku Keneş (Kırgız Cumhuriyeti Parlamentosu), kendi yetkileri çerçevesinde yasama yetkisi ve kontrol işlevini kullanmaktadır. Jogorku Keneş, nispi temsil yöntemine göre 5 yıllık süre için seçilen 120 milletvekilinden oluşmaktadır. Meclis kendi üyeleri arasından Jogorku Keneş Başkanını (Torağasını) ve onun yardımcısını seçmektedir. Bir siyasal partiye parlamentoda en fazla 65 sandalye verilebilmektedir. Böylece bir siyasal partinin parlamentoda hakimiyet kurmasının önüne geçilmektedir. Jogorku Keneş, referandum yapılmasına ilişkin kanunu kabul eden yetkili bir makamdır. Ayrıca, başkanlık seçimleri için çağrıda bulunmak, anayasa değişikliği yapmak, kanunları kabul etmek, kanuna uygun olarak uluslararası anlaşmaları onaylamak ve feshetmek, sınır değişikliğine ilişkin konuları karara bağlamak, devlet bütçesini ve kesin hesap kanununu onaylamakla yetkilidir. Başbakan, Başsavcı, Milli Banka Başkanı, Sayıştay Başkanı ve Akıykatçının (Ombudsman)'ın yıllık faaliyet raporlarını dinlemektedir. Aynı şekilde cumhurbaşkanının anayasada öngörülen yetkilerini denetleyebilmektedir. 2010 Anayasasına göre Jogorku Keneş'e 10 bin seçmen (halk girişimi), milletvekilleri ve hükümet kanun teklifinde bulunabilmektedir. Cumhurbaşkanının ise böyle bir yetkisi yoktur.¹⁰⁹ Buna göre, Kırgızistan Cumhurbaşkanının yasama üzerindeki etkisi oldukça sınırlandırılmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti yürütme erkinin en yüksek organı olan hükümet, ona tabi olan bakanlıklar ve devlet komitelerini içermektedir. Hükümet, anayasa ve kanunların uygulanmasını sağlamakta ve devletin iç ve dış politikalarını uygulamaktadır. Hükümet içerisinde başbakan, başbakan yardımcıları, bakanlar ve devlet komiteleri başkanları bulunmaktadır. Başbakan, hükümete başkanlık etmektedir. Hükümet, anayasa çerçevesinde Jogorku Keneş'e karşı sorumludur. Başbakan ise, hükümetin yaptığı faaliyetlerle ilgili Jogorku Keneş'e yıllık raporlar sunmakla yükümlüdür.¹¹⁰

¹⁰⁸ Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, s. 289-291.

¹⁰⁹ Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, s. 129-135.

¹¹⁰ A.g.e., s. 136-140.

Kırgız Cumhuriyeti'nin yargı sistemi, anayasa ve kanunlarla belirlenmektedir. Yargı erki, Yüksek Mahkeme ve yerel mahkemelerden oluşmaktadır. Yüksek Mahkeme, hukuk, ceza, ekonomik, idari ve diğer davalarla ilgili Yüksek Mahkeme organıdır. Anayasa Dairesi, Yüksek Mahkeme bünyesinde çalışmalarını yürütmektedir ve anayasal denetim organıdır. Anayasa Dairesi, anayasaya aykırı olan kanunlar ve diğer normatif düzenlemeleri tespit etmektedir. Hakimler bağımsızdır ve yalnızca Anayasa ve kanunlara bağlı kalmaktadır. Mahkeme özyönetim organları ise, Hâkimler Kurultayı, Hâkimler Konseyi ve Hâkimler Meclisinden oluşmaktadır. Hakimler Kurultayı, mahkeme özyönetiminin en yüksek organıdır ve hakimlerin haklarını ve yasal çıkarlarını korumaktadır.¹¹¹

10 Aralık 2020 tarihinde “Kırgız Cumhuriyeti'nin hükümet şeklini belirlemek için referandum (halk oylaması) yapılması üzerine” yasa, Jogorku Kenesh tarafından kabul edilmiştir. 10 Ocak 2021 günü Kırgız Cumhuriyeti genelinde yapılan referandum sonrasında “Başkanlık Cumhuriyeti” sistemine geçilmesine karar verilmiştir. Yasa, resmi olarak yayınlandığı gün yürürlüğe girecektir.¹¹² Yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte Kırgız Cumhuriyeti 2010 yılından beri uyguladığı parlamenter sisteme son verecektir.

1.4.4. Türkiye

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından hazırlanan Türkiye'nin ilk yazılı anayasası 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilmiştir. Resmi adı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olan anayasa “yumuşak anayasa” olarak ifade edilmektedir ve kanunlar gibi kolay değiştirilmektedir. 1921 Anayasası 23 maddeden oluşan kısa bir anayasadır ve 1876 Kanun-u Esasi ile birlikte yürürlükte kalmıştır. 1921 Anayasası çok belirgin bir şekilde milli egemenlik ilkesine vurgu yapmaktadır. Meclis hükümet sistemini, yani yasama ve yürütme kuvvetlerinin birliğini esas almaktadır. Devlet başkanlığı makamı yoktur ve devlet başkanına ait olması gereken görev ve yetkiler TBMM Başkanına verilmektedir. Ayrıca, bu anayasada yargı erki ile ilgili düzenleme de yapılmamıştır.

¹¹¹ A.g.e., s. 141-146

¹¹² “Подписан Закон КР «О назначении референдума (всенародного голосования) по определению формы правления Кыргызской Республики»,” Президент Кыргызской Республики, [11.12.2020], Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021, <http://www.president.kg/ru/sobytiya/zakony>; “20.01.2021 №27 О результатах референдума”, Центральная Комиссия по Выборам и Проведению Референдумов Кыргызской Республики, [20.01.2021], Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021, https://shailoo.gov.kg/ru/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru.

1921 Anayasası ikinci dönem Büyük Millet Meclisi tarafında 29 Ekim 1923 tarihinde değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliğe göre Anayasasının 1. maddesine “Türkiye Devletinin Şekli Hükümeti, Cumhuriyettir” ifadesini ilave edilerek Cumhuriyet ilan edilmiş ve Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmuştur.¹¹³

Cumhuriyetin ilanından sonra yeni ve daha kapsamlı bir anayasaya ihtiyaç duyularak 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir. Güçlü bir devlet yaratma amacıyla hazırlanan yeni anayasa, Fransa ve Polonya anayasalarından faydalanarak düzenlenmiştir. Demokratik bir ülke olmayı hedefleyen Türkiye Cumhuriyeti, 1924 Anayasasının getirdiği değişikliklerle birlikte 1876 Kanun-u Esasi ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanununu yürürlükten kaldırmış ve çift anayasalı düzene son vermiştir. Yeni anayasayla “sert anayasa” özelliği oluşturulmuş ve “Anayasanın üstünlüğü” ilkesini öngörmüştür.¹¹⁴ 1924 Anayasası, yürütme organını yasama organından belirli ölçülerde ayırmış, fakat bağımsız bir organ niteliği kazanacak kadar yetki vermemiştir. Böylece meclis hükümeti sistemi ile parlamenter sistem arasında bir siyasi rejim oluşmuştur. Yasama ve yürütmenin parlamentoda toplanması ve egemenlik yetkisini millet adına TBMM’nin üstlenmesi meclis hükümeti sistemine benzerken, yürütme yetkisinin cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna ait olması ve meclisin hükümeti denetlemesi parlamenter sisteme benzetilmiştir.¹¹⁵

1924 Anayasasının genel hükümler kısmında Türkiye’nin devlet şeklinin cumhuriyet olduğu hükme bağlanmış ve bu hükmün değiştirilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca milli egemenlik ilkesi kabul edilmiştir. 1924 Anayasasında bazı değişiklik ve eklemeler de yapılmıştır. “Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam’dır” hükmü 1928 yılında kaldırılmış, yerine 1937 yılında “Laiklik” ilkesi eklenmiştir. 1937’de gerçekleşen değişiklikle birlikte Anayasaya cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık ilkeleri eklenmiştir.¹¹⁶

Türkiye Cumhuriyeti çok partili döneme geçtikten sonra 1950-1960 yılları arasında yaşanan sorunların anayasanın yetersizliğinden kaynaklandığı düşünülmüştür. Ülkeye egemen olan güçlerden memnun olmayan kesim 27 Mayıs 1960 tarihinde

¹¹³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, On Sekizinci Baskı, Ekin, Bursa, 2015, s. 23-26.

¹¹⁴ Şeref İba, *Türk Anayasa Hukuku*, Turhan Kitapevi, Ankara, 2018, s. 47-48.

¹¹⁵ Fevzi Demir, “Yarı Başkanlık Hükümet Sistemi ve Türkiye”, *Journal of Yaşar University*, Cilt: 8, Sayı: Özel Sayı, 2013, (ss. 831- 876), s. 850- 851.

¹¹⁶ Gözler, s. 29.

askeri darbe gerçekleştirmiş ve ardından 27 Mayıs 1961 tarihinde yeni anayasa kabul edilmiştir.¹¹⁷ 1961 Anayasası Türkiye’de referandum ile kabul edilen ilk anayasa olmuştur. Yeni anayasa, yumuşak güçler ayrılığı sistemine dayanan parlamenter sistemi kabul etmiştir. Egemenlik hakkının kullanılmasında TBMM’nin üstünlüğü kaldırılarak anayasanın üstünlüğü kabul edilmiştir. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi’nden oluşan çift meclisli parlamenter yapıya geçilmiştir. Ancak, kamu düzeninin bozulması ve siyasal şiddet olaylarının artmasıyla birlikte ordu desteği olan “12 Mart Muhtırası” ile Süleyman Demirel istifaya zorlanmıştır. “Yarım Darbe” olarak nitelendirilen süreçte “1971-1973 Ara Rejim Dönemi” yaşanmıştır. Bu dönemde iki önemli anayasa değişikliği yapılarak Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiş ve böylece yürütme erki güçlendirilmiştir.¹¹⁸

Siyasal şiddet olaylarının tekrar artmasıyla 12 Eylül 1980 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koymuştur. Zayıf devlet otoritesinin yeniden güçlendirilmesi amacıyla yeni anayasa hazırlanmış ve 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan referandumla kabul edilmiştir. 1982 Anayasasıyla her şeyi en ayrıntılı şekilde düzenleyen “düzenleyici anayasa” ve değiştirilmesi zor usullere bağlanmış “sert anayasa” özellikleri taşıyan bir anayasa oluşturulmuştur. 1982 Anayasası önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet Senatosu kaldırılarak tek meclis sistemi benimsenmiştir.¹¹⁹ Ayrıca yürütme organı yasama karşısında güçlendirilmiştir. Yürütme organı içerisinde cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilmiş ve cumhurbaşkanı devletin başı olarak tanımlanmıştır. İstisnai durumlarda cumhurbaşkanının Bakanlar Kurulunda başkanlık etme yetkisi verilmiştir. 1982 Anayasasında parlamenter rejimin temel özellikleri korunmaya devam edilmiştir. Hükümetin parlamentoya karşı sorumlu olması ve cumhurbaşkanının siyasal sorumsuzluğu gereği karşı-imza ilkesinin kabul edilmesi parlamenter rejimin uygulanmaya devam ettiğinin göstergesi olmuştur.¹²⁰

Bugüne kadar 1982 Anayasası üzerinde birçok değişiklik ve eklemeler yapılmıştır. En önemli anayasa değişikliği 21 Ekim 2007 tarihinde yapılan referandum

¹¹⁷ Ertan Beceren ve Gökhan Kalağan, “Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemi; Türkiye’de Uygulanabilirliği Tartışmaları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, Sayı:11, 2007, (ss. 163-181), s. 173.

¹¹⁸ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 58-65.

¹¹⁹ Gözler, s. 42-46.

¹²⁰ Demir, s. 852-854

sonucu kabul edilmiştir. Değişikliğe göre, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının TBMM tarafından değil halk tarafından seçilmesi kararlaştırılmış ve böylece parlamenter sisteme son verilmiştir. Cumhurbaşkanının ilk defa doğrudan halk tarafından seçilmesi ise, 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan seçimlerle gerçekleşmiştir. 2007 Anayasa değişikliği, seçim süreci, aday olunmayla ilgili şartlar ve seçim yöntemiyle ilgili konuları da içermiştir.¹²¹ 21 Ocak 2017 tarihinde yapılan son değişikliklerle bu konularda tekrar düzenleme yapılmıştır. Buna göre cumhurbaşkanı, 40 yaşını doldurmuş, yükseköğretim yapmış, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşları arasından seçilmektedir. Cumhurbaşkanı 5 yıl boyunca görevde kalmaktadır ve bir kişi en fazla iki defa cumhurbaşkanlığına seçilebilmektedir. Oyların salt çoğunluğunu alan aday cumhurbaşkanı olmaktadır. İlk oylamada salt çoğunluk sağlanamazsa, en çok oy almış iki aday ikinci oylamaya katılmaktadır. Bu oylamada oyların çoğunu alan aday cumhurbaşkanlığına seçilmektedir.¹²²

Yürütme yetkisini elinde bulunduran cumhurbaşkanı, devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Milletinin birliğini temsil etmektedir. Cumhurbaşkanının görevi, anayasanın uygulanması ve devlet organlarının düzenli ve uyumlu şekilde çalışmasını sağlamaktır. Cumhurbaşkanı ayrıca, ülkenin iç ve dış siyaseti hakkında Meclise mesaj vermek, kanunları yayımlamak, kanunları tekrar görüşmek üzere TBMM'ye göndermek, kanunların ve TBMM İçtüzüğü'nün tümü veya belirli hükümlerinin anayasaya aykırılığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine iptal davası açmak, bakanları ve cumhurbaşkanı yardımcılarını atamak, uluslararası anlaşmaları onaylamak, anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları gerekli gördüğü durumlarda halkoyuna sunmak ve anayasada belirtilen diğer konularda yetkilidir. Cumhurbaşkanı, milli güvenlik politikalarını belirlemekte ve Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil etmektedir. Yürütme erki içerisinde bulunan diğer yetkili kişiler olan cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, cumhurbaşkanı tarafından göreve atanmakta ve cumhurbaşkanına karşı sorumlu bulunmaktadır. Daha önce yürütme yetkisi ve görevini cumhurbaşkanı ile birlikte

¹²¹ Süleyman Emre Zorlu, "5678 Sayılı Kanunla Gerçekleştirilen Anayasa Değişikliği Sonrası Cumhurbaşkanlığı'nın Seçimi ve Demokratik Seçimin Genel İlkeleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, Sayı:1, 2016, (ss. 37-68), s. 39.

¹²² "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, Erişim Tarihi 08 Aralık 2020, <https://www.mevzuat.gov.tr/#anayasa>.

kullanan Bakanlar Kurulu ise, 1 Ocak 2017 tarihli ve 6771 sayılı Kanununun 16. maddesine göre kaldırılmıştır.¹²³

Türkiye Cumhuriyeti'nin yasama yetkisini Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi üstlenmektedir. 2017 yılında yapılan anayasa değişikliğine göre, TBMM genel oyla seçilen 600 milletvekilinden oluşmakta ve 18 yaşını dolduran her Türk vatandaşı milletvekili olarak seçilebilmektedir. TBMM seçimleri, cumhurbaşkanlığı seçimleri ile birlikte 5 yılda bir aynı günde yapılmaktadır. Görev süresi biten milletvekili tekrar seçilebilmektedir. Meclis üyeleri seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil etmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak, bütçe ve kesinhesap tekliflerini görüşmek, para basılmasına ve savaş ilanına karar vermek, uluslararası anlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, TBMM üye tamsayısının beşte üç çoğunluğunun kararı ile genel ve özel af ilânına karar vermek ve anayasanın diğer maddelerinde belirtilen görev ve yetkileri yerine getirmekle sorumludur.¹²⁴ 2017 yılında yapılan anayasa değişikliği ile TBMM'nin Bakanlar Kuruluna belirli konularda Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisi vermesi ve Bakanlar Kurulu ve bakanları denetleme yetkisi kaldırılmıştır. Ayrıca Bakanlar Kurulunun kanun teklifi verme yetkisi kaldırılarak, sadece milletvekillerine bu hak tanınmıştır.¹²⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin yargı yetkisi ise, tarafsız mahkemelerce kullanılmaktadır. Mahkemeler hukuki uyuşmazlıkları çözmekte ve hukuka aykırılık iddialarını karara bağlamaktadır. Yasama ve yürütme organları karşısında bağımsız konumda olan Hakimler, anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm vermektedir. Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır.¹²⁶ Yargı organı içerisinde, Yüksek Mahkemeler, Hakimler ve Savcılar Kurulu ve Sayıştay bulunmaktadır. Yüksek Mahkemeler ise, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay (adli mahkemeler), Danıştay (idari mahkemeler) ve Uyuşmazlık Mahkemesinden oluşmaktadır.¹²⁷

¹²³ A.g.e.

¹²⁴ A.g.e

¹²⁵ A.g.e.; Gözler, s. 236.

¹²⁶ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 272-273.

¹²⁷ "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası".

1.4.5. Türkmenistan

Türkmenistan'ın ulus-devlet inşasında önemli bir yeri olan Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı), 1985'te Türkmen Komünist Partisi Birinci Sekreterliği ve Hükümet Başkanlığı görevine atandıktan sonra Ekim 1990'da Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı olarak göreve başlamıştır. Niyazov, 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylaması sonucu Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Aralık 1991'de Türkmen Komünist Partisi'ni feshederek adını Türkmenistan Demokratik Partisi olarak değiştirmiştir.¹²⁸ Böylece ülkede Komünist Partisi'nin faaliyetlerine son verilmiştir.

Türkmenistan Cumhuriyeti, 18 Mayıs 1992'de kabul edilen ilk Anayasa ile Türkmenistan'ın demokratik, laik, hukukun üstünlüğüne dayanan, çoğulculuk ve güçler ayrılığı ilkesini temele alan bir ülke olduğunu belirtmiştir. Ancak, Türkmenistan Anayasasının bazı maddeleri birbiri ile çelişmektedir. Yasama, yürütme ve yargı erklerinin dışında dördüncü bir erk olan Halk Maslahatı (Halk Konseyi veya Halk Meclisi) güçler ayrılığı ilkesine ters düşmektedir. Dahası, 1992 Anayasası'nda yasama ve yürütme erkleri Halk Maslahatı'nın kararlarını yerine getirmekle sorumlu tutulmuştur. Ayrıca, Türkmenistan'ın başkanlık rejimine sahip olmasına rağmen devlet başkanına bazı durumlarda olması gerektiğinden fazla yetki vermesi çelişkileri artırmıştır. Devlet başkanına tanınan olağan üstü yetkiler Türkmenistan'da demokratik bir devlet sisteminden ziyade, ülkede tek söz sahibi olan otoriter bir devlet sistemi ortaya koymuştur.¹²⁹

Bağımsız ve tarafsız bir politika izleyen Türkmenbaşı, 12 Aralık 1995 tarihinde Birleşmiş Milletler (BM) tarafından verilen "Daimi Tarafsızlık Statüsü" sayesinde ülkesinin uluslararası alanda saygınlık kazanmasını sağlamıştır.¹³⁰ 2003 yılında Türkmenistan Anayasası'nda değişikliğe gidilerek devlet yönetiminde göstermelik ayırım kaldırılmış ve Halk Maslahatı'nın yani Türkmenbaşı'nın otoritesi daha da güçlendirilmiştir. Devletin en üst temsil organı olan Halk Maslahatı,

¹²⁸ Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, s. 327-328.

¹²⁹ Nermin Güler, "Geçiş Sürecinde Türkmenistan'ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2001, (ss. 97- 110), s. 105- 107.

¹³⁰ Mesut Berber ve Fikret Birdişi, "Türkmenistan'da Berdimuhammedov Dönemi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2, 2012, (ss. 39-55), s. 42.

Türkmenistan'daki demokratik yönetiminin en üst organı haline getirilmiştir. Maslahatın karar ve düzenlemeleri, üst düzey devlet organları da dahil olmak üzere, tüm devlet organları için bağlayıcı olmuştur. Değişiklikler cumhurbaşkanı statüsünü de içermiştir. Cumhurbaşkanı seçilebilmek için Halk Maslahatı tarafından aday gösterilme ve 70 yaş üstü olmama şartı getirilmiştir. Ayrıca hiç uygulanmamış olan iki kereden fazla cumhurbaşkanı seçilememe şartı metinden çıkarılmıştır.¹³¹ Böylece Türkmenbaşı, göreve geldiği günden vefatına kadar olan süre boyunca cumhurbaşkanlığı görevini sürdürmüştür.

Türkmenbaşı'nın 21 Aralık 2006 tarihindeki vefatı sonrasında, 11 Şubat 2007'de yapılan cumhurbaşkanı seçimlerinde oyların %89'unu alan Gurbanguli Berdimuhammedov 5 yıllık süre için göreve seçilmiştir. Berdimuhammedov 2008 yılında yeni kalkınma dönemini ilan ederek serbest piyasa ekonomisine geçilmesi ve anayasanın uluslararası hukuka ve diğer anlaşmalara uygun hale getirilmesi konusunda çalışmalar başlatmıştır. 26 Eylül 2008'de düzenlenen 21. Halk Maslahatı toplantısında anayasanın yeni metni onaylanmıştır.¹³² Anayasa değişikliği ile geleneksel Türkmen rejiminden farklı bir yapıya gidilmiştir. Halk Maslahatı'na ait yetkilerin bir bölümü devlet başkanı ve meclise devredilmiştir. Düzenlemeye göre Halk Maslahatı, iç ve dış politika, ekonomi, kültür ve sosyal alanlarda görüş bildiren bir organ haline getirilmiştir. Değişiklikler sayesinde üye sayısı 5 bini bulan ve ağır ilerleyen Halk Maslahatı yerine devlet başkanı otoritesine bağlı bir meclis oluşturularak Berdimuhammedov'un iktidarı güçlendirilmiştir.¹³³ Türkmenistan 2016 yılında tekrar anayasa değişikliğine giderek cumhurbaşkanının 5 yıl olan görev süresini 7 yıla çıkarmıştır. Ayrıca 70 yaş sınırı kaldırılarak Berdimuhammedov'un ömrünün sonuna kadar cumhurbaşkanlığı yapabilmesinin önü açılmıştır.¹³⁴ Anayasada yapılan bu değişiklikler sonrasında Türkmenistan'da tek adam iktidarı kökleştirilmiştir.

Türkmenistan Anayasası'na göre yüksek devlet hâkimiyeti ve yönetimi, Devlet Başkanı, Meclis, Bakanlar Kurulu ve Yüksek Mahkeme tarafından kullanılmaktadır.

¹³¹ Haluk Alkan, "Türkmenistan'da Siyasal Rejimin Geleceği: İç ve Dış Dinamikler Açısından Bir Değerlendirme", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2006, (ss. 1-26), s. 23.

¹³² Kemal Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", *İçinde Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Ed. Abdulvahap Kara ve Fahri Solak, TDBB Yayınları, İstanbul, 2017, (ss. 187-246), s. 195.

¹³³ Berber ve Birdişli, s. 48.

¹³⁴ "Türkmenistan'da 'Süresiz Cumhurbaşkanlığı' Yürürlükte", BBC News, [14.09.2016], Erişim Tarihi 10 Aralık 2002, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37358989>.

Türkmenistan Devlet Başkanı, devletin ve yürütmenin başıdır. Türkmenistan Devlet Başkanı, kanunları ve anayasayı hayata geçirmek, ülkesini uluslararası alanda temsil etmek, ülkenin iç ve dış politikalarını onaylamak, Seçim ve Referandumlar Merkezi Komisyonu kurmak, Meclis ile yapılan istişare sonucu Yüksek Mahkeme Başkanını, Başsavcuyu, İçişleri Bakanını, Adalet Bakanını atamak ve anayasada belirtilen diğer görevleri yerine getirmekle yetkilidir. Cumhurbaşkanı ayrıca, Türkmenistan Silahlı Kuvvetlerinin yüksek başkomutanıdır. Yürütmenin diğer kolunu ise Bakanlar Kurulu (Hükümet) oluşturmaktadır. Türkmenistan Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulunun başkanıdır. Bakanlar Kurulu, kanunların uygulanmasını sağlamak, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumak, milli güvenliği sağlamak, ülkenin iç ve dış siyaseti hakkında teklifler hazırlamak, devlet kurumlarının yönetimini düzenlemekle yetkilidir.¹³⁵

Yasama yetkisi bulunan en yüksek temsili organ ise, Türkmenistan Meclisi (parlamento)'dir¹³⁶. Meclis 5 yıllık görev süresi için seçilen 125 milletvekilinden oluşmaktadır. Türkmenistan Meclisi, kanunları kabul etmek, anayasa ve kanun değişikliklerini yapmak, referandumun yapılıp yapılmayacağına karar vermek, hukuki düzenlemelerin anayasaya uygunluğunu kontrol etmek, uluslararası antlaşmaları onaylamak ve anayasada belirtilen diğer konularda yetkilidir. Türkmenistan Devlet Başkanı, Meclis üyeleri, Bakanlar Kurulu ve Yüksek Mahkeme yasa tasarısında bulunabilmektedir. Yapılan anayasal değişikliklere göre Halk Maslahatı, Türkmenistan kanunlarında belirtildiği şekilde, iller, şehirler ve ilçelerde, idari-mülki birimlerin halkı tarafından seçilerek kurulan Halk Maslahatlarından oluşmaktadır. Halk Maslahatları, kendi bölgelerindeki ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmalarının ilkelerini belirlemek, yerel bütçe hakkında rapor oluşturmak ve vatandaşların haklarını korumakla yetkilidir. Türkmenistan'da yargı hakimiyeti ise sadece mahkemelere aittir. Yargı hakimiyeti, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumayı amaçlamaktadır. Türkmenistan Yüksek Mahkemesi ve kanunlarda belirtilen diğer mahkemeler yargı

¹³⁵ Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, s. 204-215.

¹³⁶ Halk Maslahatı tarafından kabul edilen Anayasa değişikliği ile parlamentonun iki meclisli bir yapıya dönüştürülmesine karar verilmiştir. 1 Ocak 2021 tarihinde yürürlüğe girecek düzenlemeye göre, 181 üyeli yeni parlamentoda Temsilciler Meclisi ve Alt Meclis yer alacaktır. Halk Maslahatı ise, görevine Temsilciler Meclisi olarak devam edecektir. Bkz. "Türkmenistan'da Anayasa Değişikliği Kanunu onaylandı," TRT AVAZ, [01.10.2020], Erişim Tarihi 10 Aralık 2020, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avryasyadan/turkmenistan-anayasa-degisikligi-kanunu-onaylandi/5f7578e101a30a2a70703bb1>.

hakimiyetini sağlamaktadır. Hakimler, Türkmenistan Devlet Başkanı tarafından atanmaktadır.¹³⁷

1.4.6 Özbekistan

Özbekistan Cumhuriyeti'nde önemli bir yeri olan İslam Kerimov, 1989 yılında Özbek Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine seçilmiştir. Kerimov, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş ve ardından 8 Aralık 1992 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası'nı kabul etmiştir. 1992 Anayasası ile Özbekistan'ın laik, demokratik, anayasal düzen, hukukun üstünlüğü ve din, vicdan ve ifade özgürlüğüne dayandığı belirtilmiştir.¹³⁸ Siyasal rejim modeli olarak ise, merkezi ve güçlü başkanlığa dayalı başkanlık sistemini benimsemiştir.¹³⁹

Kurulduğu tarihten itibaren birkaç kez anayasal değişikliğe giden Özbekistan, en önemli değişikliğini Kerimov'un isteği üzerine 27 Ocak 2002'de yapılan referandumunla gerçekleştirmiştir. Anayasa değişikliğinde yasama yetkisini elinde bulunduran Ali Meclisi'nin Senato ve Yasama Meclisi olarak iki kamaradan oluşmasına karar verilmiştir. Buna göre üst kamarayı Senato, alt kamarayı ise Yasama Meclisi oluşturmaktadır. 120 üyeden oluşan Yasama Meclisi çoğunluk sistemine dayalı tek dereceli genel seçimle belirlenirken, 100 üyeden oluşan Senato'nun 16 üyesi doğrudan cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir.¹⁴⁰ Özbekistan çift kanatlı parlamenter yapıya fiilen 2004-2005 seçimleriyle birlikte geçebilmiştir. 2005 yılından itibaren ise, meclis tam zamanlı profesyonel bir çalışma yöntemi uygulamaya başlamıştır.¹⁴¹ 2002 Anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanının yasama sürecindeki otoritesi artırılmış ve görev süresi 5 yıldan 7 yıla çıkartılmıştır. 2006 yılında Özbekistan Anayasası'nda tekrar değişikliğe gidilerek cumhurbaşkanının yürütmenin

¹³⁷ Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, s. 208-214.

¹³⁸ Ayşe Çolpan Kavuncu, "İç Politika", İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılığ* 2013, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 238-252), s. 239.

¹³⁹ Hakan Güneş, "Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 45, 2011, (ss. 23-43), s. 27.

¹⁴⁰ Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, s. 177-178.

¹⁴¹ Güneş, s. 29.

başı ve bütün devlet kurumlarının işleyişine hakim olması gerektiğine karar verilmiş¹⁴² ve cumhurbaşkanının otoritesi daha da güçlendirilmiştir.

Özbekistan'da 27 yıl boyunca cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Kerimov'un 2 Eylül 2016'daki vefatının ardından 4 Aralık 2016'da yapılan seçimlerde Şevket Mirziyoyev cumhurbaşkanlığı makamına seçilmiştir. Mirziyoyev, ülkenin iç ve dış politikasında yaptığı değişiklikler sayesinde Özbekistan'da yeni bir dönem başlatmıştır. 7 Şubat 2017 tarihinde onaylanan "2017-2021 Özbekistan'ı Geliştirme Eylemler Stratejisi" ile önemli siyasi reformlar yapılmıştır. İlk olarak Ali Meclisi ve siyasi partilerin rolü artırılmıştır. Yürütme tarafından gerçekleştirilen denetim yetkilerinin bir bölümünün parlamentoya devredilmesi hedeflenmiştir. Eylül 2017 tarihinde yapılan idari reformlar kapsamında devlet organlarının faaliyetlerini ve verimliliğini artırmak gerektiğine karar verilmiştir.¹⁴³ 31 Mayıs 2017 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan anayasa değişikliği ile Anayasa Mahkemesinin yetkileri genişletilmiş ve Anayasa Mahkemesi üyelerine bir dönemi 5 yıl olmak üzere en fazla iki dönem göreve seçilebilme sınırı getirilmiştir.¹⁴⁴ Böylece Özbekistan'da daha demokratik bir yapı oluşturulması hedeflenmiştir.

Yapılan değişiklikler sonrasında Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'na göre, devlet hakimiyetinin tek kaynağı Özbek halkıdır ve Özbekistan halkı adına sadece Ali Meclisi ve cumhurbaşkanının karar verme yetkisi bulunmaktadır. Devlet hakimiyet sistemi yasama yürütme ve yargı erkelerinin ayrılığı ilkesine dayanmaktadır. Devletin başı cumhurbaşkanıdır ve devlet kurumları arasındaki eşgüdümü sağlamaktadır. Cumhurbaşkanı halk tarafından genel, eşit ve doğrudan seçim yoluyla 5 yıllık süre için görevlendirilmekte ve aynı kişi arka arkaya iki kereden fazla cumhurbaşkanı seçilememektedir. Cumhurbaşkanı, anayasa ve kanunların uygulanmasını sağlamak, ülke güvenliği ile ilgili kararların uygulanmasını sağlamak, uluslararası alanda ülkesini temsil etmek, anlaşma ve sözleşmelerle ilgili müzakereleri yürütmek ve imzalamak, Başbakanlığa bir adayı Ali Meclisi'nde görüşmek ve onaylamak üzere sunmak, Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarını imzalamak ve yayınlamak ve anayasada

¹⁴² Kavuncu, s. 241.

¹⁴³ Mehmet Seyfettin Erol, " "Yeni Özbekistan": "Geçiş Süreci"nden "Yükseliş Süreci"ne Değişimin Diğer Adı", ANKASAM, [12.09.2019], Erişim Tarihi 12 Aralık 2020, <https://ankasam.org/yeni-ozbekistan-gecis-surecinden-yukselis-surecine-degisimin-diger-adi/>.

¹⁴⁴ "Президент подписал закон "О Конституционном суде Республики Узбекистан" UZDAILY, [02.06.2017], Erişim Tarihi 25 Aralık 2020, <https://www.uzdaily.uz/ru/post/32807>.

öngörülen diğer konularda yetkilidir. Cumhurbaşkanı ayrıca Silahlı Kuvvetlerin Yüksek Başkomutanı olarak görev yapmaktadır. Özbekistan'ın yürütme yetkisi ise, Bakanlar kurullu tarafından yerine getirilmektedir. Bakanlar Kurulu üyeleri, başbakan, onun yardımcıları, bakanlar, devlet komiteleri başkanları ve Karakalpakistan Cumhuriyetinin hükümet başkanından oluşmaktadır. Bakanlar Kurulunun, yürüttüğü faaliyetlerden kaynaklı cumhurbaşkanı ve Ali Meclisi karşısında sorumluluğu bulunmaktadır.¹⁴⁵

Özbekistan'ın yüksek devlet temsili organı Ali Meclisi olup yasama yetkisini kullanmaktadır. Günümüzde Ali Meclisi iki kamaralı sistemi (Yasama Meclisi ve Senato) kullanmaya devam etmektedir. 150 milletvekilinden oluşan Yasama Meclisi ve 16 üyesi cumhurbaşkanı tarafından seçilen Senato üyeleri 5 yıllık süre için görevlerine atanmaktadır. Senato ve Yasama Meclisi, anayasa ve kanunları kabul etmek ve değişiklikler yapmak, referandum kararı almak, ülkenin iç ve dış politikalarını belirlemek, bakanlar kurulu önerisi üzerine ülke bütçesini kabul etmek, uluslararası anlaşmaları onaylamak veya iptal etmek ve anayasada öngörülen diğer konularda yetkilidir. Özbekistan Cumhuriyeti'nin yargı erki, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, askeri mahkemeler, Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti hukuk ve ceza mahkemeleri ve diğer mahkemelerden oluşmaktadır. Özbekistan Anayasa Mahkemesi, yasama ve yürütme erkleri tarafından yapılan düzenlemelerin anayasaya uygunluğunu denetlemektedir. Anayasa Mahkemesi cumhurbaşkanı önerisi ile Ali Meclisi Senatosu tarafından Yüksek Hakimler Konseyi tavsiyesi üzerine seçilen uzmanlardan oluşmaktadır. Yüksek Hakimler Konseyi, hakimler birliği yüksek organıdır ve Özbekistan Cumhuriyeti'nde mahkemelerin bağımsızlığına ilişkin anayasa ilkelerine uyulmasına destek vermektedir. Özbekistan Yüksek Mahkemesi ise, sivil, ceza, ekonomik ve idari yargılama konularında yüksek yargı organıdır ve kararları bağlayıcıdır.¹⁴⁶

¹⁴⁵ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, s. 153- 185. 15 Kasım 2017 tarihine kadar olan değişiklikler dikkate alınmıştır.

¹⁴⁶ A.g.e.

2. İKİNCİ BÖLÜM

ENTEGRASYON KURAMLARI VE TÜRK DÜNYASINDA ENTEGRASYON SÜREÇLERİ

2.1. Entegrasyon Kuramları

2.1.1. Entegrasyon Kavramı ve Entegrasyonun Tarihsel Süreci

Entegrasyon kavramı Latince kökenli olan ‘*integratio*’ kelimesinden türetilmiştir. Buna göre *integratio*, yenileme, yeniden ele alma ve gelişme, evrilme anlamlarına gelmektedir. İlk kez 1620 yılında sözlüklere ‘*integration*’ olarak girdiğinde ise, birbirinden ayrı ve özerk parçaların bütün oluşturmaya el veren unsurlarının birleştirilmesi olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁷ Bu bütünleşmeler farklı ulusal birimlerin birleşmelerine yönelik bir süreci veya bu birleşmelerin ortaya çıkarmış olduğu durumu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle entegrasyon, bir süreç veya durumun sonlanması değil, entegrasyonun birçok özelliğinin yapılarda, kurallarda ve uygulamalarda pekiştirilerek devam etmektedir.¹⁴⁸

Bela Balassa, ekonomik bütünleşmeyi temele alarak entegrasyonun süreç ve evreleri üzerinde durmaktadır. Balassa’ya göre ekonomik entegrasyon, en temelden en ileri evreye kadar, ticareti engelleyen unsurların ortadan kaldırılmasını (ticaret entegrasyonu), uluslararası faktör hareketlerinde serbestlik sağlanmasını (faktör entegrasyonu), ulusal ekonomik politikaların uluslararası ilişkilerin yararına olacak şekilde uyumlu hale getirilmesini (politika entegrasyonu) ve tüm bunların birleşmesi sonucu oluşan tam entegrasyonu içermektedir.¹⁴⁹ Erol Manisalı ise, entegrasyon kavramını ulusal ekonomilerin birleşmesi olarak tanımlamaktadır. Manisalı’ya göre, belirli bir zamandan sonra ekonomik ve politik entegrasyonlar birbirlerinin ayrılmaz parçası haline gelmektedir. Dolayısıyla ekonomik entegrasyonun sadece ekonomik değil,

¹⁴⁷ Beril Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, Yenyüzyıl, İstanbul, 2015, s. 183.

¹⁴⁸ Erdal Düzdaban, *Bölgesel Kolektif Güvenlik Arayışları: Orta Asya Örneği*, Astana Yayınları, Ankara, 2020, s. 49.

¹⁴⁹ Tuğba Mistaçoğlu, “Ekonomik Entegrasyonun Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Örnekleri”, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 2010, s. 58.

politik ve kültürel yönleri de bulunmaktadır.¹⁵⁰ Bunlar bütünlük içerisinde ve birbirini etkilemektedir.

Entegrasyon kavramı farklı yazar tarafından farklı düşünce tarzlarıyla ele alındığı için birden fazla tanım ortaya çıkmaktadır. Bu noktada ne tür faaliyetlerin entegrasyon konusuna dahil olduğu ile ilgili en genel tanım P. F. Gonidec tarafından yapılmaktadır. Gonidec'e göre entegrasyon, *“birbirinden bağımsız birimlerle parçalanmış uluslararası toplulukların, ister bir ister birçok alanda en az bir düzeyde karar alma gücüyle bezenmiş, az ya da çok geniş yeni bir birliğin önceliklerini benimseme, kişilerin bu sürece katılmalarını zorlama ve yapısal anlamda herkesin bu yeni birliğin gelişmesinde katkısının bulunmasını sağlama yöntem ve süreci”* olarak tanımlanmaktadır.¹⁵¹

Entegrasyon, küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan bir olgudur. Küreselleşmenin tarihi ise, modernleşme ve kapitalizmin ortaya çıktığı 1400'lü yıllara kadar uzanmaktadır. Coğrafi keşiflerden dolayı ortaya çıkan sermaye birikimi, ekonomik ve politik hayatta değişikliklere neden olmuş, ticari faaliyetler uluslararası boyuta ulaşmış ve böylece küreselleşme kavramı ortaya çıkmıştır. Küreselleşme beraberinde, küresel ticaret kurallarına olan ihtiyacı da getirmiştir. Ancak bu kuralların devletler üzerindeki yaptırımının yetersizliği, küresel ticaret kurallarının bölgesel oluşumlar üzerinde uygulanması sürecini getirmiştir.¹⁵² Dolayısıyla entegrasyon genellikle birbirine yakın ve aynı coğrafi bölge üzerinde bulunan ülkelerin ekonomik ilişkileri ve işbirliğini içermiştir. Entegrasyon içerisinde olan bu ülkelerin genel olarak kalkınma düzeyleri, siyasal rejimleri ve tarihi geçmişleri birbirine yakın olmuştur.¹⁵³ Bu ülkeler birleşen yanlarını ön planda tutarak entegrasyon sürecini devam ettirmiştir.

¹⁵⁰ Emine Tahsin, “Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 10.

¹⁵¹ Dedeoğlu, s. 184.

¹⁵² Bora Çalış, “Uluslararası Ticarete Etkileri Açısından Küreselleşme ve Alternatif Bölgeselleşmenin Türkiye İçin Rolü ve Önemi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001, s. 14.

¹⁵³ İsmail Özçelik, “Bölgesel Entegrasyonlar Teorisi, Uygulamada Önemli Entegrasyonlar ve Türkiye'nin Entegrasyon Hareketindeki Yeri”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006, s. 4-5.

Bölgesel entegrasyon hareketlerinin tarihi yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Örneğin, 1664 yılında Fransa için gümrük birliği önerilmiş ve Avusturya 18 ve 19. yüzyıl boyunca toplamda beş komşusuyla serbest ticaret anlaşması imzalamıştır. Bazı gümrük birlikleri Almanya, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi yeni devletlerin kurulmasına öncül olmuştur.¹⁵⁴ Bunlardan ilki 1834 tarihinde yürürlüğe giren Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ile gerçekleşmiştir. Birlik sayesinde Prusya, konfederasyon içinde kendi hegemonyasını kurmaya başlamış ve daha güçlü bir Alman devletinin temelini atmıştır. “Devlet içinde devlet” olarak da tanımlanan bu girişim, bölgesel entegrasyonun en önemli adımlarından biri olmuştur.¹⁵⁵ Bir diğer entegrasyon hareketi ise, 1932 yılında imzalanan Quchy Antlaşması ile kurulan Benelux adındaki bölgesel kuruluştur. Bu bütünleşme Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında gerçekleşmiştir. Bütünleşmede istenilen amaca ancak 1944 yılında ulaşılmış ve sonrasında Gümrük Birliği uygulamaya geçirilmiştir.¹⁵⁶ Benelux ülkeleri arasında gerçekleşen bu birleşme hareketinin ardından farklı entegrasyon hareketleri de görülmeye başlanmıştır.

Ekonomik entegrasyon ifadesi, ilk kez Jan Tinbergen'in 1945'te yazdığı “Uluslararası İktisadi İşbirliği” (International Economic Cooperation) adlı eserinin genişletilmiş hali olan 1954'te yayınladığı “Uluslararası Ekonomik Entegrasyon” (International Economic Integration) adlı kitabında yer almıştır. Tinbergen, entegrasyon kavramını birleşme, bütünleşme, işbirliği, dayanışma vb. anlamları içerecek şekilde tanımlamıştır. Tinbergen'e göre ekonomik entegrasyon, devletlerin en uygun işbirliğini sağlaması ve uluslararası ekonomilerin önündeki engellerin kaldırılarak serbest ticarete ulaşması anlamına gelmektedir.¹⁵⁷

II. Dünya Savaşı'ndan sonra entegrasyon, savaşın yıkıcı etkilerini engellemek ve Avrupa içi çatışmaların köklerini ortadan kaldırabilmek için kullanılmış ve böylece yeni bir Avrupa yönetim yapısı kurulmuştur. Avrupa Birliği'nin temellerini oluşturan, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (1951 Paris Antlaşması) ve Avrupa

¹⁵⁴ Maurice Schiff and L. Alan Winters, *Regional Integration and Development*, World Bank, Washington, 2003, p. 4.

¹⁵⁵ Cafer Tayyar Karadağ, “Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Haziran 2015, (ss. 121- 136), s. 124.

¹⁵⁶ Selda Kırac ve Buket İlhan, “Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar”, *Milli Eğitim Dergisi*, Cilt: 40, Sayı: 188, 2010, (ss. 191-201), s. 192.

¹⁵⁷ Tahsin, s. 6.

Ekonomik Topluluğu (1957 Roma Antlaşması) doğrudan bu amaca hizmet etmiştir.¹⁵⁸ II. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük bir gelişme gösteren entegrasyon hareketleri 1960'lı yıllarda hız kazanmıştır. Bu dönemde Avrupa dışında dünyanın pek çok bölgesinde entegrasyon hareketleri görülmeye başlanmıştır. Ancak dünya ticaretine sağladığı etki yönünden asıl gelişme, ülke ekonomilerinin geliştiği ve uluslararası rekabetin arttığı 1980 sonrasında yaşanmıştır. Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin entegrasyon hareketlerine sıcak bakmaya başlamasıyla Amerika'da bütünleşme hareketlerine yoğunluk verilmiş ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA) kurulmuştur. Ayrıca gelişmekte olan ülkeler arasında da Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü (APEC), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) ve İslam Konferansı Örgütü (OIC) gibi bölgesel entegrasyonlar kurulmuştur.¹⁵⁹

Entegrasyonun en temel amacı, çoğulcu ve çoğunlukçu bir güvenlik toplumunun belirli bir bölgede kurulmasıdır. Diğer bir deyişle entegrasyon, uluslararası sistemde bir barış adası yaratmak için dayanışma ortamı oluşturmayı amaçlamaktadır. Entegrasyon sayesinde devletler siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklara bağlı krizleri birlikte çözmek ve bunun için otonom, kurumsallaşmış, dinamik ve gelişen mekanizmalar oluşturmak amaçlanmaktadır.¹⁶⁰ Entegrasyon bölge dışında bulunan aktörlere karşı rekabet gücü kazanmalarını sağlamakta ve aynı bölgedeki devletlerin çıkar çatışmalarını engellemektedir. Entegrasyona katılan ülkeler kendi aralarında ticareti serbestleştirerek, refah seviyesinin yükselmesine, bölgesel dengesizliklerin giderilmesine ve sosyal-siyasal konularda ortak hareket edilmesine olanak sağlamaktadır.¹⁶¹ Böylece entegrasyona üye olan ülkeler her alanda kazanım sağlayarak kendi başlarına yapamayacakları şeyleri kurdukları entegrasyon sayesinde gerçekleştirebilmektedir.

Entegrasyon siyasi kurumların geliştirilmesi konusunda önemli katkılar sağlayabilmektedir. Özellikle entegrasyon içerisinde demokratik gelişmiş ülkeler bulunuyorsa, daha yeni ve politik açıdan daha az gelişmiş ülkelerin demokrasiye ulaşma ve demokrasiyi sürdürme olasılığı artmaktadır. Örneğin, Avrupa Ekonomik

¹⁵⁸ Walter Mattli, *The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 3-5.

¹⁵⁹ Bahar Şanlı, "Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2008, (ss. 13-30), s. 15-16.

¹⁶⁰ Dedeoğlu, s. 249-250.

¹⁶¹ Şanlı, "Ekonomik Entegrasyon Teorisi", s. 15.

Topluluğu (AET)'na Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi güçsüz ekonomilerin kabul edilmesinin nedeni, restore edilmiş demokrasileri siyasi ve ekonomik olarak destekleyerek demokratik kalmalarına yardımcı olmaktır. Benzer şekilde Orta ve Doğu Avrupa'daki ve Baltık bölgesindeki adayların katılımıyla ilgili yapılan Avrupa Anlaşmaları, geçiş ülkelerinin demokratik uluslar topluluğuna tam entegrasyonunu kolaylaştırmak için hazırlanmıştır.¹⁶²

Entegrasyonun en önemli özelliklerinden biri devletlerin varlıklarını yeniden düzenlemesidir. Buna göre entegrasyon sayesinde klasik devlet faaliyetleri değişmekte ve egemenlik konusu farklı bir hal almaktadır. Devletler entegrasyon sürecine girdiklerinde, egemenliklerinin bir kısmını diğer toplumsal aktörler ve devletlerle paylaşmaktadır. Buna karşılık bütünleşme içerisine girdiği devletlerin egemenlik alanlarının bir kısmına da sahip olmaktadır. Ayrıca devletler, “birlikten güç doğar” düşüncesiyle tek başlarına kuramayacakları etkiyi, birliktelik kurma yoluyla elde etmektedirler. Böylece uluslararası sistemde büyük bir etkileme gücüne sahip olmayan aktörler, birlik oluşturarak bu etkiyi kurabilmekte ve kurdukları etkin avantajları aralarında paylaşabilmektedir. Bu durumda entegrasyon hem büyük hem de küçük üyelere yarar sağlamaktadır.¹⁶³

Sonuç olarak tarihten günümüze kadar ulaşan entegrasyon hareketleri, ekonomiden, siyasetten, hukuktan, kültürden, tarihten ayrıştıramaz ve ancak bu zemin üzerinde kurulan ilişkiler entegrasyon hareketini meydana getirebilir. Çünkü devletler tarihsel olarak birbiri ile bağlılığın gelenek ve birikimlerine sahiptir.¹⁶⁴ Devletler bu birikimlerden yola çıkarak ortak çıkarlar temelinde entegrasyonu gerçekleştirmektedir.

2.1.2. Entegrasyon Teorilerine Kaynaklık Eden Çalışma Yöntemleri

Entegrasyon, modern çağın başladığı yıllardan günümüze kadar pek çok evreden geçmiş, çeşitli tanımları yapılmış ve farklı uluslararası ilişkiler teorilerinin çalışma alanına dahil olmuş bir kavramdır. Entegrasyon ile ilgili teorilerin çoğu iç içedir ve birbiriyle bağlantılıdır. Bu karmaşıklığın çözülmesi ve teorilerin daha iyi

¹⁶² Schiff and Winters, s. 198-199.

¹⁶³ Dedeoğlu, s. 251.

¹⁶⁴ Feyziyev, s. 225.

anlaşılabilmesi için sınıflandırılmaların yapılması önemlidir. Entegrasyon kavramının uluslararası ilişkiler alanında yeni bir çalışma olması teorilerin sınıflandırılmasını da zorlaştırmaktadır. Entegrasyonun önemli örneklerinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra görülmesi, teorilerin bu dönemde oluşan birliklerden yola çıkarak geliştirilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle teorilerin sınıflandırılmasıyla ilgili yöntemlerin geliştirilmesinde Avrupa Birliği önemli bir kaynak haline gelmektedir.

Uluslararası ilişkiler Teorileri, uluslararası sistemi ve sistemin oyuncularını anlamlandırmaya çalışmaktadır. Entegrasyon teorileri ise, ulus ötesi çözümler gerektiren sorunlarla karşı karşıya kalan devletlerin nasıl davranacaklarını açıklamaya çalışmaktadır. Entegrasyon teorileri, devletlerin dikkatlerinin bir noktadan diğerine, yerel birimden daha büyük siyasi kuruma, kabileden ulusa, ulustan ulus üstü birime kayma sürecini anlama üzerine ortak bir bilgi sunmaktadır.¹⁶⁵ Buna bağlı olarak devletlerin farklı düzeylerde kurulan işbirliklerini, yakınlaşmalarını ve ekonomilerini birleştirmeye dayalı faaliyetlerini açıklamaktadır.

Entegrasyon ile ilgili teorilerin bir kısmı uluslararası ilişkiler disiplininin kuram ve yaklaşımlarından doğmuş, bir kısmı da entegrasyonu temele alarak oluşturulmuştur. Entegrasyonu temele alan yaklaşımlara kaynaklık eden iki temel eksen vardır. Bunlardan birincisi, entegrasyonun “hal” veya “süreç” olarak değerlendirilmesi arasındaki seçimdir. İkincisi ise, entegrasyonun “hangi ortaklık belgeleri imzaladığı” veya “hangi ortak faaliyetlerde bulunduğu” sorusunun belirleyiciliği üzerinden yapılan seçimdir. Birinci duruma göre, entegrasyonun ya belirli bir döneminin kurumsal işleyişi, bütünleşme düzeyi, müktesebat uyumu ve ortak dış politikası analiz edilmektedir, ya da birliğin kuruluşundan bu yana hangi süreçlerden geçtiği araştırılmaktadır. İkinci durumda ise, entegrasyonun ya hangi sözleşme, anlaşma, uzlaşma ve kurumsal ortaklıklara dayandığı, ya da hangi işlevleri gerçekleştirdiğine bakılmaktadır.¹⁶⁶

Walter Mattli ise, bölgesel entegrasyon yaklaşımlarını temelde siyasal ve ekonomik olmak üzere iki teorik çerçevede incelemektedir. Siyasal çerçevede incelenen entegrasyon teorileri bütünleşmenin kurumsal ve politik boyutlarını ele

¹⁶⁵ Merve İrem Yapıcı, “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Entegrasyon Teorilerinin Yeri ve Etkinliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, 2007, (ss. 130-157), s. 137.

¹⁶⁶ Dedeoğlu, s. 72.

alırken, ekonomik boyutlu entegrasyon teorileri ise bölgedeki mallar veya üretim faktörleri arasındaki pazar ilişkilerine odaklanmaktadır. Buna göre, Siyasal yaklaşımli teoriler, işlevselcilik, yeni işlevselcilik ve hükümetlerarasıcılık teorilerini içerirken, ekonomik yaklaşımli teoriler ise, gümrük birliği, parasal birlik ve mali federalizmi içermektedir. Mattli'ye göre bu teoriler farklı zamanlarda araştırmacıların gündeminde olmuştur ve dönemin ihtiyaçlarına uygun olarak şekillenmiştir.¹⁶⁷ Benzer şekilde, Antje Wiener ve Thomas Diez, entegrasyon teorilerini dönemlere ayırarak incelemişlerdir. Onlara göre teoriler açıklayıcı, analitik ve inşacı olmak üzere üç farklı evrede gelişim göstermiştir. 1960'lı yıllarda görülen açıklayıcı yaklaşım, bütünleşmenin nasıl olduğu ve sonuçlarının açıklanmasını temele alan işlevselci teoriyi içermektedir. 1980'li yıllarda gelişen analitik yaklaşım, bütünleşmenin nasıl bir siyasal sistem olduğunu, sürecin nasıl tanımlandığını ve kurallarının nasıl uygulandığını inceleyen yeni işlevselcilik, Liberal Hükümetlerarasıcılık ve federalist yaklaşımları içermektedir. 1990'lı yıllarda gelişen inşacı yaklaşım ise, bütünleşmenin hangi sosyo-politik koşullarla geliştiği ve bütünleşmenin nasıl kavramsallaştırıldığı üzerinde duran eleştirel kuramları içermektedir.¹⁶⁸

Beril Dedeoğlu ise, entegrasyon teorilerine kaynaklık eden bütünleşme akımlarını temele alarak teorilerin farklı yönlerine vurgu yapmaktadır. Bu akımlardan biri olan *Normatif Akıma* göre, bütünleşmenin kültürel, ideolojik, ekonomik, siyasal ve sosyal olarak nihai yapısı saptanmalı ve bu yapıların belirli bir bölgede korunması amaç edinilmelidir. 1950'lerde geliştirilen bu yöntem özellikle İşlevselcilik ve federalizmi konusuna dahil etmektedir. Bu yöntem içinde yer alan temel görüş, uluslararasııcılık ve uluslarüstüclük tartışmaları arsında, uluslarüstüclük teorisinin desteklenmesi gerektiği üzerinedir. Diğer bir yöntem olan *Siyasi Tarih Akım* ise, bütünleşmenin sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınması ve bir süreç olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. 1960'lı yılların teorilerine kaynaklık eden bu yöntem, tarihsel koşulların incelenmesinin önemini vurgulamaktadır. Normatif yöntemden yola çıkan, fakat hukuksal normları temele alan *Hukuksal-Kurumsal Akım* ise, bütünleşmeyi mevzuat, kurumların kompozisyonları, karar alma yöntemleri, oy ve seçim mekanizmaları üzerinden incelemektedir. 1960 ve 1970'li yıllarda kullanılan

¹⁶⁷ Mattli, 19-21.

¹⁶⁸ Antje Wiener ve Thomas Diez, "Introducing the Mosaic of Integration Theory", in *European Integration Theory*, Ed. Antje Wiener ve Thomas Diez, 3rd Edition, Oxford University Press, Oxford, 2018, (pp. 1-24), p. 7-8, aktaran Dedeoğlu, s. 140-141.

yöntem, olgu-etki analizi yapmaktadır. Burada bütünleşmenin nihai modeline ilişkin çalışmalarda bulunduğu için federalist ve liberal hükümetlerarasıcılık teorilerine de kaynaklık etmektedir.¹⁶⁹

2.1.3. Entegrasyon Teorileri

2.1.3.1. İşlevselcilik ve Yeni İşlevselcilik

Uluslararası ilişkiler literatüründe fonksiyonalizm (functionalism) olarak da geçen işlevselcilik yaklaşımı, idealizm ve liberalizm akımlarından etkilenmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen idealist düşünce, ulusal çıkarların uyumlu hale getirilebileceğini ve uluslararası sistemde barışın hakim olabileceğini savunmaktadır. Buradan hareketle işlevselcilik yaklaşımı, barışı kalıcı hale getirebilecek koşulların oluşabileceğine inanmaktadır.¹⁷⁰ İşlevselciliği bütünleşme teorisi olarak inceleyen David Mitrany, işlevselciliğin temel amacının insani çatışmaların sona ermesi için gerekli şartları teorik hale getirmek olduğunu belirtmektedir. Mitrany, bu konuda önemli çalışmalar sunarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra yayımladığı “A Working Peace System” adlı çalışması ile işlevselciliğin başlangıç eserini oluşturmaktadır.¹⁷¹

Entegrasyonu bir barış projesi olarak ele alan Mitrany, ekonomi alanında birbirleriyle bütünleşen ülkelerin savaşma olasılıklarının azalacağını söylemektedir. İşlevselcilik bu yönüyle liberal teorinin, ülkeler arasındaki ticari-ekonomik bağların barışı sağladığı, görüşüyle benzer niteliktedir. Diğer bir ifadeyle karşılıklı çıkar ilişkileri sayesinde devletlerin daha ılımlı bir siyaset izleyeceği düşünülmektedir. Bu açıdan işlevselcilik yaklaşımı uluslararası ilişkiler teorisi olan liberalizmin yorumu olarak da görülmektedir. İşlevselciliğe göre, ekonomiler üzerinden sağlanan entegrasyon önceliklidir ve devam eden süreçte siyasal entegrasyona gidilebilmektedir. Buna göre nihai hedef ekonomilerin birbirine entegre olduktan sonra siyasal bütünleşmeye doğru ilerlemesidir.¹⁷² İşlevselcilik yaklaşımı dünyadaki savaşların

¹⁶⁹ Dedeoğlu, s. 138-139.

¹⁷⁰ Müge Dalar, “Afrika Birliği Örgütü’nden Afrika Birliği’ne: Afrika’da Bütünleşme Çabaları”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 29.

¹⁷¹ Yapıcı, s. 137-138.

¹⁷² Mehmet Çağatay Abuşoğlu, “Orta Asya Bütünleşmesi: Engeller ve Teorik Değerlendirme”, Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 7.

nedenini ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar olarak gördüğü için ekonomik ve siyasal entegrasyonların barış ortamını sağlaması açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Mitrany, Bölgesel bütünleşmeden ziyade küresel işbirliğinin barışı sağlayabileceğini söylemektedir. İşlevselcilikte önemli olan, devletlerin egemenlik haklarından vazgeçmeden belirli amaçlara yönelik teknik çalışmalar yapması ve bu çalışmalarda ortak amaca yönelik teknik aktörlerin etkin rol almasıdır. Böylece barışın daha kolay sağlanacağına ve her ülkenin bundan kazanç elde edeceğine inanılmaktadır.¹⁷³ Daha ileri bir işbirliği durumunda ise, belirli amaçlara yönelik teknik çalışmalar yapan uluslararası aktörlerin, birbirleri ile ilişkilendirilip tek bir şemsiye örgüt altında toplanabileceği öngörülmektedir. Bu şemsiye örgüt, örgütlenme ağı kurarak bunlar arasında koordinasyon sağlayabilecektir. Mitrany'nin bu şemsiye örgüt düşüncesi Birleşmiş Milletler'in yapısına benzetilmektedir. Birleşmiş Milletler içerisinde teknik çalışmalar yapan pek çok işlevsel örgütlenmeler bulunmaktadır ve bu örgütlenmelerin koordinasyonunu sağlayan şemsiye örgüt ise Birleşmiş Milletler'dir.¹⁷⁴ Ayrıca yapılanmanın dünya barışını sağlama amacı, işlevselcilik yaklaşımının insani çatışmaları sona ermesi için gerekli şartları teorik hale getirme çabasıyla da benzerlik göstermektedir.

Yeni işlevselcilik yaklaşımı, işlevselciliğin devamı sayılabilecek bir teoridir. Bu yaklaşım Mitrany'nin çalışmasını kendisine temel alarak eleştirmiş ve eksik yönlerini tamamlamaya çalışmıştır. Neo-fonksiyonalizm olarak da geçen bu teorinin önemli olmasının nedeni, entegrasyon teorisi ile yeni işlevselciliğin aynı anlama geldiğinin savunulmasıdır. Özellikle, 1950'li yıllardan itibaren Avrupa Birliği'ne ilişkin öğretilere yeni işlevselcilik yaklaşımı kaynaklık etmiş ve Avrupa entegrasyonuna ilişkin analizlerde yeni işlevselcilik ele alınmadan incelenemez hale gelmiştir.¹⁷⁵ Öyle ki, Avrupa Birliği'nin bölgesel bir bütünleşme hareketi olarak tarihsel gelişim süreci göstermesi, Entegrasyon kavramını klasik işlevselcilik yaklaşımının öngördüğünden daha ileri bir noktaya taşımıştır. Daha doğrusu, birlik başlarda işlevselciliğin temel esaslarıyla paralellikler taşıırken, daha sonraları işlevsel

¹⁷³ Muhammed Fatih Aygün, "Avrupa Birliği Entegrasyon Teorileri Işığında Türkiye-Suriye-Ürdün-Lübnan Arasındaki Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi'nin Değerlendirilmesi", Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 9.

¹⁷⁴ Dalar, s. 31.

¹⁷⁵ Yapıcı, s. 143.

değil siyasi bir birlik oluşturma hedefi üzerinde ilerlemeye başlayarak yeni işlevselciliğin gelişmesini sağlamıştır.¹⁷⁶

Avrupa entegrasyon sürecinin temel yaklaşımı olan yeni işlevselcilik, ilk kez Ernst B. Haas tarafından 1958’de yazılan “The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957” çalışmasında ele alınmıştır. Çalışmasında Haas, altı Batı Avrupa ülkesinin nasıl ulus-üstü işbirliğine yöneldiğini araştırmıştır.¹⁷⁷ Buna göre yeni işlevselcilik yaklaşımında devletler yetkilerinin bir kısmından vazgeçerek kendi iradesiyle coğrafi yakınlığa sahip olduğu ülkelerle entegrasyon sürecine girmekte ve sorunlarını çözmek için oluşturulan yeni kurumlar bünyesinde yeni yöntemler geliştirmektedir. Bu süreçte aktörler taleplerini ulusal otoriterler yerine, ulus-üstü kurumlara yöneltmektedir.¹⁷⁸ Ulus-üstü düzeydeki bu kurumların aldığı kararlar ise tüm üyeleri bağlamaktadır.

Haas’ın düşüncesine göre, tek bir alanda başlayan işbirliği giderek daha fazla işbirliği sağlamakta ve bütünleşme süreci daha fazla sektörü etkilemektedir. İşlevsel teorinin *ramification* olarak adlandırdığı bu durum, yeni işlevselcilikte *spill-over* (yayılma) adını almaktadır. İki kavramı birbirinden ayıran fark ise, *spill-over* kavramının içinde siyasal unsurların da yer almasıdır. *spill-over*, bütünleşmenin bir sektörden diğerine yayılması olarak tanımlanır.¹⁷⁹ Bu bağlamda işlevsel yayılma, pratik yayılma, siyasal yayılma, coğrafi yayılma ve kolaylaştırılmış yayılma olarak beş farklı yayılma türü bulunmaktadır.¹⁸⁰ Buna göre *spill-over*, bütünleşmenin ilgili diğer sektörlerle de yayılacağını ve başka alanlarda da işbirliğini tetikleyeceğini ifade etmektedir. İlerleyen aşamalarda ise bağlılıkların, sosyal ihtiyaç ve çıkarların, ulusal otoriteler yerine merkezi idari organlara yöneleceği söylenmektedir. Böylece

¹⁷⁶ Alp Yüce Kavas, “Sovyet Sonrası Dönemde Rusya’nın Bölgesel Bütünleşme ve İşbirliği Projelerine Yönelik Politikaları”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s. 35-36.

¹⁷⁷ Sevilay Kahraman, “Avrupa Bütünleşmesi Kurumları: 1950-1970 Yılları”, İçinde *Avrupa Birliği: Tarihçe, Teoriler, Kuramlar ve Politikalar*, Ed. Belgin Akçay ve İlke Göçmen, Üçüncü Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2016, (ss. 111-128), s. 116.

¹⁷⁸ Mesut Çakan, “Sömürge Sonrası Dönemde Afrika’da Bütünleşme Hareketleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012, s. 50.

¹⁷⁹ Dalar, s. 33.

¹⁸⁰ Veli Ozan Çakır, “Avrupa Bütünleşme Kuramları Işığında Ulus Devlet, Avrupa Birliği İlişkileri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 89.

ekonomik bütünleşme, daha fazla örgütlenmeye ihtiyaç duyulmasını sağlayacak ve en sonunda siyasi bütünleşmeye ulaşılacaktır.¹⁸¹

Yeni işlevselciliği ele alan bir diğer yazar olan Joseph Nye, Avrupa bağlamı dışında, Batılı olamayan deneyimlerin incelenmesini öngörerek teoriye yeni bir ivme kazandırmaktadır. Ona göre Avrupa Birliği dışındaki diğer devletler, hükümet dışı aktörler ve uluslararası örgütler entegrasyon sürecinde yer alabilmektedir. Bunun için entegrasyona dahil olan devletlerin ekonomik eşitliği, devletlerin elitlerinin aynı değerlere sahip olması ve benzer düşünmesi, sivil toplum aktivitelerinin etkinliği, yetkililerin iç istikrarı koruması adına halkın taleplerini karşılayabilmesi ve devletlerin yeterlilik düzeyleri gibi durumları entegrasyonun potansiyeli açısından önemlidir.¹⁸²

2.1.3.2. İletişimsel Etkileşimcilik

Uluslararası ilişkiler literatüründe transaksyonalizm olarak da geçen iletişimsel etkileşimcilik teorisi, Karl W. Deutsch tarafından 1950'li yıllarda ortaya atılmıştır. Bu teori, iletişim ve entegrasyon arasındaki bağı ele almaktadır. Deutsch'a göre karşılıklı ilişkiler ve iletişim devletler arasında güven ortamının kurulmasına katkı sağlamaktadır.¹⁸³ Bu sayede devletler entegrasyonu daha yoğun bir şekilde gerçekleştirebilmektedir.

Deutsch çalışmasında, uluslararası sistemi anarşik ve temel aktörleri devlet olarak görmesi açısından realist; barış amacı bulunması ve bu amaç için ittifak kurulmasını gerekli görmesi açısından idealist bir önerme ortaya koymuştur. Deutsch'un yaklaşımı, her devlet içerisinde farklı ekonomik, kültürel ve sosyal grupların var olduğuna, bunların hem kendi aralarında hem de başka ülkelerle benzer ilişkiler bulundurduğuna dair düşünceleri ortaya koymaktadır. Buna göre, bu gruplar arasındaki etkileşim ve iletişim arttıkça, ilerleyen dönemlerde bu grubu tek bir siyasal topluluk olarak nitelendirmek mümkün olmaktadır.¹⁸⁴ Deutsch, bahsi geçen siyasal topluluğun oluşabilmesi için hükümetlerden çok halk yığınlarının iletişim içinde

¹⁸¹ Çakan, s. 50.

¹⁸² John McCormick, *Avrupa Birliği'ni Anlamak*, Çev. Yusuf Şahin ve Hasan Hüseyin Şahin, BigBang Yayınları, Ankara, 2013, s. 39.

¹⁸³ Efe Çaman, "Entegrasyon Teorileri", İçinde *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar ve Teoriler*, Ed. Haydar Çakmak, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2014, s. 142.

¹⁸⁴ Dedeoğlu, s. 154-155.

olması gerektiğini savunmaktadır.¹⁸⁵ Halklar arasındaki bu iletişim ise haberleşme ve ticaret sayesinde kurularak bütünleştirici bir etki oluşturulmaktadır.

İletişimsel etkileşimcilik teorisinin temelini, kurumların düzenlenmesi ve devletlerin yüksek politikaları olan bağımsızlık, egemenlik, güvenlik gibi önemli siyasal alanlar oluşturmaktadır. Buna göre, barış ve güvenlik ortamının sağlanabilmesi için devletler arasındaki ortak kimliğin ve ortak değerlerin gelişmesi önemlidir.¹⁸⁶ Etkileşimcilik yaklaşımı, belirli bir bölgede insanların barışçıl bir ortam kurulmasına yönelik beklentilerin karşılanabilmesi için yetkin ve güçlü kurumların ve topluluk duygusunun oluşması gerektiğini savunmaktadır. Özellikle, insanların bağlılıklar ve ortak düşünceler sayesinde oluşturduğu bir durum olan ‘topluluk’, entegrasyonun gerçekleşmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Deutsch’a göre, devletler arasında topluluk duygusunun oluşmasıyla entegrasyonun son parçası tamamlanmaktadır ve topluluklar devletler arasındaki iletişim seviyesini etkilemektedir.¹⁸⁷

2.1.3.3. Uluslarüstücülük

Uluslarüstücülük (Supranasyonalizm) yaklaşımı, devletlerin ve ulusların üstünde bağımsız karar alma yetkisi bulunan ve üye devletler üzerinde belirli kurallar ve kararları dayatma gücüne sahip olan ortak bir kurumun oluşturulması gerektiğini savunmaktadır.¹⁸⁸ Bu yaklaşıma göre, entegrasyonun kurumsallaşması sonucunda kurumsal bir dinamik ortaya çıkmaktadır ve bu dinamikler hükümetler tarafından öngörülememektedir. Geriye çevirmesi zor olan bu kurumsal dinamikler ise uluslarüstücü teorisinin temelini oluşturmaktadır.¹⁸⁹

Amitai Etzioni, uluslarüstü otoriteye sahip birlikteliklerin uluslararası örgütler şeklindeki birleşmelerden farklı olarak, birliklerin sınırlı da olsa üye devletleri bağlayıcı kararlar alabilmelerine olanak sağlayan kendine özgü karar merkezleri olduğunu belirtmektedir. Uluslarüstü otoriteye sahip bu birliktelikler ülkelerin iç politikalarını etkileyebilecek yetkiler kullanabilmekte ve ülkeleri bu kararlara uymaya

¹⁸⁵ Yapıcı, s. 151.

¹⁸⁶ Çaman, s. 142

¹⁸⁷ Yapıcı, s. 150- 151.

¹⁸⁸ Kahraman, s. 114.

¹⁸⁹ Çaman, s. 144.

zorlayabilmektedir.¹⁹⁰ Uluslarüstücülük teorisinin önemli kuramcılarında olan Ernst Haas ise, yaklaşımı *spill over* ile açıklamaktadır. Buna göre, bir alanda oluşturulan uluslarüstü kurumların avantajlarından faydalanan devletlerin farklı alanlarda da benzer oluşumları destekleyeceklerini belirtmektedir. Genişleme mantığı çerçevesinde hareket eden bu yaklaşım, bir sektörde yaşanan bütünleşmenin diğer sektörlerdeki bütünleşmeyi teşvik edeceğini ileri sürmektedir. Böylece, devletlerin uluslararası çıkarlarını korumak amacıyla daha üst seviyedeki entegrasyona yöneleceğini kabul etmektedir.¹⁹¹

2.1.3.4. Hükümetlerarasıcılık ve Liberal Hükümetlerarasıcılık

Hükümetlerarasıcılık (intergovernmentalism) yaklaşımı, federalist ya da yeni işlevselcilik yaklaşımlarının vurguladığı merkezcilik ve uluslar-üstü unsurlarına karşı yeni bir iddia olarak ortaya çıkmıştır. Daha çok konfederalist düşüncelerle uyuşan yaklaşım, ülkelerin ulusal egemenliklerinden vazgeçmeden işbirliğine girmelerinin daha doğru olduğunu savunmaktadır. Buna göre, üye devletlerin tümünü kapsayan yeni bir “üst devlet” kurulması yerine, egemen devletlerin kendi ulusal yapılarını koruyacakları örgütlenme ile bir araya gelmeleri öngörülmektedir.¹⁹² Bazı araştırmacılar hükümetlerarasıcılığı uluslararası ilişkiler teorilerinden realizmin bir uzantısı olarak da görmektedir.¹⁹³ Bunun nedeni hükümetlerarasıcılığın realizmde olduğu gibi devletleri uluslararası örgütlerin temel aktörü olarak görmesidir.

Hükümetlerarasıcılığın ilk temsilcilerinden olan realist düşünür Stanley Hoffman, 1960’lı yıllarda kaleme aldığı çalışmasında, entegrasyonu devletlerin çıkarlarını korumak amacıyla imza attıkları anlaşmalar bütünü olarak açıklamaktadır. Dolayısıyla bir bütünleşmeyi devletlerden, devletlerin hükümetlerinden ve ulusal çıkarlarından bağımsız olarak açıklamanın doğru olmadığı düşünülmektedir.¹⁹⁴ Hoffman, devletlerin çıkarlarının uyumlu olduğu zaman işbirliğine gireceklerini ve bu nedenle devletlerin süreçler yerine işbirliğine ihtiyaçları olduğunu ileri sürmektedir. Hükümetlerarasıcılık, devletler arasındaki konuları yüksek ve alçak olarak ikiye

¹⁹⁰ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, Sekizinci Baskı, MKM Yayıncılık, Bursa, 2013, s. 361.

¹⁹¹ A.g.e., s. 356-357.

¹⁹² Reyhan Sunay, “AB Bütünleşmesinin Biçimi Üzerine Farklı Yaklaşımlar: Konfederal Yaklaşım ve Bugünkü Yapılanma II”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2006, (ss. 223-271), s. 226.

¹⁹³ Çakır, s. 82.

¹⁹⁴ Dedeoğlu, s. 160.

ayırmaktadır. Yüksek siyaset grubuna dış politika, egemenlik ve askeri politika konuları girmektedir. Alçak siyaset grubuna ise, kültürel, ekonomik ve sosyal konular girmektedir. Bu ayrıma göre, yüksek siyasette devletlerin uzlaşısı sağlanması daha zorken alçak siyasette işbirliği daha kolaydır.¹⁹⁵

Liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımı ise, ilk kez Andrew Moravcsik'in 1991 yılına yazdığı "Negotiating the Single European Act: national interest and conventional statecraft in the European Community" adlı makalesinde geçmektedir. Moravcsik bu yaklaşımını, yeni işlevselcilik teorisinde gördüğü eksiklikler üzerine çalışarak şekillendirmiştir.¹⁹⁶ Bu eksikliklerin incelenmesini gündeme getiren ise, Avrupa bütünleşmesinin duraklaması ve dönemin kuramsal çalışmalarına da yansıtacak olan ulus-devletin yeniden yükselmesi olmuştur. Bu yaklaşıma göre, devlet merkezilik düşüncesi entegrasyon çalışmalarına geri getirilmekte, ancak bu yapılırken katı realist anlayış yerine liberal anlayış güdülmektedir.¹⁹⁷ Diğer bir değişle realizm temelli hükümetlerarasıcılık teorisi, liberal yöntemlerle incelenerek yeniden yorumlanmakta ve liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımı ortaya çıkmaktadır.

Teorisinde yeni işlevselciliği fazlaca eleştiren Moravcsik, yeni işlevselciliğin bütünleşmede yayılmacı ve aşamalı bir geçiş öngörmesine karşın, bu yayılmanın ekonomik alanın ötesinde ve siyasal alanda ciddi bir karşılık bulamadığını vurgulamaktadır.¹⁹⁸ Moravcsik'a göre yeni işlevselcilikte bütünleşme siyasi alana önemli ölçüde yayılmamakta ve ulus-üstü yetki yavaş ve eşitsiz bir şekilde artmaktadır. Bunun yanında Moravcsik, yeni işlevselcilerin entegrasyon sürecinin ekonomik boyutuna yaptığı vurguyu da desteklemektedir. Zaten ekonomik kazanım kavramı Moravcsik'in de önemli gördüğü ve üzerinde durduğu bir kavramdır.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Abuşoğlu, s. 8.

¹⁹⁶Seçil Öraz, "Andrew Moravcsik ve Liberal Hükümetlerarası Sistem ile Avrupa Bütünleşmesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 6, Sayı: 1, Kış 2011, (ss. 1611-1624), s. 1612.

¹⁹⁷ Kahraman, s.140.

¹⁹⁸ Kenan Şahin, "Bütünleşme, Milliyetçilik ve Avrupa'da Ulus-Üstü Yapılanma", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018, s. 144.

¹⁹⁹ Öraz, s. 1612.

2.1.3.5. Federalizm

Federalizm, Devletler arasında gerçekleşecek siyasi bir örgütlenme modeli ile alternatif bir kolektif güvenlik sistemlerinin oluşturulabileceği konusunda ideolojiler ortaya koymaktadır.²⁰⁰ Federalizm konusunda önemli çalışmalar yapan William Harrison Riker, federalizmi devletlerin etkinliklerinin bölgesel yönetimler ve merkezi yönetim arasında, her bir yönetim türünün çeşitli eylemler hakkında nihai kararı verebileceği şekilde böldüğü bir siyasi örgütlenme olarak tanımlamaktadır. Buna göre federalizm, yönetsel etkinliklerin merkezi ve bölgesel yönetimler arasında paylaşıldığı siyasi bir organizasyon biçimidir.²⁰¹

Federalizme göre uluslararası ilişkiler özünde siyasi sorunları barındırmaktadır ve bu sorunların siyasi çözümlere ihtiyaçları vardır. Söz konusu çözüm ise, ulus devletlerin sona ermesiyle mümkündür. Ulus devletlerin ortadan kaldırılabilmesi için anayasal düzen çerçevesinde federal bir yapı gereklidir. Federal yapı kurulurken siyasi birimler, ekonomik varlıklarının ve yaptırım güçlerinin bir kısmını ulus-üstü boyuttaki kuruma bırakmaktadır. Bu siyasi birimler kendi iktidarlarını devam ettirirken merkezi kurumun egemenliğini de tanımaktadır.²⁰² Ancak Federalizmin devletlerin egemenliklerini göz ardı etmesi, bazı ideolojiler tarafından eleştiri konusu olmaktadır. Özellikle, ülkelerin ulusal egemenliklerinden vazgeçmeden işbirliğine girmelerinin daha doğru olduğunu savunan hükümetlerarasıcılık ve konfederalizm teorilerinin eleştirilerine maruz kalmaktadır.

Federal bütünleşmeler Almanya, Belçika, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği'nde görülmektedir. Tabii bu örnekler siyasi sistemlerinin ve bunları meydana getiren alt birimlerinin farklı olmasından ve farklı şartlar altında faaliyet göstermesinden dolayı kendine özgü yapıdadırlar.²⁰³ Günümüzde federalizm, özellikle Avrupa Birliği üzerinde tartışma konusu yaratmaktadır. Federalizm kavramı, birliğin

²⁰⁰ Özer Binici, "Avrupa Siyasal Bütünleşmesi Sürecinde Avrupa Birliği-Kosova İlişkileri: Yeni İşlevselci Bir Değerlendirme", Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, Avrupa Birliği Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016, s. 6.

²⁰¹ Yavuz Özdemir ve Elif Aktaş, "Federalizmi Anlamak", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt:8, Sayı: 8, Yaz 2013, (ss. 1989-1999), s. 1996.

²⁰² Dalar, s. 25-26.

²⁰³ Alper Arısoy, "Avrupa'da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 10, Sayı: 4, Ekim 2010, (ss. 1195-1206), s. 1196-1197.

yapısını açıklamak için kullanılmak istense de, Avrupa Birliği'ni tam anlamıyla yansıtmamaktadır.

Avrupa'da barış ve istikrarın sağlanabilmesi için tek bir politik topluluğun oluşturulması gerektiğini savunan federal bir Avrupa'ya yönelik ideolojik düşünce, modern ulus devletlerin ortaya çıkışından itibaren düşünürler tarafından dile getirilmiştir. Temelleri 16 ve 17. yüzyıllarda atılan teori, I. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu yıkımın ardından tekrar gündeme getirilmiştir. Aynı dönemlerde Coudenhove Kalergi tarafından Pan Avrupa (Pan Europa) isimli çalışmasında federal yapıda bir Avrupa kurulması önerilmiştir. Politik elitler tarafından da desteklenmeye başlanan düşünce, uygulama şansı bulamamış ve barışı tesis etmesi beklenen Milletler Cemiyeti'nin başarısız olmasıyla önemini yitirmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonra erdiği dönemlerde, Avrupa'da federal bir örgütlenmeye gidilmesi konusu bir kez daha gündeme gelmiştir. 1948 yılına gelindiğinde, Avrupa çapında örgütlenmeye gidilmesine yönelik fikirleri temele alan Avrupa Konferansı düzenlenmiştir. Günümüzde ise federalizm, Avrupa Birliği bağlamında önemini korumaya devam etmektedir ve birliğin ileride federal bir yapıya kavuşacağı ihtimalleri üzerinde durulmaktadır.²⁰⁴

2.1.3.6. Kurumsalcılık ve Yeni Kurumsalcılık

Küreselleşme ve bölgeselleşmenin etkisiyle uluslararası ilişkilerde önemi artan kurumsal yapılar, bütünleşmenin uluslararası düzeyde somutlaşabilmesi için olmazsa olmazlardır. Kurumsal yaklaşım, bütünleşmelerin ilerleyebilmesi açısından geliştirilen kurumların ve kurumsallaşmanın önemini daha fazla öne çıkarmaktadır. Kurumsalcılık, toplum düzeninin veya insan eylemlerinin anlaşılmasında kurumların ve kurumsallaşmanın rolünü belirten bir yaklaşımdır. Buna göre kurumsal yaklaşım, siyasal davranışlar, süreçler ve değişim gibi durumlar açısından kurumların işlevlerini ortaya koymaktadır.²⁰⁵

Kurumsalcılık yaklaşımı, başlarda uluslararası örgütleri politikanın koordinasyonu için uygun görse de, daha sonraları küresel gündemdeki meselelerin farklı alanlar olduğuna ve her konuya özgü farklı çözüm yolları gerektiğine karar

²⁰⁴ Binici, s. 6-8.

²⁰⁵ Şahin, s. 148-149.

vermiştir. Bu nedenle, sorunların tek bir politik kurumda düzenlenmesinden ziyade farklı alanlarda uluslararası kurumların oluşturulması gerektiğini ortaya koymuştur. Buna göre kurumsalcılık, belirli alanlarda yapılacak olan ortak hareketler ve alınacak tedbirler için karar verme yöntemlerini de içeren işbirliği düzenlemelerini konu edinmiştir.²⁰⁶ Ayrıca, bu uygulama alanları sadece uluslararası ilişkilerle de sınırlı kalmamıştır. Kurumsalcılık yaklaşımı iktisat, sosyoloji ve siyaset bilimi gibi farklı ancak birbirleriyle yakından ilişkili disiplinlerin de çalışma alanına girmektedir. Uygulandığı alana göre kurumdan kast edilen ve söz konusu kurumun etkilerinin niteliği de değişiklik göstermektedir. Örneğin, ekonomik alandaki kurumsalcılık, kurumların ulusal veya çok uluslu şirketlerin davranışları üzerindeki etkisini araştırma konusu edilirken; uluslararası ilişkiler disiplinindeki kurumsalcılık, kurumsal oluşumların veya süreçlerin başta ulus-devletler olmak üzere uluslararası aktörlerin tercihleri ve davranışları üzerindeki etkilerini araştırma konusu yapmaktadır. Yaklaşım her disipline göre farklılık göstermesine rağmen genel görüş kurumların etki doğurduğuna yöneliktir.²⁰⁷

Kurumsalcılık II. Dünya Savaşı sonrasında şekillenmeye başlamış bir yaklaşımdır. Bunun öncesinde bütünleşme ile ilgili konular Avrupa Birliği üzerinden değerlendirilmiş ve bir üst örgüt olarak kurulup gelişen birliğin nasıl şekillendiği incelenmiştir. Dolayısıyla o dönemlerde gündemde olan kurumlar daha çok işlevselcilik, yeni işlevselcilik ve hükümetlerarasıcılık gibi dönüşüm sürecini aşağıdan yukarı doğru inceleyen kuramlardır. 1990'lardan sonra ve özellikle 2000'lerle birlikte klasik bütünleşme kuramları yerini kurumsal yaklaşımlara bırakmıştır.²⁰⁸ 20. yüzyılın ikinci yarısında Selznick ve öğrencilerinin siyasi kurumlar ve kamu örgütleri üzerindeki çalışmaları kurumsalcılık yaklaşımının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Selznick bu kuramını geliştirirken Michels ve Barnard'ın etkisi altında kalmıştır. Selznick, kurumsal yaklaşımın yanında kurumsallaşma kavramını da açıklamaya çalışmıştır. Ona göre kurumsallaşma, zaman içinde gerçekleşen uyum sürecidir ve örgütün kendine özgü tarihini, örgüt üyelerini, kapsadığı grupları ve grupların

²⁰⁶ Mustafa Aydın, "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, (ss. 71-114), s. 101.

²⁰⁷ Sarı, s. 11-12.

²⁰⁸ Önder A. Afşar, "Rasyonel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık Açısından Avrupalılaştırma Yaklaşımı", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, 2017, (ss.65-84), s. 68.

yarattıkları hakları ve çıkarları yansıtmaktadır.²⁰⁹ Kurumsallaşma sayesinde bu gruplar arasında ortak bir bilinç oluşturulmakta ve toplumlar yönlendirilerek bütünleşme sağlanmaktadır.

Yeni kurumsalcılık ise, köklerini kurumsalcılık yaklaşımdan almaktadır. İlk olarak 1970'lerin ortalarında Stanford Üniversitesi'nde John W. Meye'in anlattığı bir ders esnasında ortaya çıkmıştır.²¹⁰ Yeni kurumsalcılık, örgütler arası ve örgüt içi çıkar çatışmalarından çok örgütler arası ilişki kalıplarına odaklanmaktadır.²¹¹ Bu çerçevede Hall ve Taylor'a göre yeni kurumsal yaklaşım içerisinde üç kategori vardır. Bunlardan birincisi olan *tarihî kurumsalcılık*, tarihsel düzlemde üretilen politikaların, güncel politik davranışlar üzerinde belirleyici ve sınırlayıcı etkileri olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ikincisi olan *Sosyolojik kurumsalcılık*, kurumların kendilerine has kültür ve normlar etrafında biçimlendiğini öne sürmektedir. *Rasyonel tercih kurumsalcılığı* ise, kurumların fayda-maliyet beklentileri çerçevesinde faaliyet gösterdiklerini savunmaktadır.²¹² Yeni kurumsalcılık temelde, örgüt davranışlarına genel bir yaklaşım getirmekte ve örgütleri bu üç kategori üzerinden anlamlandırmaya çalışmaktadır.

2.1.4. Entegrasyon Türleri

Entegrasyon türleri, işbirliğinin amacına, yoğunluğuna, bağımlılık derecesine, karşılıklı yarar durumuna ve işbirliği yapan aktörlerin sosyal ve siyasal homojenlik derecesine göre çeşitlilik göstermektedir. Ancak temelde entegrasyon, ekonomik, sosyal ve siyasal olmak üzere üç kısımda ele alınmaktadır.²¹³

Üç farklı boyutu niteleyen bu ayrım mutlak değildir ve farklı yazarlara göre farklı ayrımlar yapılmaktadır. Ağırlığın bu üç temel üzerinde değerlendirilmesi, diğer boyutlarının önemsiz olduğu anlamına da gelmemektedir. Entegrasyonun siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel, güvenlik, hukuksal, coğrafi, stratejik gibi çeşitli boyutları vardır. Ayrıca bu boyutların da kendi içerisinde bölümleri vardır ve bunlar

²⁰⁹ Tuncer Fidan, "Kurumsalcılık Yaklaşımları ve Yeni Kurumsalcılık Perspektifinden Eğitim Örgütleri", *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2017, (ss. 1-16), s. 3.

²¹⁰ Ahmet Aypay, "Örgütsel Analizde Teorik Gelişmeler: Yeni Kurumsalcılık", *Kuram Ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, Cilt:28, Sayı: 28, 2001, (ss. 501-511), s. 503.

²¹¹ Fidan, s. 5.

²¹² Şahin, s. 149.

²¹³ Yapıcı, s. 133.

bir bütünlük içerisinde birbirini etkilemektedir.²¹⁴ En genel ifadeyle bu entegrasyon türleri, farklı bütünleşme süreçlerinden ziyade aynı bütünleşme sürecinin farklı boyutlarını ifade etmektedir.²¹⁵

2.1.4.1. Ekonomik Entegrasyon

Ekonomik entegrasyon, iki veya daha fazla ülke arasında ticareti engelleyen çeşitli sınırlamaların kaldırılması olarak tanımlanmaktadır. Daha ayrıntılı başka bir tanımda ise, malların ülkeler arasında serbest dolaşımını engelleyen miktar sınırlamalarının, ödemelerin akışını bozan bütün tarifelerin ve engellerin ortadan kaldırılması ile geniş bir pazarın kurulması olarak ifade edilmektedir.²¹⁶ Bu noktada ülkelerin ticaret ve diğer ekonomik ilişkilerinin serbestleşebilmesi için bölgesel veya küresel düzeyde işbirliği yürütülmektedir.

Ekonomik entegrasyonla ilgili çalışmalar yoğun olarak II. Dünya Savaşı sonrasında başlamıştır. 1960'lı yıllarda hız kazanan bütünleşme hareketleri, sonrasında kısa bir durgunluk dönemine girmiştir. Sağladığı etki bakımından asıl gelişme ise, 1980'li yıllarda yaşanan ekonomik büyümeye ve uluslararası rekabetin artmasına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Ülkelerin ekonomik entegrasyona girmelerinin nedeni, üretim kapasitelerini genişleterek verimliliği sağlamak ve toplumun refah seviyesini artırarak uluslararası rekabette daha güçlü olabilmektir. Ayrıca ekonomik entegrasyon, bölgesel olarak bir arada yaşamak durumunda olan sınırdaş ülkelerin birbirleri ile çatışmaları yerine güçlerini bir araya getirerek işbirliği kurmalarını da sağlamaktadır.²¹⁷

Ekonomik entegrasyonun sağlanabilmesi için beş farklı bütünleşme türü vardır. Bunlar en zayıf bütünleşmeden en güçlü bütünleşmeye doğru sırasıyla, Tercihli Ticaret Anlaşmaları, Serbest Ticaret Bölgesi, Gümrük Birliği, Ortak Pazar ve Ekonomik Birliktir. Ekonomik entegrasyon gerçekleştirecek olan ülkelerin bu sırayı izlemeleri zorunlu değildir. Ülkeler bu bütünleşme türlerinden herhangi birini uygulayabilmektedirler.

²¹⁴ Şahin, s. 27-28.

²¹⁵ Dalar, s. 17.

²¹⁶ Çakan, s. 44.

²¹⁷ Fatma Bahar Şanlı, "Küreselleşme ve Ekonomik Entegrasyonlar", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Cilt:2, Sayı: 3, 2004, (ss. 160-166), s. 163.

a. Tercihli Ticaret Anlaşmaları: Ekonomik entegrasyon hareketlerinin başlangıcını oluşturmaktadır ve en dar kapsamlı işbirliğidir. Buna göre üye ülkeler kendi aralarında ve tek taraflı olarak belirli mallar üzerinde gümrük indiriminde bulunarak ticaret kısıtlayıcı engelleri ortadan kaldırmaktadır. Tercihli ticaret anlaşmalarında ülkeler, diğer işbirliği yöntemlerinden farklı olarak kendi dış ticaret engellerine bağımsız olarak karar verebilmektedir. Bu işbirliği yöntemi 1980 ve 1990'lı yıllarda yoğun olarak kullanılmıştır. Bu dönemde özellikle tarımsal ürünler üzerinden işbirliğine gidilmiştir.²¹⁸

b. Serbest Ticaret Bölgesi: Bu işbirliğinde üye ülkeler karşılıklı olarak belirli veya tüm mallar üzerinde gümrük vergileri ve ticareti kısıtlayıcı engelleri ortadan kaldırmaktadır. Burada amaç, ortak pazar oluşturma gayesiyle üye ülkeler arasındaki mal ve hizmetlere ilişkin ticareti serbestleştirmektir. Bu aşamada önceki işbirliğinde olduğu gibi, üçüncü ülkelere karşı her bir ülke kendi tarifelerini uygulayabilmektedir. Dolayısıyla serbest ticaret bölgesi aşamasında, ekonomi ve kurumların bütünleştirilmesi söz konusu değildir. Ancak, birliğe üye ülkelerin üçüncü ülkelere karşı uyguladığı farklı gümrük tarifleri ticaret saptırıcı etkiye neden olabilmektedir. Serbest ticaret bölgesinin olumsuz etkilerini en aza indirip, başarının sağlanabilmesi için üyelerin bölgeye giren tüm üçüncü ülke mallarına menşe kuralı uygulaması gerekmektedir.²¹⁹

c. Gümrük Birliği: Ülkeler arasında mal ticaretine uygulanan gümrük vergisi, eş etkili vergi, kota, ihracat ve ithalat yasakları gibi engelleri kaldırmasını gerektirmektedir. Burada diğer aşamalardan farklı olarak üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulanmaktadır. Gümrük birliği, üye ülkelerin bağımsız dış ticaret politikalarını kısıtladığından dolayı daha ileri bir bütünleşme aşamasını teşkil etmektedir.²²⁰ Bu konuda ilk örnek, 1834 yılında Prusya'da gerçekleşen ve Alman devletleri arasında oluşturulan Zolverein adındaki birliktir. 1957 yılında Roma Antlaşması ile kurulan AET ise Gümrük Birliği'nin en iyi örneklerindedir.²²¹ Bu birlikler, geniş piyasalar oluşturarak rekabet ortamı yarattıkları için birliğe katılan devletlerin sanayilerinde hızlı bir gelişim yaşanmaktadır.

²¹⁸ İsmail Özçelik, s. 11.

²¹⁹ Seda Yaylıoğlu, "Uluslararası Ekonomik Entegrasyonların Dış Ticaret Üzerine Etkileri", Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019, s. 25-26.

²²⁰ Dalar, s. 19.

²²¹ Şanlı, "Ekonomik Entegrasyon Teorisi", s. 16.

d. Ortak Pazar: Ülkeler arasında mal ve sermayenin serbest dolaşımı ve üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük politikalarının yanı sıra üretim etkenlerinin de serbest dolaşımını amaçlamaktadır. Bu üretim etkenleri, emek gücü, hizmetler ve girişimcilerin faaliyetlerini içermektedir. Ortak pazar sayesinde bütünleşmeye dâhil olacak alanlar arasındaki kalkınma düzeyine bağlı farklılıkların kısa vadede azaltılması, orta ve uzun vadelere ise giderilmesi amaçlanmaktadır.²²²

e. Ekonomik Birlik: Bu aşama, uygulanacak ekonomik, parasal, mali ve sosyal politikaların birlik tarafından ortak bir şekilde belirlenmesini içermektedir. Bunun için ülkeler yetkilerinin bir bölümünü birlik düzeyinde oluşturulan ulus-üstü yapıya devretmektedir. Ekonomik birliğin ilerleyen süreçlerinde parasal ve siyasal birlikler gerçekleşebilmektedir. Ekonomik birlik siyasal birleşmeyle yakından ilişkilidir ve siyasal bütünleşmeye giderken ekonomik birliğin gerçekleşmiş olması önemlidir. Benzer şekilde Bismarck'ın 1870 yılında Almanya'nın siyasal birliğini kurmasında, 1834'te Alman prenslikleri arasında oluşturulan Zollverein Gümrük Birliğinin etkisi büyüktür.²²³

2.1.4.2. Siyasal Entegrasyon

Entegrasyon türleri içerisinde net bir tanıma ulaşılması en zor olanı siyasal entegrasyondur. Siyasal entegrasyonun gerçekleşmesi zorlu bir süreç gerektirmektedir. Bu sürecin temelinde karşılıklı çıkarlar kurma amacı güden ortak bir eylem bulunmaktadır. Karl W. Deutsch'a göre siyasal entegrasyon, belirli bir toprak parçası üzerinde bir grup insanın uzun bir süre için barışçıl düzeni sağlayacak şekilde gerekli topluluk ve kurumlar üzerine ortak bir kanıya varmalarını sağlayacak bir süreci ifade etmektedir.²²⁴ Ilievski ise, birleştirme ve merkezîleşme olarak tanımladığı bu boyuttaki bir bütünleşmenin, birleşik hukuk çerçevesinin kurulmasını, ortak kurumların oluşturulmasını, karar alıcı merkezlerin geliştirilmesini ve kimliğin projelendirilmesini içerdığını söylemektedir. Ona göre bu türden bir entegrasyonda ortak hukuku ve yönetimi sağlayacak düzenin oluşturulmasına ek olarak, aidiyet temeli üzerine kurulu bir bütünleşme de gerekmektedir.²²⁵

²²² Kavas, s. 38.

²²³ Özçelik, s. 16-17

²²⁴ Yapıcı, s. 135.

²²⁵ Şahin, s. 30

Siyasal bütünleşmenin gerçekleşebilmesi için öncelikle ekonomik bütünleşmenin, ikinci olarak kapsayıcı üst siyasi otoritenin ve son olarak sosyo-politik kurallar birliğinin yani ortak sosyal politikalar, ortak dış ve güvenlik politikaları, adli ve iç işlerinde ortak politikaların olması gerekmektedir. Bunun yanında coğrafi bütünlük içerisinde birlik duygusu ve değer paylaşımları da bulunmalıdır. Siyasi bütünleşmenin gerçekleşebilmesi için sürece dahil olan ülkeler bazı koşulları sağlamalıdır. Bu koşullar, ortak siyasi ve hukuksal değerlerin varlığı, kültürel benzerlik, siyasi işbirliği, geleceğe yönelik ortak amaç, ekonomik bütünleşmenin gelişmiş olması, entegrasyon sürecinde sağlanan yararların eşit ve karşılıklı olması ve uluslararası alanda ülkeleri birbirine yaklaştıracak çeşitli konuların varlığıdır.²²⁶ Devletler bu sayede uzlaşma içerisinde kalarak uzun süren bir işbirliği ortamı yaratmakta ve ilişkilerin sürekliliğini sağlamaktadır.

Jacob ve Teune siyasi bütünleşmeyi farklı bir açıdan ele alarak yorumlamaktadır. Onlara göre siyasi bütünleşme, kimlik ve farkındalık duygusu temelinde karşılıklı bağlara sahip aynı siyasi toplum içerisinde bulunan insanların ilişkilerini içermektedir. Bu bağlamda insanlar üzerinde bütünleştirici etki yaratacak çeşitli faktörleri sıralamaktadırlar. Bu faktörler, coğrafi yakınlık, soydaşlık, kişiler veya gruplar arasındaki etkileşimler, birbirleri hakkında sahip olduğu bilgiler, paylaşılan çıkarlar, grup olma güdüsü, karar alma gücü, toplumun egemenliği veya bağımlılığı, yönetim etkinliği ve önceki entegrasyon tecrübeleridir. En genel anlamda Siyasi bütünleşme, ulusal düzeyde güven, sadakat ve ortak değerler üzerine kurulu bir siyasi topluluk oluşturmaya çalışmaktadır.²²⁷

2.1.4.3. Sosyal Entegrasyon

Sosyal bütünleşme, karşılıklı bağımlılığın bilincinde olmanın ya da karşılıklı sorumluluğu üstlenmenin mecburi olmadığı, daha çok rızaya bağlı uyumlaştırma politikalarının kişisel iletişim düzeyinde uygulanmasını içermektedir. Siyasi bir topluluk kurmayı amaçlayan siyasi entegrasyonun çalışmaları sonucu sosyal bütünleşme sağlanmaktadır. Sosyal entegrasyon ile sınırlar arasında iletişim ve etkileşimin artması sağlanarak ulus-ötesi bir toplumun inşa edilmesi amaçlanmaktadır. Burada farklı ekonomik, siyasi, kültürel gelişmişlik düzeylerine sahip ülkelerin

²²⁶ Çakan, s. 46-47

²²⁷ Şahin, s. 30-31.

vatandaşları tek bir toplumun parçası haline getirilmeye çalışılmaktadır.²²⁸ Sosyal entegrasyonda iletişimin ve etkileşimin artırılmasının yanı sıra bireylerin bu konuya yönelik ilgi ve bilgisinin artırılması gerekmektedir. Bu durum posta, telefon görüşmeleri, turizm, ticaret, işçi göçleri, bölge içi kişisel temaslar ve öğrenci değişimleri ile sağlanabilmektedir.²²⁹

Sosyal entegrasyonun tanımı ve işlevi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazı yazarlara göre sosyal entegrasyon, tüm insanlar için eşit haklar ve fırsatlar sağlaması anlamına gelirken, bazıları için yaşam değişikliklerinin geliştirilmesinde daha entegre bir yaşam sağlaması anlamına gelmektedir. Kimi yazar ise, sosyal entegrasyonun istenmeyen tekdüzelik dayatmaya çalıştığını iddia ederek olumsuz bir çağrışım ifade etmektedir. Sosyal entegrasyon ile ilgili olumlu ya da olumsuz düşünceler sunulsa da temelde bu süreç, belirli bir toplumda insan ilişkilerinin kurulu desenini ifade etmektedir.²³⁰ Dolayısıyla sosyal entegrasyon sayesinde toplumlar ortak düşünüş ve algılayışa sahip olmaktadır.

2.2. Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçlerinin Gelişimi

2.2.1. Birliğin Özünü Oluşturan Türk Milli Değerleri

Binlerce yıllık tarihi geçmişi olan Türkler, dünya üzerinde çok sayıda devlet kurmuş ve geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş nadir milletlerden biridir.²³¹ Hatta dünya tarihinde Türkler kadar çok ve çeşitli devlet kurmuş başka bir milletin olmadığını söylemek mümkündür. Her dönemde ve sürekli olarak dünyanın çok geniş alanlarına yayılan Türkler, yaşadıkları yerlerde büyüklü küçüklü, etkili etkisiz, kalıcı veya geçici devletler kurmuşlardır. Türk devletleri bu uzun yayılma sürecinde savaşmış, yenmiş, yenilmiş, güçlenmiş, güçlerini kaybetmiş, diğer toplumları kendi içlerinde eritmiş ya da onların içinde erimişlerdir. Fakat Türkler hiçbir zaman devletsiz kalmamışlardır. Bu yüzden örgütlenme ve devlet kurma konusunda oldukça yetenekli olan Türklerin tarihi “devlet kurma tarihi” olarak ifade edilmektedir.²³²

²²⁸ Dalar, s. 19-20.

²²⁹ Yapıcı, s. 134.

²³⁰ Nuray Gökçek Karaca, “Türkiye ve Geçiş Ekonomilerinde Sosyal Entegrasyon”, *International Conference On Eurasian Economies 2014*, Bölüm 4C, Belge 1, (ss. 555- 560), s. 555.

²³¹ Erdal Bay ve diğerleri, s. 56.

²³² Feyziyev, s. 40.

Tarihte bu güne kadar binlerce ulusun ismi var olmuş, ancak devlet kurup bu güne eser bırakan ulus sayısı yüzlerle ifade edilmektedir. Varlığını uzun süre devam ettiren ulusların farkı ise birlikte hareket etme bilincidir. Birlikteliklerini çeşitli yollarla büyüten ve güçlendiren topluluklar büyük devletler kurmuş, geniş coğrafyalara hükmetmiş ve gelecek kuşaklara önemli birikimler bırakmışlardır. Dünyanın kadim topluluklarından olan Türklerin de bu güne ulaşmaları ve kimliklerini koruyabilmelerinin nedeni özünde birlik olma bilincinin var olmasıdır.²³³ Öyle ki, bilinen ilk Türk devleti olan Hunlardan bu yana tarihin belirli dönemlerinde Türklerin tek bir çatı altında toplandığı görülmektedir.

Türk kültürünün doğduğu ve dünyanın dört bir yanına yayıldığı Asya'nın bozkırlarında teşkilatlanmış ilk Türk imparatorluğu olan Hunların tarihi M.Ö. 3 binlere kadar uzanmaktadır. Teşkilatlanmalarını tamamlayan Hunlar, güçlenerek bölgedeki etki alanını genişletmiş ve dünyanın önemli medeniyetleriyle temas halinde olmuştur. Büyük Bozkır'da dalga dalga ilerleyerek hakim güç konumuna gelen Hunlar, bölgenin benzersiz bir etnopolitik mekân haline gelmesini sağlamıştır. 6. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Türk hakanlığının toprakları batıda Bizans, doğuda Çin, güneyde perslerin yaşadığı ülke ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Türk nüfusunun hızla yükseldiği bu dönemden sonra Türk Dünyasının iç entegrasyonu, zorunlu bir aşama olan, ayrışma aşamasına girmiştir. Böylece Avrasya boyunda Türk devletleri giderek çoğalmaya başlamıştır.²³⁴

552 yılına gelindiğinde ise, içinde "Türk" etnik ismi bulunan ilk devlet olan Göktürk İmparatorluğu kurulmuştur. Göktürkler, tarihte ilk kez Türk ideolojisi ve politikasını barındıran devlet olmuştur. Bu dönemde farklı Türk boyları tek bir devletçilik ideolojisinde birleşmeyi amaç edinmişlerdir.²³⁵ Nitekim Göktürk Devleti sekiz Türk boyunun birleşmesi ile kurulmuştur. Bunlar arasında Tölöse (50 kabile), Uyurlar (10 boy), On-oklar (10 kabile), Karluklar (3 boy) ve Oğuzlar gibi boylar yer

²³³ Musa Yavuz Alptekin, "Türk Birliği İdeali: Hayalden Gerçeğe Yöntem Arayışı", *İçinde Dünya Türk Forumu: Türk Konseyi, Türk Diasporası ve Sosyoekonomik İşbirliği*, Ed. Almagül İsina, TASAM Yayınları, İstanbul, 2012, (ss. 543-549) s. 543.

²³⁴ Başak Kuzakçı, "Bozkırların İlk İmparatorluğu: Hunlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 124, Sayı: 245, 2020, (ss. 463-466), s.463; Feyziyev, s. 42-45.

²³⁵ A.g.e., s. 46-48; "Türk bodun" olarak adlandırılan ideoloji, bütün Türk boylarının, yani dokuz Oğuz boyunun birleşmesi ve tek bir halk oluşturmasını amaçlamaktadır. Bkz. Feyziyev, s. 48.

almıştır.²³⁶ Göktürk Hakanları Kültigin ve Bilge Kağan zamanında görülen birleşmeler, Büyük Hunlar döneminde Meta Kağan'ın Türkleri tek bir çatı altında topladığı yıllarda da görülmüştür. En son olarak Emir Timur'un bütün Türkleri bir çatı altında topladığı yazılmaktadır. Tabii bu birlik günümüzde bahsedilen ve arzu edilen birliktelikten farklı olarak kılıç zoruyla sağlanmıştır.²³⁷

Türkler, 8. yüzyıldan itibaren İslamiyet'le tanışarak²³⁸ Sünnilik ve Hanefi fıkımın hakimiyetini pekiştirmiş ve ulema sınıfı devletin fikri dayanağı olmuştur. Özellikle Selçuklular Sünniliğin egemenlik kurmasını sağlayarak Arap-Fars devlet geleneğini benimsemişleridir. Ancak, 13. yüzyılda yaşanan Moğol istilaları bu tabloyu değiştirmiştir. Moğollar dil ve gelenekleri Türk kökenli olan aşiret tabanlı bir siyasi idari sistem oluşturmuşlardır. Nitekim Cengiz Han'ın oğulları Cuci, Çağatay ve Hülagu'dan gelen torunları Türk devlet anlayışını devam ettirmişlerdir. Timur ise, göçebe fetihler çağına son vererek yerli Türk kültürü ve gelenekleri ile İslami inanç ve uygulamaları birleştiren siyasal bir yapı oluşturmuştur.²³⁹ Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'den gelen torunları ve Batu'nun Avrasya bozkırlarında kurduğu Altın Orda Devleti, Türk değerlerinin gerçek mirasçısı olmuştur. Altın Orda Devleti'nin yıkılma sürecinde ise, Özbek Han'ın devlet anlayışına bağlı olan Türkler Özbek Hanlığını kurmuşlardır. Fakat güneye doğru başlayan yayılmaya bozkır Türk devlet anlayışı ile yerleşik Fars devlet anlayışının çatışmasına neden olmuş ve Özbek Han'ın geleneğini savunan boylar Yesevi öğretisine dayanarak Kazak Hanlığını kurmuşlardır. Böylece, özünü, kimliğini, medeniyetini dilini ve devlet geleneğini korumuş olan Kazaklar,²⁴⁰ farklı boyları birleştirmesi açısından Türk Dünyasını kapsayan ve Türk kimliğini koruyan bir görünüme sahip olmuştur.

Orta Asya'da bulunan Türk toplulukları 19. yüzyıla gelindiğinde parçalanarak birlik görünümünü kaybetmiştir. Bu dönemde hanlıklar beyliklere, onlar da yer yer

²³⁶ Hüseyin Salman, "İslamiyetten Önceki Türk Devletleri", İçinde Türk Tarihi ve Kültürü, Ed. Cemil Öztürk, Üçüncü Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, (ss. 9-30), s. 18.

²³⁷ Alptekin, 543.

²³⁸ Türklerin Müslüman Araplarla ilk temasları 7. yüzyılda gerçekleşmiştir. Ancak Türklerin İslam'la tanışması, 8. yüzyılda, Talas Savaşı'ndan sonra Arapların Türk bölgelerine yayılmasıyla başlamıştır. Esas olarak İslam'a geçiş ise, 10.yüzyılda Karahanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Bkz. Salim Koca, "Türkler ve İslamiyet", *Erdem*, Cilt: 8, Sayı:22, 1996, (ss. 263-286), s. 264-272.

²³⁹ Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15-17.

²⁴⁰ Mehmet Seyfettin Erol ve Dinmuhammed Ametbek, "Türk Dünyası'nın Birlik Arayışı: Bir Üst Kimlik Olarak 'Büyük Bozkır' ", İçinde *Türk Birliğinin Mümkün Yolları*, Ed. Ahmet Nafiz Ünalmiş ve Mehmet Nuri Parmaksız, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019, (ss. 9-32), s. 24-25.

kasaba hakimlerine dönüşmüştür. Bazı göçebe boyları ise hiçbir siyasi egemenliği kabul etmeyerek bozkıra yayılmışlardır. Bu esnada Orta Asya'da hem emirler ve beyler arasında hem de çeşitli Türk boyları ve göçebe-yerleşik sosyal gruplar arasında çekişmeler yaşanmıştır.²⁴¹ Tarihte hakimiyetin paylaşılması, dayanışma, bir arada yaşama gibi konulara önem veren Türler bu dönemden sonra ayrılmaya başlamışlardır. Emir Nasrullah'ın 1842'de hanlıkları birleştirme çabası da emrinde çok az asker olmasından dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁴² Öyle ki, Buhara Emiri Haydar Şah ve Hokand Hanı Ömer Han arasında devam eden rekabet, çatışmalara dönüşmüştür. Birbirleri üzerinde üstünlük kurmak isteyen Buhara ve Hokand emirleri, İslam Halifesi Osmanlı Padişah'ının desteğini almak için Osmanlı'ya olan bağlılıklarını güçlendirmeye çalışmışlardır.²⁴³ Buhara emiri bu konuda üstünlük sağlayabilmek amacıyla Osmanlı tabiiyeti altına dahi girmeyi teklif etmiştir.²⁴⁴

Bu dönemde Türk Dünyasında sadece ayrışmalar olmamıştır. Fransız İhtilali ile beraber imparatorlukların yıkılıp, ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla Türk Birliği düşüncesi bazı aydınlar tarafından şekillendirilmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nden çeşitli ulusal kopmaların olmasının ardından, Çarlık Rusya'dan Anadolu'ya gelen Türk aydınları birlik fikrinin öncüleri olmuşlardır. Bu aydınların bazıları kendisi dışarıda olmasına rağmen fikirleri Anadolu'da büyük bir etki oluşturmuştur.²⁴⁵

2.2.2. Orta Asya ve Kafkasya Açısından Türk Dünyası

Orta Asya Türk Dünyasının içinde bulunduğu parçalanma süreci, Rusların Orta Asya'ya hakim olma ve buradan ilerleyerek İngiliz Hint siyasetini vurma planlarını uygulama fırsatı sağlamıştır. Ruslar 18. yüzyılda ulaştıkları Hazarın kuzeyinden Güney Sibiryaya ve Kazakistan'ı kuşatan Sibiryaya hattını, 19. yüzyıla geldiğinde İli Irmağı'na kadar genişletmiştir. Bu esnada yüz kırktan fazla kale yapılarak Türkistan İşgali için

²⁴¹ Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler: Zor ve Yoğun Bir Yüzyıl – 4*, İkinci Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 270-271.

²⁴² İsenbike Togan, "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış", İçinde *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri*, Ed. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, (ss. 19-49), s. 38.

²⁴³ Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'yla olan ilişkileri 16. yüzyılda kurulmaya başlamıştır. Bölge devletleriyle olan kültürel ve tarihi bağlar Kaşgar, Buhara, Hokand ve Hive ile ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. O dönemler Hacca giden Orta Asyalı Müslüman halklar İstanbul'a uğramayı adet haline getirmişlerdir. Ayrıca yöneticiler, siyasal çıkarlarını korumak için Osmanlı Devleti'yle olan tarihi, kültürel ve dini bağları kullanmışlardır. Bkz. Karpat, s. 67.

²⁴⁴ Saray, s. 235.

²⁴⁵ Alptekin, s. 543-544.

gerekli askeri kuvvetler sağlanmıştır. Kırım Harbi ve Şeyh Şamil'in mücadeleleri Rus ilerlemesini bir süre durdursa da, Rusya'nın bütün ağırlığını Orta Asya'ya vermesiyle bölgenin işgali kaçınılmaz olmuştur.²⁴⁶

Bütün Asya'nın anahtarı olan Kazak toprakları tarih boyunca bölgeyi işgal etmek isteyen devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Kazak Hanlığı'nın içerisinde bulunduğu bu zor dönemde Küçük Cüz'ün hanı Ebül Hayr Han, büyük bir yanı sıra düşmüş ve yüz binlerce Kazak Türkünün canı pahasına elde ettiği bağımsızlıklarını tehlikeye atarak Ruslardan yardım ve himaye talep etmiştir.²⁴⁷ 1731'de Kazakların Küçük Cüz'ünün Rus Çarlığı'nın himayesine girmesi Orta Cüz ve Ulu Cüz'ü de olumsuz etkilemiştir.²⁴⁸ Abılay Han cüzleri bir araya getirip tüm Kazakları bir yönetim altında toplamak ve kaybettikleri toprakları geri almak için büyük çaba gösterse de başarısız olmuştur. Hürriyet ve bağımsızlıkları büyük ölçüde ellerinden giden Kazaklar, Abılay Han'ın torunu Kenasarı Kasım ile birlikte 11 yıl sürecek (1836-1847) olan bağımsızlık hareketini başlatmıştır. Ruslar, Kazak coğrafyasındaki hâkimiyetlerini büyük oranda kaybetmeler de Kenasarı'nın öldürülmesi ile tekrardan yayılmaya ve Türkistan Hanlıklarına doğru ilerlemeye başlamıştır.²⁴⁹ Rusya, önce 1868 yılında Buhara'yı, sonra 1873 yılında Hive Hanlığını, daha sonrada 1876 yılında Hokand'ı kendi himayesi altına almıştır. Son Türkmen merkezi Mevr ise, Rusya'nın İran ve Afganistan sınırına dayandığı 1884 yılında kaybedilmiştir.²⁵⁰ Böylece, Orta Asya'nın neredeyse tamamına yakını Rus yönetimine tabi olmuştur.

Rus işgali ve yayılma sürecinde Orta Asya çevresinde en büyük direniş ve milli şuur merkezleri medreseler ve tarikatlar olmuştur. Rus işgalinden önce emir ve hanların anlaşmazlıkları yüzünden milli birlik fikri yeterince idrak edilemese de Rus işgalinden sonra milli geleneği devam ettirme düşüncesi yaygın hale gelmiştir. Türk kitlelerini uyaran ve İslami hassasiyetleri diri tutmaya gayret eden tarikat mensupları ve Türk birliğini fiilen sağlamayı amaç edinen Nakşibendi mensupları Rus işgaline karşı halkı kendince uyarmaya çalışmışlardır. Özellikle, Ortodoks kilisenin

²⁴⁶ Köseoğlu, s. 270-271.

²⁴⁷ Ali Kafkasyalı, "Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2012, (ss. 167-192), s. 173.

²⁴⁸ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Beşinci Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 99.

²⁴⁹ Kafkasyalı, s.174-175.

²⁵⁰ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 195-196.

misyonerlik çalışmaları karşısında medrese ve tarikatlar kesin başarılar elde etmiştir. Bu yapılanmalar 19 ve 20. yüzyıllardaki neredeyse bütün ayaklanmalara ve milli yönelişlere kaynaklık etmiştir.²⁵¹ 1885'te Oş şehrinde Derviş Han önderliğinde gerçekleştirilen ve 1898'de Andican'daki ayaklanmaların da önemli etkileri olmuştur. Bu ayaklanmalara Kırgız, Özbek, Kazak gibi Türk boylarından pek çok insan katılarak Rus işgallerine karşı bütünleşmişlerdir.²⁵²

Bu işgaller döneminde Türkler modern eğitim ve ilme yönelmiş, bu durum ise onların fikri uyanışının gerçekleşmesini sağlamıştır. Kültür alanında yaşanan bu uyanış siyasi alanda da etkili olmuştur.²⁵³ Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen ulusal kopmalardan ve Çarlık Rusya'nın kontrolü altında olan Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra bir kısım aydın bu fikirlerin öncüleri olmuştur. İslam dünyasının Avrupa ile temaslarının artmasıyla yenileşme ve birleşme hareketleri başlamıştır. Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da bu tür hareketler daha çok heyecan yaratmıştır. Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade, Sadri Maksudi Arsal ve kendisi dışarıda olmasına rağmen fikirleri Anadolu'da etkili olan Kırımlı İsmail Gaspıralı gibi önemli isimler birlik fikrini yaymışlardır.²⁵⁴

En büyük gayesi "Türk Birliği"ni sağlamak olan Mirza Fethali Ahundzade, yazdığı eserler, yayınladığı makaleler ve verdiği mücadelelerle Türk milli şuurunu uyandırmaya ve yaymaya çalışmıştır. Azerbaycan Türkleri arasında milli uyanışı sağlamış ve Türkçülük hareketini başlatmıştır. Ahundzade, Türkçülük hareketinin gelişmesine katkı sağlayacak diğer önemli şahsiyetleri de etkilemiştir. Ziya Gökalp'e Türkçülüğü aşıl原因 ve "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ilkesinin fikir babası olan Hüseyinzade Ali Bey'in yetişmesinde etkili olmuştur. Ahundzade aynı zamanda Ziya Gökalp'i de etkilemiştir. Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" adlı kitabında Ahundzade'yi büyük Türkçü olarak tanımlamış ve İsmail Gaspıralı ile aynı düzeyde olduğunu belirtmiştir. Türk Dünyasının önemli aydınları tarafından takdir edilen Ahundzade, siyasi zorlukların yaşandığı dönemde Türk Dünyasının gelişmesine en çok katkı yapan aydınlardan biri olmuştur.²⁵⁵ Türk halkları arasında yeni ve modern

²⁵¹ Köseoğlu, s. 272-273.

²⁵² Gömeç, s. 180.

²⁵³ Saray, s. 273.

²⁵⁴ Alptekin, s. 544; Kösoğlu, s. 383-384.

²⁵⁵ Alaattin Uca, "Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 17, 2001, (ss. 365-382), s. 365-367.

eğitimin yayılması gerektiğini savunan İsmail Gaspıralı ise, Usul-i Cedid mektepleri kurarak Türk ülkelerinde milli şuura sahip yeni bir nesil yetiştirmeyi amaçlamıştır. Gaspıralı, Avrupa'nın yeni ve faydalı fikirlerini öğrenip Müslüman dünyasına yaymak, eğitim ve öğretimi yeni usule göre düzenlemek ve Osmanlı Türkçesini tüm Türk halklarının anlayacağı ortak dil haline getirmek gerektiğine inanmıştır. Usul-i Cedid okullarında eğitimin ilk üç yılının mahalli lehçelerde olmasını, sonraki yıllarda ise ortak Türk dilinde devam etmesini tavsiye etmiştir. Gaspıralı, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” ilkesiyle ortak kültür, ortak dil ve ortak kimliğe sahip Türk halklarının bir bütün olduğunu, coğrafi ayrılıkların ve lehçe farklarının bu birliği engellememesi gerektiğini savunmuştur.²⁵⁶ Türk aydınlarının gerçekleştirdiği bu fikri yayımlar Türk halkları arasında birliğin ve bilinçlenmenin sağlanması açısından önemli olmuştur.

I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde Rusya'nın gerekli insan ve mal gücünü Asya'daki Türklerden karşılamaya çalışması üzerine birçok Türkistanlı tepki göstermiş ve Türkistan milli ayaklanması gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmalar sırasında Türkleri teşkilatlandırmak ve destek sağlamak için Osmanlı Devleti tarafından deneyimli askerler gönderilmiştir.²⁵⁷ Savaşın ardından gelen 1917 Bolşevik İhtilali ile Rusya'daki Çarlık rejimine son verilmesi Türkistan coğrafyasında sevinç yaratmıştır. Çarlık rejimi sonrasında Müslümanların sempatisini kazanmak için hazırlanan “Rusya Halklarının Hakları Beyannamesi” Türkistan halklarına milli ve siyasi talepleri açıklamak için fırsat sağlayacağı düşünülmüştür. Ancak Türklerin tam bir birlik sağlayamamış olması Ruslara kolaylık sağlamış ve yeni rejimle beraber Rusya işgallerine devam etmiştir. Milli mücadeleden vaz geçmeyen Türkistan Türklerinin birinci dönemi 1918-1923 ve ikinci dönemi ise 1926-1935 yılları arasında gerçekleşen “Basmacı Hareketi” de sonuçsuz kalmıştır.²⁵⁸ Ayrıca, Bolşevik İhtilali'nden sonra Ali Bey Hüseyinzade'nin ‘Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak’ düşüncesi çerçevesinde 28 Mayıs 1918'de kurduğu Doğu'nun ilk demokratik devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin

²⁵⁶ Mehmet Arslan, “Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usûl-İ Cedid: Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, *GAU Journal of Social and Applied Science*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2016, (ss. 8-21), s. 10-11; Saray, s. 273.

²⁵⁷ Gömeç, s. 182.

²⁵⁸ Ercan Çelebi, “Bolşevik İhtilali Sonrasında Yeni Sovyet İdari Sisteminin Kırgızistan'daki Görüntüsü Üzerine Değerlendirmeler”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 2017, (ss. 185-199), s. 188-193.

bağımsızlığı da uzun sürmemiş ve kurulduktan 1 yıl 11 ay sonra 28 Nisan 1920’de Kızıl Ordu işgaline uğrayarak Rusya’ya dahil edilmiştir.²⁵⁹

30 Aralık 1922’de kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Türkistan coğrafyasında etkinliğini güçlendirerek burada yaşayan Türklerin millî, dinî, sosyal, siyasî ve iktisadî hayatlarında büyük tasarruflar yapmıştır. Ülke varlıklarını sömürerek Rus dilini, kültürünü hakim kılmaya çalışmıştır.²⁶⁰ Aynı dönemde Rus yayılcı politikasını geliştirmiş olan Nikolay İvanoviç İlminski, Türk birliğini engellenmek için önemli projeler geliştirmiştir. İlminski, Rus idaresinde yaşayan halkları Ruslaştırmanın tek yolunun Rus dilini ve Hristiyanlığı öğretmek olduğunu belirtmiştir. Geliştirdiği proje çerçevesinde eğitim kurumları ve basını kullanarak Türklerin her bir ağız farklılığını farklı diller olarak kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Her bir lehçe ve şive için ayrı alfabe oluşturularak, ayrı birer dil meydana getirmiş ve etnik gruplar arasında iletişimin sağlanabilmesi için Rusçayı zorunlu dil haline getirmiştir. Böylece, Türkistan coğrafyasının tamamında ortak bir Orta Asya Türkçesi hâkimken her halktan ayrı birer millet ve dil yaratmıştır. Birbirini Türk olarak çağıran halklar, bu dönemden sonra Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Uygur gibi adlar kullanmaya başlamıştır. İlminski ayrıca, İsmail Gaspıralı’nın Cedid okullarıyla oluşturmaya çalıştığı dil ve kültür birliğini de bozmaya çalışmıştır.²⁶¹

Türkistan’ı bölerek yönetme ilkesi çerçevesinde Rus Komünist Partisi’nin düzenlediği “Merkez Toprak Komitesi” kararıyla 14 Haziran 1924 tarihinde Türkistan’da yaşayan halklar ağız farklılıklarına göre ayrılmış ve farklı birer cumhuriyet olarak sınırları belirlenmiştir. Buna göre Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmak üzere dört ayrı Orta Asya Türk cumhuriyeti oluşturulmuştur.²⁶² Kafkasya’da ise, 1921 yılında Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adıyla özerk duruma getirilen bölge, 1922 yılında Adige, Çeçen, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya ve İnguş olmak üzere farklı

²⁵⁹ Devlet, s. 178; Tokluoğlu, s. 25.

²⁶⁰ Kafkasyalı, s. 180.

²⁶¹ Sinan Akgül ve Mitat Durmuş, “18. ve 19. Yüzyıllarda İlminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve İbray Altınarın”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, 2009, (ss. 197-205), s. 198-199.

²⁶² Saray, s. 282.

özerk bölgelere ayrılmıştır.²⁶³ 1922 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nin bir üyesi olan Azerbaycan ise, 1936 yılından sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır.²⁶⁴ Rus Komünist Partisi'nin Sovyet cumhuriyetleri ve özerk bölgeler üzerinde belirlediği bu sınırlar bugün büyük oranda korunmuştur.

Mihail Gorbaçov'un 1986 yılında başa geçmesi ile Sovyetler Birliği'nin aksak ve yanlış sistemini değiştirmek için açıklık (Glasnost) ve yeniden yapılanma (Perestroyka) siyaseti geliştirilmiştir. Bu kapsamda reform programı, ekonominin yönetimi, hukukun üstünlüğü, demokratik devletin kurulması, merkezî planlama, sosyalist sistemde reform ve Sovyetler Birliği'ndeki uygulamalar gibi konulara ağırlık verilmiştir. Fakat Sovyet sistemindeki yenilikleri kabul etmeyen bazı gruplar Gorbaçov'a darbe girişiminde bulunmuşlardır. Bu girişimin ardından çözülme sürecine giren SSCB'nin siyasi kanadını ele geçirmeye başlayan Boris Yeltsin, 25 Aralık 1991 tarihinde kurulan Rusya Federasyonu'nun başına geçmiştir.²⁶⁵

Birliğin dağılmasından sonrasında Orta Asya ve Kafkasya'da kurulan Türk cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin verdiği kimlikleri ve çizdiği sınırları devam ettirmişlerdir. Ruslar tarafından zayıf ve kusurlu biçimde şekillenmiş olan bu uluslar bağımsızlıklarına kavuşmuş, ancak ulus yapılarının sorunları ve zayıflıklarıyla da yüzleşmişlerdir. Bu yüzden yeni cumhuriyetlerin tam bir dayanışma içinde birlikte olması ve gerçek bir ulus bilinciyle örgütlenmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu dönemde yeni devletler geçmişin olumsuz mirasından ve milli değerlere zarar veren Rus kültür ve etkisinden kurtulmaya gayret etmişlerdir. Bağımsız Türk cumhuriyetleri öz kimliklerini arama yoluna gitmiş ve milliyetçi düşüncelerle birlikte ulus-devlet inşa etmeye çalışmışlardır.²⁶⁶ Bu süreçte çeşitli ulus-üstü (supranational) ve ulus-altı (subnational) kimliklerden de etkilenmişlerdir. Ulus-üstü bir kimlik olan "Türklük", ulus-devlet inşa eden devletlerin kimlikleriyle ilgili arayışlarında temel değerlendirmelerden biri olmuştur. Bu bağlamda bağımsızlığını yeni kazanan Türk cumhuriyetleri yeni ulus modelini vatandaşlık temelinde şekillendirmeyi amaçlasa da,

²⁶³ Ergin Ayan, "Kafkasya ve Türkistan'da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 3, Haziran 2011, (ss. 7-33), s. 11.

²⁶⁴ Devlet, s. 178.

²⁶⁵ Remzi Bulut, "SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2014, (ss. 7-19), s. 10.

²⁶⁶ Ayan, s. 9-13.

tarihi mirası bu devletlerin etnik temelde inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Böylece Türk cumhuriyetleri ortak Kültür, millet, soy, dil, din, ülkü, tarih çerçevesinde toplumsal aidiyet bilinci olan siyasal bir topluluk yaratmaya çalışmışlardır.²⁶⁷

2.2.3. Anadolu Açısından Türk Dünyası

Türkler Anadolu'ya çok eski tarihlerden itibaren farklı zamanlarda ve farklı sebeplerden gelmiş olmalarına rağmen, burada devlet kurmaları 1071 Malazgirt zaferi sonrasında gerçekleşmiştir. Büyük Selçukluların ilk hükümdarı Tuğrul Bey (1040-1063), anayurtlarından ayrılan Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirmiş ve ordularla seferler düzenlemiştir. Alp Aslan (1064-1072) döneminde Anadolu üzerine sistemli bir şekilde askeri hareketler devam etmiştir. 1071 yılında Alp Aslan'ın Selçuklu ordusunun Malazgirt'te başarı elde etmesiyle Türkler Anadolu'da ilerlemiş ve Anadolu Selçuklu devletini kurmuşlardır.²⁶⁸ 1299 yılına gelindiğinde ise, Anadolu'da 600 yıl boyunca hakimiyet kuracak olan ve Türk tarihinin en önemli siyasal oluşumlarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu kurulmuştur.²⁶⁹

İslam'ın dayanağı olarak görülen ve Hilafetin merkezi olan Osmanlı İmparatorluğu 18 ve 19. yüzyıllara gelindiğinde gerilemeye başlamıştır. Bu dönemde emperyalist güçler Osmanlı Devleti'nin parçalanma ihtimalini gündeme getirerek Osmanlı'yı Avrupa'nın kapitalist sistemine bağımlı hale getirmişlerdir. Avrupa sisteminin öğrenilmesinden sonra Sultan Abdülmecid ve bir dizi reformcu vezir (Mustafa Reşit, Ali, Fuat, Mithat Paşalar) yönetim sisteminde Avrupalı devletleri örnek alınması gerektiğini savunmuşlardır. 1839 yılında Tanzimat adıyla duyurulan reformlarla Batı modeline dayanan yeni bir düzen oluşturulmuştur.²⁷⁰ Modern anlamda Türk ulusu fikri de bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda Avrupa'da Türkologların yaptığı çalışmalar Türklerin Osmanlı, Selçuklu ve İslamiyet'ten önceye kadar uzanan, Orta Asya'dan başlayan derin bir tarihe sahip olduklarını ortaya koymuşlardır. Avrupa'ya ilim öğrenmeye giden Tanzimat döneminin gençleri Batılı

²⁶⁷Nurbek Khairmukhanmedov, "Ulus-Devlet Bağlamında Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal ve Hukuksal Değişim", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 163-165.

²⁶⁸Nesimi Yazıcı, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", İçinde *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ed. Cemil Öztürk, Üçüncü Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, (ss. 57-78), s. 57-61.

²⁶⁹A.g.e., s. 75.

²⁷⁰Alexander L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları*, Çev. Damla Acar ve Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 21.

Türkologların çalışmalarını öğrenerek bu bilgiyi Anadolu'ya taşımış²⁷¹ ve bu dönemde önemli Türk aydınları yetişmeye başlamıştır.

İngiliz bilim adamı Arthur Lumley Davis, 1833 yılında, ilk Türk gramer kitabı olan *Türk Dili Grameri* (Grammar of Turkish Language) adlı eserini çıkarmıştır. Kitapta Türk dili ve Türk halkının tarihi konu alınmıştır.²⁷² İlk Türkçülerden olan Ali Suavi, Orta Asya'daki Türkleri “kardeş” olarak nitelendirerek Türk ve Osmanlı okullarının tek dil olarak Türkçeyi benimsemesi gerektiği çağrısında bulunmuştur.²⁷³ Türk Dünyasının çağdaşlaşması için eğitimin önemli olduğuna inanan Mirza Fethali Ahundzade, 1863 yılında İstanbul'a gelerek Arap alfabesinden vazgeçilmesi ve Latin alfabesine geçilmesi gerektiğini savunan projesini sunmuştur.²⁷⁴ Türk dili alanında önemli çalışmalar yapan Ahmed Vefik Paşa, 1876 yılında ilk Türkçe-Osmanlıca sözlük olan *Lehce-i Osmânî* adlı sözlüğü yayınlamıştır. Dilde sadeleşme ve halk diline dönme düşüncesi temelinde hazırlanan sözlüğün hem madde başlarının hem de açıklamalarının Türkçe olması bir ilk olmuştur.²⁷⁵

Özellikle Orta Asya ve Kafkasya'da Rus hakimiyeti altında olan ve ümitlerini Osmanlıya bağlayan Türk aydınlarının faaliyetleri bu süreçte oldukça önemli olmuştur. Usul-i Cedid mekteplerinin kurucusu olan Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın manevi ve dilsel birliği amaçlayan ideolojisi Osmanlı içerisindeki aydınları etkilemiştir. Gaspıralı'nın düşüncelerinden yola çıkan²⁷⁶ Yusuf Akçura, 1904'te yayımlanan “Üç Tarz-ı Siyâset” başlıklı makalesiyle Osmanlı Devleti'nin siyasi çıkmazdan kurtulabilmesi için takip etmesi gereken üç siyasi yöntemi sorgulamıştır. Akçura, Osmanlıcılık, Panislamizm ve Pantürkizm'den oluşan siyaset tarzları üzerinde durmuştur. Buna göre Osmanlıcılık, Osmanlı ulusu meydana getirmeyi; İslamcılık, İslam'a dayanan bir devlet yapısı inşa etmeyi; Türkçülük, ırk temelli bir Türk siyasal ulusu meydana getirmeyi amaçlamıştır. Akçura, Türkçülüğün yani “Türk Birliği” siyasetinin sağlayacağı faydanın, dilleri, ırkları, adetleri ve çoğunun dinleri aynı olan ve Asya kıtasının büyük bir bölümü ile Avrupa'nın doğu tarafına yayılmış bulunan

²⁷¹ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitapevi, İzmir, 2000, s. 23-24.

²⁷² Macfie, s. 92

²⁷³ Çağla Gül Yesevi, *Türk Milliyetçiliği*, Kripto Kitap, Ankara, 2018, s. 99.

²⁷⁴ Uca, s. 368.

²⁷⁵ Tuğba Meral Türkmenoğlu, “Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-İ Osmânî Adlı Sözlüğünde /ê/ Ünlüsü”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2017, (ss. 47-56), s. 48.

²⁷⁶ Azmi Özcan, “Milliyetçilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, Erişim Tarihi 07 Ocak 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/milliyetcilik>

Türklerin birleşerek büyük milletler arasında varlığını koruyacak büyük çaplı bir siyasi milletin kurulması olacağını belirtmiştir.²⁷⁷

Ahmet Cevdet tarafından çıkarılan İkdam gazetesi, Türkçülüğü savunmuş ve aynı fikri savunan önemli yazarları bünyesinde toplamıştır. Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ahmet Hikmet gibi yazarlar “Genç Kalemler” dergisini yayımlamışlardır. Bu yıllarda *Genç Kalemler* gibi gruplar oluşturularak dilde Türkçülük akımına öncülük etmişlerdir. Türk Yurdu ve Türk Ocağı kurulmuştur.²⁷⁸ “Türk milliyetçiliğinin babası” unvanına sahip Ziya Gökalp, 1908’den sonraki Müslüman-Türk milliyetçi hareketlerinden etkilenerek İttihat ve Terakki’nin açılmasına öncülük etmiştir. Gökalp İstanbul’a geldikten sonra “Türk Ocağı”na girmiş ve Türkçe konuşan Orta Asya ve Kafkasya halkları ile diğer Türk halklarının birbirinden haberdar olmasını sağlamayı amaçlayan “Türk Yurdu” dergisinde yazılar yayımlamıştır. Burada Akçura ile tanışarak Türkçülük üzerine fikir paylaşımında bulunmuştur. Gökalp ayrıca “Genç Kalemler” dergisinde dilin Arapça ve Farsça sözcüklerden temizlenmesi gerektiğini savunmuştur. Yeni bir edebiyatın savunuculuğunu yapmış ve saf Türk kelimelerden oluşan yeni bir lisan oluşturmak için çabalamıştır.²⁷⁹ Yayımladığı “Türkçülüğün Esasları” kitabında dilde Türkçülüğün ilkelerini 11 maddede açıklayan Gökalp, milli dili meydana getirmek için Osmanlı dilini hiç yokmuş gibi bir tarafa atarak, halk edebiyatı için temel niteliği gören Türk dilinin aynen kabul edilmesi ve İstanbul halkının konuştuğu gibi yazılması gerektiğini savunmuştur.²⁸⁰ “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eserinde ise, gazetelerin aynı dili konuşan insanları birleştirerek onlara ortak vicdan verdiğini yazmıştır.²⁸¹

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti’nde dinî ve etnik kimliklere gösterilen hoşgörü azalmıştır. Nitekim Trablusgarp Savaşı’yla başlayan ve Balkan yenilgisiyle devam eden bu süreç, milli bilincin oluşması için fırsat olarak görülmüştür. Bu dönemde milli seferberlik amacıyla ilk kez Türk edebiyatı bir propaganda aracı olarak kullanılmış ve yeni bir Türk tarihi ve coğrafyası ortaya

²⁷⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset*, Yedinci Baskı, Ötüken, İstanbul, 2020, s. 76-99.

²⁷⁸ Yesevi, s. 123.

²⁷⁹ Sayim Türkman, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2003, (ss. 135-161), s. 147-148.

²⁸⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Bilgeoğuz Kitap, İstanbul, 2017, s. 104-105.

²⁸¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Milenyum, İstanbul, 2016, s. 11.

koyularak Türk değerlerine dönüş daha sık işlenmiştir.²⁸² 20. yüzyılın başlarında gelişen milli bilinçlenme I. Dünya Savaşı sonrasında farklı bir yapıya bürünerek tüm Türklerin birleşmesini amaçlayan Türkçülük ideolojisine dönüşmüştür. Bu ideoloji ile birlikte Türk Dünyasına özgü ideolojik, politik ve kültürel bir bakış açısı geliştirmiştir.²⁸³ Böylece, Osmanlı Devleti'nin 600 yıl boyunca sürdürdüğü hoşgörü politikasından vazgeçilerek, İslam ve Türklük değerleri üzerinden yürütülen bir birlik anlayışı şekillenmiştir.

Bu dönemde Enver Paşa, Kafkasya'daki Türk ve Müslümanları Rus despotizminden kurtarmak ve bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak için Kafkasya seferi planlamıştır. Bu sayede Enver Paşa, Osmanlı'nın yalnızlığına son verecek stratejik konuma sahip dost devletin kurulmasına yardım etmiş ve Turan hedefine bir adım daha yaklaşmış olacaktır.²⁸⁴ Kafkasya seferi başarısız olsa da 1917 Bolşevik Devrimi ile Çarlık Rusya'sının yıkılması Osmanlı için Kafkasya idealinin gerçekleşmesi açısından ikinci bir fırsat olmuştur. Rus ordusunun Kafkasya'dan çekilmesiyle birlikte Azeriler, Gürcüler ve Ermeniler 11 Mayıs 1918'de bir nota ile Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını, "Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti" adı ile ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Kafkasya Cumhuriyetini hemen tanımış ve ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır.²⁸⁵ Fakat Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar üzerinde kurduğu hayalleri 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla son bulmuş ve mütareke gereği Azerbaycan'daki kuvvetlerini geri çekmek zorunda kalmıştır.²⁸⁶

Osmanlı devleti büyük bir yıkımla çıktığı I. Dünya Savaşı'ndan sonra Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek için büyük çaba harcamış ve Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni Türk kültürünün temel değerleri üzerinde yeniden inşa etmiştir. Ulus inşası sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet anlayışını oluşturan saltanat ve

²⁸² Kemal Türk, "Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", *Tarih Kritik Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 4, Ocak 2017, s. 56-57.

²⁸³ Feyziyev, s. 87-88.

²⁸⁴ Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 6, 2008, (ss. 137-160), s. 156.

²⁸⁵ Sinan Ateş, "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 5, 2013, (ss. 163-178), s. 175.

²⁸⁶ Bige Sükan Yavuz, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 4, 2003, (ss. 101-158), s. 104.

hilafetten vazgeçerek yeni devlet anlayışını “Türklük”²⁸⁷ üzerine kurmuştur. Özellikle Türk diline önem vererek 1928-1938 yılları arasında çalışmalarını bunun üzerine adanmıştır. Milli duygu ile dil arasındaki bağın çok kuvvetli olduğuna inanan Atatürk, Türk dilinin korunması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla 1928’de Harf Devrimi’ni gerçekleştirmiş ve daha sonra kurmuş olduğu Türk Tarih Kurumu (TTK) ve Türk Dil Kurumu (TDK) içerisinde bizzat önemli görevler üstlenmiştir.²⁸⁸

Atatürk, Türk millîği değerleri üzerinde durduğu bu dönemde, Türkistan’da bulunan “Dış Türkler” konusunu da gündeme getirmiştir. 1933 yılında Çankaya köşkünde yaptığı bir konuşmasında dili, inancı ve özü bir kardeşlerimiz var, diyerek onlarla manevi köprüler kurmamız gerektiğini belirtmiştir.²⁸⁹ Ancak 1921 tarihinde Sovyetler Birliği ile TBMM arasında imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması “Dış Türkler” konusunda herhangi bir resmi beyanda bulunması konusunda çekingen davranılmasına neden olmuştur. Anlaşmanın 8. maddesine göre Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetlerdeki Turancı akımlara destek vermeyeceğine dair söz vermiştir. Aynı şekilde Orta Asya ve Kafkasya halkları Moskova’nın sıkı kontrolünden dolayı Türkiye ve dünya ile ilişkilerini geliştirememiştir. Bu yüzden kontrolün gevşediği Gorbaçov döneminin son zamanlarına kadar Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya halklarıyla manevi köprü kurması oldukça zor olmuştur.²⁹⁰

2.2.4. Türk Dünyasında Entegrasyon ve İşbirliği Projeleri

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin Aralık 1991’de dağılmasıyla dünya politikasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Soğuk Savaş sonrasında Batı için stratejik önemi azalan Türkiye’nin bu değişimden etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Orta Asya ve Kafkasya’da bağımsızlıklarını kazanan devletlerden beşinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) Türk kökenli olması Türkiye’de heyecan yaratmıştır. Dış politikasında alternatif arayışlar içerisinde olan ve

²⁸⁷ Türk denildiğinde sadece bir ırk anlaşılmalıdır. Burada kastedilen ırka dayalı olmayan gönül yani kültür, duygu, ortak düşünce ve anlayış birlikteliği ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köksal Özenç, “Türk Birliği’ne...,” İçinde *Türk Birliğinin Mümkün Yolları*, Ed. Ahmet Nafiz Ünalmiş ve Mehmet Nuri Parmaksız, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019, (ss. 221-266), s. 222-223.

²⁸⁸ Oktay Sinanoğlu, “Atatürk ve Türk Bilim Dili”, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 1, 2007, (ss. 1-5), s. 1-2; Erol ve Ametbek, s. 11.

²⁸⁹ Alptekin, s. 544.

²⁹⁰ Mustafa Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, İçinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (II. Cilt 1980-2001)*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, (ss. 366-439), s. 366.

fırsatları değerlendirmek isteyen Türkiye, bu ülkelerle ikili ve çok taraflı ilişkiler yürütmek amacıyla dış politikasını yeniden şekillendirmiştir.

2.2.4.1. Türk Cumhuriyetlerinin İlişkilerinde İlk Yılları

Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk dili konuşan ülkeler bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde, Türkiye bu ülkelere yardım etmeyi kardeşlik borcu olarak görerek bağımsızlıklarını ilk tanıyan devlet olmuş ve bölgede incelemeler yapmak için iki heyet oluşturmuştur. Heyetlerden biri Azerbaycan ve Orta Asya'da bulunan Türk cumhuriyetlerini, diğeri Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Oluşturulan birinci heyet Eylül 1991'de Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir. Böylece Türk dili konuşan ülkelerin entegrasyon alt yapısı karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesiyle birlikte ulaşım, ticaret, kültür, eğitim ve ekonomi alanlarına da yayılmaya başlamıştır. Bu çerçevede destek ve yardım sözleri verilerek, 1993'e kadarki dönemde, Türk cumhuriyetleriyle 140'dan fazla ikili anlaşma imzalanmıştır. Tüm bu ziyaret ve anlaşmalarla Türkiye, hızlı bir şekilde Moskova merkezli politikasını terk ederek bağımsızlığını yeni kazanmış olan Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerini güçlendirmiştir.²⁹¹

Türk cumhuriyetleri arasındaki entegrasyonun ilk yılları genel olarak dönemsel bir ayrımla ele alınmaktadır. Buna göre 1991 yılına kadar milliyetçi hareketlerden uzak durmaya özen gösteren Türkiye, Moskova merkezli dış politikadan vaz geçerek 1991-1993 dönemi boyunca bölge ülkelerine model ve lider olma çabası içerisine girmiştir. Türk devletleri bu yıllarda Rusya Federasyonu'nu göz ardı ederek Türkçü-Turancı ve İslamcı söylemlerle plansız bir şekilde entegrasyon sürecine başlamışlardır. Ancak bölge ülkeleriyle ilişkilerini yeterli düzeye çıkaramayan Türkiye, 1993-1995 döneminde kendi yetersizlik ve sınırlarını algılayarak hayal kırıklığı yaşadığı bir döneme girmiştir. 1995 yılından sonra ise, hem kendi gücünü hem de bölgesel gerçekleri fark ederek Rusya Federasyonu'nu dışlamayan daha gerçekçi ve dengeli ilişkiler kurmaya başlamıştır.²⁹²

²⁹¹ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly ve Kanat Makhanov, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması", *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 2017, (ss. 164-204), s. 165; Aydın, s. 376-380.

²⁹² Aydın, s. 371-372.

a. Entegrasyon Sürecinde Heyecan Dönemi (1991-1993)

Entegrasyona yönelik ilk adım, Sovyetler Birliği döneminde “Orta Asya ve Kazakistan” olan bölge adının “Orta Asya” olarak değiştirilmesiyle atılmıştır. Ağustos 1991’de Taşkent’te kurulan Orta Asya Topluluğu (OAT) ise entegrasyonun kurumsal bir çerçevesinde desteklenmesini sağlamıştır. Topluluğun 12 Aralık 1991’de gerçekleştirdiği zirvede dönemin Kazakistan lideri Nursultan Nazarbayev, Orta Asya veya Türk Birliği düşüncesinden bahsederek bütünleşmenin kalkınma ve işbirliği ihtiyacını karşılama yanında kültürel bir yanı olduğunu da belirtmiştir.²⁹³ Bu bütünleşme esasen Orta Asya’da bulunan Türk halklarının birliğini temele alsa da, Türk Dünyasının entegrasyon süreci için önemli bir adım olmuştur.

Türkiye ise, 1921 yılında Sovyetler ile TBMM arasında imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması’na sadık kalarak “Dış Türkler” konusunda hassas davranmış ve bu ülkelerle doğrudan ilişki kurmamaya özen göstermiştir. Ancak 1991 yılında Sovyetler Birliği’nde yaşanan gelişmelerle birlikte Türkiye, bölge ülkelerine karşı duygusallıkla yaklaşarak realizmin sınırını aşan politikalar uygulamaya başlamıştır. Bu durum Türkiye ile Kafkasya-Orta Asya Türk cumhuriyetleri ilişkileri açısından dönüm noktası olmuştur. İkili ilişkiler başkanlık seviyesine yükseltilmiş ve Eylül 1991’de dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazabayev’in gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti diplomatik ilişkilerin ilk basamağı olmuştur.²⁹⁴ 21 Aralık 1991’de Sovyetler Birliği’ne resmen son verilmesinden sonra ise, dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ve Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Türkiye’ye ziyarette bulunmuştur. Aynı şekilde Azerbaycan Ocak 1992’de Türkiye’ye gelerek görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu ilişkiler sonucunda Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanarak karşılıklı olarak egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı konuları ele alınır.²⁹⁵

Türkiye Cumhuriyeti, bölgede yaşanan gelişmelerle birlikte Büyükelçi Bilal Şimşir, Elçi Kurtuluş Taşkent ve Moskova Büyükelçiliği Birinci Müsteşarı Elçi Halil

²⁹³ Abuşoğlu, s. 44. Her yıl düzenlenen zirve, 1994 yılında Bışkek’te alınan kararla birlikte Orta Asya Ekonomik Birliği’nin (OAEB) kurulmasına karar vermiştir.

²⁹⁴ Türkan Budak, “Söylemler ve Eylemler Bağlamında: Türkiye’nin Orta Asya Politikası”, *BİLGESAM*, Erişim Tarihi 18 Şubat 2020, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-69-20160929501345.pdf>, s. 2.

²⁹⁵ Fatih Yalçınkaya, “Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010)”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2010, (ss. 1-19), s. 3.

Akıncı'dan oluşan bir heyetle birlikte Eylül 1991'de Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir.²⁹⁶ 1992 yılında dönemin Başbakanı Süleyman Demirel Türk cumhuriyetlerine resmi ziyaretler gerçekleştirerek bölgeye 1 milyar dolar kredi verilmesi sözünde bulunmuştur. Türkiye'nin öneri ve teşvikleri ile bölge ülkelerinin Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT/ ECO) ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) içerisinde aktif bir şekilde yer alması sağlanmıştır. Böylece Türkiye yeni bağımsızlıklarını kazanmış Türk cumhuriyetlerinin dünya ile bağlantı kurması ve karşılıklı fayda esasına dayanarak bölgede istikrarın sağlanmasını hedeflemiştir. Ayrıca Ocak 1992'de kurulan Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA) ile Türk dilinin konuşulduğu ülkeler başta olmak üzere komşu ülkelerin kalkınmasına yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Aynı yılda TRT Avrasya Televizyonu bölgede yayın yapmaya başlamıştır.²⁹⁷ Bunların yanı sıra kültür merkezleri ve Türk okulları açılarak Türk devletleri arasındaki kültürel bağların güçlendirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bölgeden gelen öğrencilere burs imkanı sağlayarak ilişkilerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca iletişimin daha kolay sağlanabilmesi adına bağımsızlığını yeni kazanmış Türk devletlerinin Latin alfabesine geçmesi için öneriler sunulmuştur.

Türk devletlerinin birbirleriyle olan ikili ve çok taraflı ilişkilerine önem verdiği bu dönemde Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesi planlanmıştır. Ekim 1992'de dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ev sahipliğini yaptığı zirve, Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgız Cumhuriyeti Devlet Başkanı Askar Akayev, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ve Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un katılımlarıyla Ankara'da gerçekleşmiştir.²⁹⁸ Ayrıca, 1993 yılında Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY) projesi geliştirilerek ülkelerin Kültür Bakanlıkları tarafından imzalanmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı ise Kasım 1992'de Türk cumhuriyetlerinde okutulacak ortak tarih ve edebiyat ders kitapları hazırlamaya başlamıştır.²⁹⁹

Türk cumhuriyetlerinin böylesine hızlı bir şekilde ilişkilerini geliştirmesi, Türkçü imgelerin rahatlıkla kullanılmasına kadar ilerlemiştir. Birliğin dağılmasından

²⁹⁶ Aydın, s. 376.

²⁹⁷ Budak, s. 2-3.

²⁹⁸ Mehmet Seyfettin Erol ve Kadir Ertaç Çelik, "Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017 Kış, (ss. 15-32), s. 20.

²⁹⁹ Aydın, s. 386.

önce Dış Türkler konusunda oldukça dikkatli davranan Türkiye, 1991-1993 yılları arasında, Türk değerlerinin önem kazanmasıyla söylemlerini daha rahat dile getirmeye başlamıştır. Öyle ki “Adriyatik’ten Çin Seddine Türk Dünyası” ve 21. yüzyılın “Türk Yüzyılı” olacağına ilişkin söylemler sürekli gündemde olmuştur.³⁰⁰ Ayrıca dönemin Başbakanı Demirel, siyasal ve kültürel entegrasyonu amaçladığını açıkça göstermiştir. Orta Asya ve Kafkasya’da bulunan Türk devletleri bu söylemleri desteklemişlerdir. Türkiye’yi model aldıklarını ve “ağabeyi” olarak gördüklerini söyleyen bölge ülkeleri ekonomik, siyasi ve kültürel destek talep etmişlerdir.³⁰¹ Bunların yanında Batılı devletler de Laik, demokratik ve pazar ekonomisini benimsemiş Türkiye’nin SSCB’den boşalan yeri doldurmasını ve bölgede ağabey rolü üstlenmesini desteklemişlerdir. Bu durum ise, Türkiye’nin bölge devletleri içinde kendisini lider ülke olarak kabul etmesine ve kapasitesini abartmasına neden olmuştur.

Türkiye artan özgüveniyle birlikte yeni politikaları için ciddi harcamalar yapması gerekmiştir Bölgenin temel dış yardım ülkesi olmak isterken, bütçe açığı ve enflasyonu dikkate almadan büyük sözler vermiştir. Ancak Türkiye’nin tek başına bölgenin ekonomisini yönlendiremeyeceği kısa sürede anlaşılacak gerçekçi bir yaklaşım sergilenmediğine karar verilmiştir. Yüksek enflasyonla boğuşan ekonominin kendi sorunlarının ötesine geçip ekonomilerini yeniden yapılandıran Türk cumhuriyetlerinin ihtiyaç duydukları yardımı tek başına sağlayamayacağı anlaşılmıştır.³⁰²

Sonuç olarak Türk cumhuriyetleri, ilişkilerin ilk dönemlerinde çok ani tepkilere dayalı ve duygusal bir yaklaşım benimsemişlerdir. İlişkilerin plansız ve rasyonellikten uzak olması ciddi tutarsızlık ve aksaklıkları beraberinde getirmiştir. Türkiye böyle bir radikal değişim sürecine stratejik analiz ve kurumsal yapılanmadan yoksun bir şekilde girmiştir. Sürecin başında bölge ile ilgili teorik çalışma yapan hiçbir kurumun

³⁰⁰ Emrah Denizhan, “Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, (ss. 17-23), s. 20.

³⁰¹ Baha Ahmet Yılmaz, “Soğuk Savaş Sonrası Türk-Orta Asya İlişkilerinde Türk Keneşi’nin Rolü: Dönemler ve Değişim Dinamikleri”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019, (ss. 1-25), s. 6.

³⁰² Aydın, s. 426-428.

olmaması, üniversite ve diğer araştırma kurumlarının çalışmalarının yetersiz kalması, sağlıksız politikaların yürütülmesine neden olmuştur.³⁰³

b. Entegrasyon Sürecinde Realist Bakış Açısı (1993-1995)

Entegrasyonun ilk dönemi Türk Dünyası için önemli bir karşılıklı etkileşim alanı sağlayabilecekken gerekli hazırlıkların yapılmaması, etkileşimin resmi aktörlerce yeterince teşvik edilmemesi ve maceraperest girişimler yüzünden beklediği sonucu vermemiştir.³⁰⁴ Ayrıca hazırlıksız bir şekilde toplanan İlk Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nin başarısızlıkla sonuçlanması hayal kırıklığı yaratmıştır. 1992 yılında yapılan zirvenin açılış konuşmasında Turgut Özal'ın Türk Ortak Pazarı ve Türk Geliştirme ve Yatırım Bankası'nın kurulması gerektiğinden bahsetmesi bölge liderlerinde olumsuz izlenim yaratmıştır. Bu durum Kerimov'un ulus-üstü bir kuruluşu reddetmesine ve Nazarbayev'in ülkesindeki hassas etnik yapıdan kaynaklı olarak, etnik ve din temelli her hangi bir şeyi imzalamak istememesine neden olmuştur. Zaten bölge ülkelerinin Sovyetler Birliği'nin yerini alacak bir lidere değil, karşılıklı ilişkiler kurabileceği ülkelere ihtiyacı vardır. Bu yüzden zirve kültür, eğitim, dil, güvenlik, ekonomi vb. alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi temennisinden öteye gidememiştir.³⁰⁵

Bu dönemde Kafkasya ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden Türkiye'ye yönelik ziyaretler üst seviyede devam etmiş olmasına rağmen, İkinci Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi konusunda sorunlar yaşanmıştır. Tüm liderleri bir araya getirecek olan zirvenin, 1993 yılında gerçekleşmesi gerekirken, çeşitli ertelemelerden dolayı 1994 yılında Bakü'de yapılmasına karar verilmiştir. Bölge ülkeleri, Rusya Federasyonu'nun baskılarından ve Bakü'de toplanarak Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı destekledikleri görünümünü vermek istemediklerinden dolayı zirveye katılmak istememişlerdir. Ayrıca Azerbaycan'da Elçibey'in milliyetçi söylemleri ve Turan birliğinden bahsetmesi diğer Türk cumhuriyetlerinin liderlerini rahatsız etmiştir. Bu yüzden bir sonraki zirve ancak Türkiye'nin ciddi diplomatik çabaları sonucunda Ekim 1994'te İstanbul'da gerçekleşebilmiştir.³⁰⁶

³⁰³ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Elli İkinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2010, s. 487-489.

³⁰⁴ A.g.e., s. 491.

³⁰⁵ Yalçınkaya, s. 4.

³⁰⁶ Aydın, s. 396-397.

Türkiye'nin bu döneme kadar üstlenmek istediği liderlik rolü de bölgedeki Türk devletleri tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Orta Asya Türk cumhuriyetleri, yüksek enflasyon ve dış borçlarla uğraşan bir Türkiye'nin bölgeye ekonomik olarak fazla katkı yapamayacağını, yapacağı katkının da ancak Batı desteği ile gerçekleşeceğini farkına varmışlardır. Uluslararası petrol şirketlerinin bölgeye girmesiyle Batı ile doğrudan ilişkilerin kurulması sonucunda bölge devletlerinin Türkiye'ye olan ihtiyacı da azaltmıştır. Ayrıca ECO ve KEİ'nin kendi içerisinde yaşadığı çelişkiler, bu örgütlere yeni üye olan Türk cumhuriyetlerinde olumsuz izlenim yaratmıştır.³⁰⁷ Bölge ülkeleri ve Batı tarafından model olarak görülen Türkiye, bu konuda ülkelerin güvenini kazanamamıştır. Bu yüzden Türkmenistan ve Azerbaycan dışındaki bölge ülkeleri Türkiye modeline pek ilgi göstermemişlerdir. Türk cumhuriyetleri devlet inşası sürecinde farklı yapılar oluşturduğu ve her bir ülkenin ihtiyacına yönelik politikaların geliştirilmesi mümkün olmadığı için tek bir modelin entegrasyonu sağlaması zor olmuştur. Ayrıca bu ülkelerin her şeyden önce ekonomik desteğe ihtiyacı olması ve Türkiye'nin bunu karşılayacak güce sahip olmaması ilişkilerin seyrini değiştirmiştir.

Bölge devletleri karşılıklı ziyaretler sırasında Türkiye'nin gücünün sınırlı olduğunu ve Türk modelinin Türkiye'de bile kusursuz bir şekilde uygulanmadığının farkına varmışlardır. Türk cumhuriyetlerinin liderleri Türkiye'ye geldiklerinde yüksek enflasyon ve işsizlik gibi ekonomik sıkıntıların yanında, Güneydoğu Anadolu'daki ayrılıkçı hareketleri ve Alevî halkın Türk devletinden mezhepsel talepleri olduğunu görmüşlerdir. Bölge ülkeleri, model olarak gösterilen Türkiye'nin ekonomisinin aslında diğer ekonomilerin gerisinde kaldığını anlamıştır. Bunların açığa çıkmasıyla birlikte Türkiye'nin önceki güçlü kardeş devlet imajı kötü şekilde zedelenmiştir.³⁰⁸ Üstelik Türkiye'nin milliyetçi söylemleri bölgedeki rakiplerinin ve Batı'nın tepkisini çekmiştir. Böylece Avrupa ülkeleri, Türk modelini desteklemekten vaz geçmiştir. Bu durum ulusal bilinç inşa etmeye çalışan Türk cumhuriyetlerinin (Azerbaycan hariç) de Türkiye'ye olan ilgilerinin azalmasına ve milliyetçi söylemlerden uzak durmasına neden olmuştur.

³⁰⁷ Gökhan Bayraktar, *Orta Asya ve Türkiye'nin Güvenlik Stratejileri*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2008, s. 233.

³⁰⁸ İdris Bal, "Uluslararası Politikada Türk Modelinin Yükselişi ve Düşüşü," *Bilig*, Sayı: 14, 2000, (ss. 1-13), s. 9-10.

c. Bölgedeki Diğer Aktörlerin Varlığı (1995 sonrası)

Yaşadığı hayal kırıklı döneminden sonra Türkiye, bölgede istediği etkiyi kuramayacağını ve bölgede yalnız olmadığını farkına varmıştır. Özellikle Türkiye'nin Turancı ve milliyetçi söylemleri Rusya ve Batı'yı rahatsız etmiştir. Rusya Federasyonu, bölgede İran İslam yönetiminin yayılmasına karşı demokratik bir yapıya sahip Türkiye'nin etki kurmasına izin verse de, daha sonrasında Türkiye'nin etnik temelli söylemlerden rahatsızlık duyarak bu yaklaşımını değiştirmiş ve desteğini çekmiştir.³⁰⁹ Aynı şekilde Batı, Türkiye'yi bölgede bir aracı olmaktan çıkararak bölge ülkeleriyle doğrudan ilişkilerde bulunmuştur. Bu durum Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'da başka rakiplerinin olduğunu ve yeni bir politika yürütmesi gerektiğini göstermiştir.

Uzun yıllar bölgede etkinlik kurmuş olan Rusya, Türkiye'nin faaliyetlerinden en çok rahatsız olan taraf olmuştur. Hatta Rusya çoğu zaman Türkiye'nin Çeçenistan'da Rusya aleyhine Müslüman Çeçenlere destek verdiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Rusya içerisinde olan Tataristan ve Başkırdestan gibi Türk kökenli halkların ayrılıkçı tutumlarını desteklediğini iddia etmiştir. Bu endişelerle birlikte Rusya, kriz bölgesinde Türkiye'nin etkinliği en alt düzeye indirmeye çalışılmıştır.³¹⁰ 1993 yılında kabul ettiği Yakın Çevresine yönelik resmi dış politikasıyla birlikte Türkiye'yi bölgeden uzak tutmaya çalışmıştır. Geliştirdiği "Yakın Çevre" doktrini ile eski Sovyet coğrafyasında yaşamsal çıkarlarının olduğunu belirterek Rusya'nın yakın çevresinde güvenlik kuşağının oluşturulmasının ve Rusya'nın toprak bütünlüğünün korunmasının gerektiğini açıklamıştır.³¹¹

Orta Asya ile tarihi ve kültürel bağları olduğunu söyleyen İran, Farsça konuşan Sünni Tacikistan ve Türkçe konuşan Şii Azerbaycan'ı kazanmaya çalışmıştır. İran, Sovyetler Birliği'nin Müslüman devletlerine ziyaretlerde bulunarak bilimsel ve kültürel ilişkilerin yanında ticaret, ulaşım, baraj inşaatı alanlarında ekonomik ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. İslamcı politikasını ilerletmeye çalışırken Orta Asya kültür ve

³⁰⁹ Aydın, s. 422-423.

³¹⁰ Ankhbayar Bilegdorj, "Türkiye'nin Orta Asya Politikalarında Rusya Faktörü", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s. 71; Aydın, s. 423.

³¹¹ A. Sait Sönmez, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 27, 2010, (ss. 1-9), s. 1-2.

sanatının İran kaynaklı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca uzun bir kara sınırına sahip Türkmenistan’la da ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve sınırlarını serbest ticarete açmıştır.³¹² İran’ın köktenci İslami yönetim tarzının Orta Asya’da yayılmasını istemeyen Batı ise, başlarda Türkiye’yi desteklemesine rağmen, 1995 yılından sonra Türkiye’siz bir bölge politikası izlemeye karar vermiştir. Bu dönemde ABD, Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri üzerine yürütülen küresel rekabette yerini almıştır. Yükselen bir güç olan Çin ise, bu küresel rekabette önemli bir aktör olarak kendini göstermiştir.³¹³ Böyle bir ortamda Türkiye, kendi gücünü ve bölgesel gerçekleri daha iyi analiz ederek, Rusya Federasyonunu ve rekabet içerisindeki diğer aktörleri dışlamayan, karşılıklı işbirliğine dayalı ve daha dengeli bir politika geliştirmeye başlamıştır. Kısacası bölgede lider olmaktan vaz geçerek, bu rekabet alanı içerisindeki bir aktör olmaya karar vermiştir.

2.2.4.2. Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri

Türk Dünyasının entegrasyon sürecine bakıldığında, devletlerin milli ülkü arayışına giriştiği ve bunun üzerinden ortak bir kimlik inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu süreçte devletlerin uluslararası politikanın ayrı birer öznesi olduğu göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu yüzden kardeş devletler arasında dayanışma, uzlaşma kültürü ve karşılıklı anlayış çerçevesinde şekillenen bir ortak kimlik inşasına ihtiyaç duyulmaktadır.³¹⁴ 1992 yılında gerçekleşen Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ile başlayan ve sonrasında Türk Dünyasının stratejik çatı kuruluşu olan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin (Türk Konseyi) kuruluşuyla devam eden süreçte, devletlerin bu özelliği göz önünde bulundurularak kapsamlı bir işbirliği yürütülmektedir.

Bu çerçevede gerçekleştirilen Türk Devlet Başkanları Zirvesi’nin³¹⁵ düzenlenmesinde Türkiye Cumhuriyeti’nin gayretleri büyük olmuştur. Türkiye, gerçekleştirmek istediği zirveyle bütün Türk devlet başkanlarının bir araya gelmesini amaçlamıştır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra yeni durumu tespit eden ve

³¹² Karpat, s. 206-208.

³¹³ Bayraktar, s. 234.

³¹⁴ Erol ve Ametbek, s. 9.

³¹⁵ “Türk Devlet Başkanları Zirvesi” adı değiştirilerek, önce “Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi”, daha sonra “Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi” adını almıştır. 2010 yılında Türk Konseyi’nin kuruluşunun resmen ilan edilmesinden sonra ise yapılan görüşmelere “Türk Konseyi Zirvesi” adı verilmiştir.

soydaşlarıyla yakın ilişkiler kurmak isteyen Türkiye, ortak Türk değerleri temelinde kültürel yakınlaşmanın, siyasal dayanışmanın, ekonomik entegrasyonun ve ilişkileri daha sağlam temellere oturtturmanın önemli olduğunun farkına varmıştır. Böylece Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Devlet başkanlarının Ekim 1992’de bir araya geldiği Ankara Zirvesi’yle Türk Dünyasının bütünleşmesi için ciddi bir adım atılmıştır. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın önceliğiyle gerçekleştirilen zirve sayesinde, tüm bağımsız Türk devletlerinin liderleri ilk kez bir araya gelmiştir.³¹⁶

Gerçekleşen zirvede Turgut Özal, gümrük mevzuatlarını uyumlaştırarak kişi, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlayacak bir serbest ticaret düzeninin oluşturulmasını, Türk Ortak Pazarı ile Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası kurulmasını, demiryolu, karayolu ve havayolu bağlantıları ile ulaşım imkanlarının sağlanmasını, telekomünikasyon imkanlarının geliştirilmesini ve Türk cumhuriyetlerinde bulunan önemli doğal kaynakların Türkiye üzerinden Avrupa’ya iletilmesini önermiştir.³¹⁷ Ayrıca zirvede ulaştırma, haberleşme, sanayi, enerji, tarım, eğitim ve kültür gibi alanlarda ortak kuruluşlar oluşturulması, ortak projeler geliştirmek amacıyla işbirliğinin arttırılması ve bunun için çalışma grupları oluşturulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Türk dili konuşan ülkelerin parlamentoları arasındaki işbirliğinin önemi de ilk defa bu zirvede konuşulmuştur³¹⁸

Ancak Ankara Zirvesi’nde görüşülen yüksek düzeydeki siyasi entegrasyon hedeflerinin aksine Türk cumhuriyetleri, maddi yardım ve yatırım projelerine daha fazla ilgi göstermişlerdir. Ayrıca Kerimov’un toplantıda Türk Dünyasının ulus-üstü bir yapı altında birleşmesine karşı olduğunu ilan etmesi, Nazarbayev’in dinsel ve etnik temelli bir oluşumu desteklemeyeceğini belirtmesi ve Rusya’nın baskısından dolayı Orta Asyalı liderlerin çekingen davranması her yıl yapılması planlanan zirveyi olumsuz etkilemiştir.³¹⁹ Bunun dışında Türkiye’nin Sovyetler Birliği’nin dağılmasının hemen ardından aceleci davranarak nostaljik ve duygusal bir yaklaşım izlemesi, Türk

³¹⁶ Darhan Kıdıralı, “Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 576-588), s. 577.

³¹⁷ “Zirveler”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 5 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>.

³¹⁸ Mustafa Bıyıklı, “Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri”, İçinde *25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Ortak Etkinlikler ve İşbirlikleri*, Ed. Yunus Emre Gürbüz, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2018, (ss. 9-120), s. 19.

³¹⁹ Baha Ahmet Yılmaz, s. 7.

dış politikasında tutarsızlıklara neden olmuş ve dolayısıyla zirveye olan ilgiyi azaltmıştır.

Aslında Türk yetkililerin niyeti zirvenin sonucunda bir Siyasi Bildirge, bir İktisadi Bildirge ve bir de Basın Bildirisi imzalamak olmuştur. Ancak zirvenin açılış konuşmasında Özal'ın 21. yüzyılın Türklerin çağı olacağını duyurması Orta Asya Türk cumhuriyetlerini rahatsız etmiştir. Sonuç olarak ilk kez düzenlenen zirve, tek bir belgenin imzalanmasıyla sona ermiş ve somut olmayan beyanlarla sınırlı kalmıştır. Ayrıca Azerbaycan hariç diğer Türk cumhuriyetleri, Özal'ın önerisi olan Türk Ortak Pazarı ile Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası'nın kurulmasına sıcak bakmamıştır.³²⁰ Zirve sonrasında Türk cumhuriyetleri arasında entegrasyonun kurulmasının çok da kolay olmayacağı ve ancak uzun vadeli politikalara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır.

Zirve sırasında imzalanan bildirimlerde ise, sadece işbirliği yapılmasına yönelik temenniler dile getirilmiş ve bu belgelerin hukuki açıdan bağlayıcılığı olmamıştır. Zirvenin beklediği başarıyı elde edememesinin ardından Türkiye, bu sefer diğer devletlerin dikkatlerini çekmeyecek bir kurultay oluşturmaya karar vermiştir. Böylece kültür bakanları tarafından 12 Temmuz 1993'te Almatı'da imzalanan anlaşma ile Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSÖY) kurulmuştur. Bu sırada Bakü'de yapılmasına karar verilen İkinci Türk Devlet Başkanları Zirvesi ertelenmiştir.³²¹ İkinci zirvenin ertelenmesinin temel nedeni, "Yakın Çevre Doktrini" ilan eden Rusya'nın Türk cumhuriyetlerinin kendisi dışında yeni arayışlar içerisinde olmalarını engellemek için yaptığı baskılar olmuştur. Nitekim Rusya, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) zirvesini, yapılması planlanan İkinci Türk Devlet Başkanları Zirvesi'nin tarihi ile aynı güne denk getirmiştir.³²² Ayrıca Rusya, zirveye engel olabilmek için Orta Asya Cumhuriyetlerini ikna etmiştir. Böylece Bakü'de toplanması planlanan zirveye katılarak Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı destekledikleri imajını vermek istemeyen bölge ülkeleri, zirvenin birkaç kez ertelenmesine neden olmuştur.

³²⁰ Aydın, s. 388-389.

³²¹ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 36, 2013, (ss. 45-72), s. 47.

³²² Hasan Erdoğan ve Selçuk Çolakoğlu, "Bağımsızlığının İlk Yıllarında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri", İçinde *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (İkinci Cilt / Uluslararası ilişkiler)*, Ed. Zeki Dilek ve diğerleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, (ss. 701-716), s. 707; Baha Ahmet Yılmaz, s. 7.

Böyle bir ortamda 1994 yılının Ekim ayına kadar ertelenen zirve, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ev sahipliğinde, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan devlet başkanlarının katılımıyla İstanbul'da gerçekleşmiştir.³²³ Bu zirvede alınan kararlar daha çok ekonomik ve kültürel konular üzerinde olmuştur. Zirvede, Türk lehçelerinin karşılaştırılmalı sözlüğü hazırlanmış, ortak kültür mirasının korunması, onarılması ve tanıtılması için işbirliği yapılmıştır. Bunların dışında, üniversiteler arasında işbirliğinin geliştirilmesi, öğrenci değişim programlarının devam etmesi, ulaşım ve ticaretin geliştirilmesi ve tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması gerektiği vurgulanmıştır.³²⁴ Ayrıca iktisadi ve ticari iş birliğinin faydaları üzerinde durularak, doğalgaz ve petrol başta olmak üzere, bölgede bulunan doğal kaynakların işlenmesi ve dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda iş birliğinin yapılmasına kararlaştırılmıştır.³²⁵

Bir sonraki zirveye kadar Türk dili konuşan ülkeler arasındaki ilişkiler, Türkiye-Orta Asya ve Türkiye-Azerbaycan olmak üzere ikili işbirliği çerçevesinde gelişmiştir. Bu dönemde bölge ülkeleri Türkiye'nin desteğini alarak genç kadrolar yetiştirmeyi, Rusya'ya karşı bağımsızlıklarını güçlendirerek Sovyet anlayışından sıyrılmayı, tarihsel kimlikleri ve benliklerine kavuşmak için çabalamayı amaç edinmişlerdir. Aynı zamanda bölgedeki gelecek neslin yeni bir kimlik kazanması için Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin kurulmasıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır.³²⁶ Böylece İstanbul Zirvesi, bölge devletlerinin Rusya karşısında bağımsız hareket edebilmesi konusunda önemli katkılar sağlamıştır. Bu zirvede bir öncekine göre daha cesur davranılmış ve kurumsallaşma yolunda kararlar alınmıştır.

Üçüncü Türk Devlet Başkanları Zirvesi ise kararlaştırıldığı gibi 27-29 Ağustos 1995 tarihinde Bişkek'te gerçekleşmiştir. Bu zirvede önceki zirvelerde görüşülen konuların önemi ele alınmıştır ve ekonomik alanda işbirliği imkanlarının artırılması üzerinde durulmuştur. Ayrıca doğrudan ulaştırma bağlarının sağlanması yoluyla serbest dolaşımın kolaylaştırılması, karşılıklı olarak ticaret, bankacılık ve sigortacılık faaliyetlerini güçleştiren engellerin kaldırılması, kültürel bağların geliştirilmesi için

³²³ Türk Keneşi, "Zirveler".

³²⁴ Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 19.

³²⁵ Erdoğan ve Çolakoğlu, s. 707.

³²⁶ Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 171-172.

ortak eğitim kurumlarının oluşturulması, kültür günleri ve şenlikleri düzenlenmesi ve TÜRKSOY'un ortak kültürel değerleri tanıtması konusundaki rolünün desteklenmesi gibi konular üzerinde durulmuştur.³²⁷ Ayrıca, Altı Türk cumhuriyetinin devlet başkanlarının katıldığı Bişkek Zirvesi sonrasında 20 maddelik Bişkek Bildirisi yayınlanmıştır.³²⁸

Ancak gerçekleştirilen üçüncü zirvede bazı ülkelerin isteksizliği konuşmalarına yansımış ve bu tarihten sonra yıllık zirvelerin bazıları gerçekleşmemiş veya eksik katılımı bir araya gelinmiştir. Özellikle İslam Kerimov, Orta Asya ülkelerinin aralarındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek için Türk Devlet Başkanları Zirvesi yerine, bölgesel düzeyde birbirlerini daha fazla kenetleyecek olan 1994 yılında kurulan “Orta Asya Ekonomik Topluluğu” bünyesindeki çalışmalara ağırlık verilmesini önermiştir. Türk birliğini sağlama konusundaki faaliyetlerde acele edilmemesi gerektiğini belirten dönemin Türkmenistan Lideri Saparmurat Niyazov ise ortak dil yakınlığının ortak bir siyasi birlik anlamına gelmediğini vurgulamıştır.³²⁹

Bir sonraki zirve ise, 21 Ekim 1996 tarihinde Taşkent'te düzenlenmiştir. Bu tarihe kadar yapılan zirvelerde “Türk Devletleri” ifadesi kullanılırken, Taşkent zirvesinden sonra, zirvelerin “Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Toplantısı” şeklinde isimlendirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca zirvenin kurumsallaşması açısından önemli bir karar olan Türkçe Konuşan Devletler Sekretaryası'nın kurulması ve Tüzüğü'nün hazırlanması için anlaşmaya varılmıştır. Bu sekretaryaya, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesine ve Dışişleri Bakanlıkları yöneticilerine sunulacak belgelerin hazırlıklarını yapma görevi verilmiştir.³³⁰ Bunun dışında Türk dilini ve kültürünü tanıttak sempozyumlar, konferanslar, seminerler düzenlemek ve Türk halklarının geçmişini ve bugünü inceleyen kaynaklar hazırlamak sekretaryanın görevi olmuştur. Taşkent zirvesinde ilk kez ortak mal, hizmet, sermaye ve işgücü pazarı oluşturmak için gerçek ve tüzel kişiler arasındaki ekonomik işbirliğinin kurulması yönünde uygun hukuki ortamının sağlanması gerektiği üzerinde

³²⁷ Bıyıklı, “Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri”, s. 19.

³²⁸ Erdoğan ve Çolakoğlu, s. 707.

³²⁹ Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 174.

³³⁰ Terzioğlu, s. 48.

durulmuştur.³³¹ Böylece, Türk devletleri arasındaki ekonomik entegrasyon süreci bu zirveden sonra hız kazanmıştır.

Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları'nın beşinci zirvesi, 9 Haziran 1998'de Kazakistan'ın yeni başkenti Astana (Nur-Sultan)'da³³² gerçekleşmiştir. Birleşmiş Milletler (BM)'de yaptığı konuşmayla Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık politikasını ilan eden Türkmenbaşı, zirveye meclis başkanı düzeyinde katılım sağlanmasına karar vermiştir. Zirvede Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Sekreteryası tüzüğü kabul edilmiştir. Bu dönemde askeri işbirliği konularına daha fazla odaklanılmış ve bölge ülkeleriyle karşılıklı Dostluk ve İşbirliği Antlaşmaları imzalanarak askeri kurumlar arasında personel değişimi, tatbikatlara gözlemci gönderilmesi ve askeri okullarda öğrenci yetiştirilmesi gibi konularda ilerlemeler kaydedilmiştir.³³³

Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları'nın altıncı zirvesi ise, 8 Nisan 2000 tarihinde Bakü'de gerçekleşmiştir. Zirveye Özbekistan ve Türkmenistan, meclis başkanları düzeyinde katılmışlardır. Bu zirvede kurumsallaşma adına önemli bir adım daha atılmış ve Bakü Bildirisinin 15. maddesine göre Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları daimi Sekreteryası'nın Türkiye'de kurulmasına karar verilmiştir.³³⁴ 26-27 Nisan 2001'de İstanbul'da gerçekleşen Yedinci Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesinde ise, İpek Yolu'nun canlandırılmasını ve bölgesel ve uluslararası işbirliğinin her alanda geliştirilmesini sağlamak amacıyla sürdürülen çalışmaların hızlandırılmasına karar verilmiştir. Türkmenistan zirveye geçen seferkinden farklı olarak Devlet Başkanı düzeyinde katılırken, Özbekistan bu entegrasyona mesafeli davranmaya devam ederek meclis başkanı düzeyinde katılım sağlamıştır.³³⁵ İstanbul Bildirisinin imzalandığı zirvede kurumsallaşma konusunda bazı önemli değişiklikler yapılmıştır. Bildiride “Türkçe Konuşan Ülkeler” ifadesi değiştirilerek konseyin şu anki ismini teşkil eden “Türk Dili Konuşan Ülkeler” ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca zirve sırasında dönemin Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Aksakallılar

³³¹ Bıyıklı, “Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri”, s. 19-20.

³³² 1998 yılında başkent olan Astana şehrinin adı 2019 yılında Nur-Sultan olarak değiştirilmiştir.

³³³ Baha Ahmet Yılmaz, s. 10.

³³⁴ Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 179-180.

³³⁵ Bıyıklı, “Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri”, s. 20-21.

Konseyi ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi'nin (TÜRKPA) kurulmasını önermesi, zirve açısından önemli bir gelişme sağlamıştır.³³⁶

Bir sonraki Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nin 2002 yılında Aşgabat'ta yapılmasına karar verilmesine rağmen, sekizinci zirve beş yıl aradan sonra, Türkiye'nin çabaları ile 17 Kasım 2006 tarihinde Antalya'da gerçekleşmiştir. Bu zirveye Kırgızistan, Kazakistan ve Azerbaycan devlet başkanları düzeyinde katılım sağlarken, Türkmenistan Ankara Büyükelçisi'yle temsil edilmiştir. Dönemin Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov ise, Birleşmiş Milletler'in ülkesindeki insan hakları ihlalleriyle alakalı hazırlamış olduğu rapora Türkiye'nin destek vermesini gerekçe göstererek Antalya'da düzenlenen zirveye katılmamıştır.³³⁷ Bu süreçte özellikle Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Türk Dünyasının işbirliği ve bütünleşmesi sürecine katkısı büyük olmuştur. İlk zirveden bu yana istisnasız katılım sağlamış olan Nazarbayev, kurumsal bir yapının oluşturulmasına yönelik öneride bulunmuştur.³³⁸

Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nin dokuzuncusu 2-3 Ekim 2009'da Nahçıvan'da düzenlenmiştir. Özbekistan bu zirveye katılmazken Türkmenistan, cumhurbaşkanı yardımcısı düzeyinde temsil edilmiştir. Zirvede kurumsallaşma adına büyük bir adım atılarak Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması imzalanmıştır. Kurucu dört üye devlet olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin anlaşmayı imzalamasıyla uluslararası bir örgütün kurulması için ilk adım atılmıştır. Özbekistan ve daimi olarak tarafsızlığını ilan eden Türkmenistan anlaşmaya taraf olmamıştır. 16 Eylül 2010 tarihinde onuncu ve son kez düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ise Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin katılımıyla gerçekleşirken, Özbekistan bu zirvede yer almamıştır. İstanbul'da gerçekleşen zirveyle birlikte Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (kısaca Türk Konseyi veya Türk Keneşi)'nin kuruluşu resmen ilan edilmiş ve bundan sonraki görüşmeler Türk Konseyi Zirveleri olarak devam etmiştir.³³⁹ Türk Konseyi'nin

³³⁶ Terzioğlu, s. 48.

³³⁷ Yalçinkaya, s. 8.

³³⁸ Kıdıralı, "Türk Konseyi (Türk Keneşi)", s. 578.

³³⁹ Türk Keneşi, "Zirveler".

kurulmasından sonra ise, 2011 Almata, 2012 Bişkek, 2013 Gebele, 2014 Bodrum, 2015 Astana, 2018 Çolpon-Ata ve 2019 Bakü zirveleri gerçekleşmiştir.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK DÜNYASINDA KURUMSALLAŞMA

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda geliştirilerek işbirliğine gidilmiştir. Başlarda kurumsal bir yapı oluşturmak amaçlanmamış olsa da, zirveler sürecinde atılan adımlar sonucunda çeşitli uzmanlık kuruluşları, uluslararası örgütler ve danışma organları oluşturulmuştur. Türk Konseyi, bu kuruluşlar içerisinde bölgesel bir çatı kuruluş olma özelliği taşımaktadır. Diğer kuruluşlar ise, Türk Konseyi ile ilişkili olarak işbirliği mekanizmasını yürütmektedir. Bunlardan Türk Kültür ve Mirası Vakfı, Türk Akademisi ve Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), uzmanlık kuruluşu olarak faaliyet gösterirken; Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ve Türk İş Konseyi danışma organı olarak çalışmaktadır. Bu kuruluşlar sayesinde Türk devletleri diplomasının her alanında faaliyet göstererek işbirliklerini geliştirmekte ve Türk Dünyasının entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır.

3.1. Türk Konseyi (Türk Keneşi)

3.1.1. Tarihi Gelişimi

Türk Konseyi'nin³⁴⁰ kuruluşu, Türk cumhuriyetleri arasında işbirliğinin sağlanması amacıyla, 1992 yılında başlatılan zirveler sürecinin ortak siyasi iradesi sonucunda gerçekleşmiştir. Aralıklarla on kez gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde nihai amacın yalnızca işbirliğini sürdürmek değil, aynı zamanda kurumsal bir yapı oluşturmak olduğuna karar verilmiştir. Başlatılan kurumsallaşma sürecinin tamamlanmasıyla birlikte 2010 yılında Türk Konseyi kurulmuş ve bundan sonra gerçekleştirilecek zirveler, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Zirvesi adını almıştır.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirveler sürecinin kurumsallaşarak uluslararası bir örgüte dönüşmesini ve Türk Konseyi'nin kurulmasını sağlayan temel belge, 3 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından imzalanan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan

³⁴⁰ Aynı zamanda Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi veya Türk Keneşi olarak geçmektedir. İngilizce karşılığı ise Turkic Council.

Anlaşması olmuştur.³⁴¹ Kurumsallaşma sürecini başlatan anlaşma, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Dokuzuncu Zirve Toplantısında imzalanmıştır.³⁴² Nahçıvan Anlaşması'nda Türk dili konuşan ülkelerin halkları arasındaki tarihi bağlar, ortak dil, kültür ve gelenekler temelinde gerçekleştirilen kapsamlı işbirliğinin daha da derinleştirilmesinin arzu edildiği belirtilmiştir. Ayrıca anlaşmaya taraf olan ülkelerin bulunduğu bölgede barışın güçlendirilmesine, güvenlik ve emniyetin sağlanmasına ortak katkıda bulunulması da istenmiştir. Taraflar arasında işbirliğini teşvik etmek amacıyla Birleşmiş Milletler Şartının ve uluslararası hukukun evrensel olarak tanınmış kurallarının amaç ve ilkelerine bağlı kalarak iyi komşuluk ve dostane ilişkilerin kurulmasının hedeflendiği belirtilmiştir. Bu süreçte egemen eşitlik, toprak bütünlüğü ve uluslararası tanınmış sınırların ihlal edilmezliği konusundaki normlara da bağlılıkları teyit edilmiştir.³⁴³

Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Dokuzuncu Zirvesi'nde Nahçıvan Anlaşması dışında, zirveyle ilgili Nahçıvan Bildirisi imzalanmıştır. Çeşitli konularda işbirliğinin artırılması için önerilerde bulunan bildiriye, Türk dili konuşan ülkelerin halkları arasındaki ilişkilerin güçlenmesine imkan sağlayacak şekilde parlamenterler, mahalli ve merkezi idareler ve basın arasındaki temasların artırılması, bu halklar arasındaki dini ve beşeri temasların güçlendirilmesi, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı kapasitesinin artırılması, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) bünyesindeki ilişkilerin geliştirilmesi ve Ermenistan-Azerbaycan Yukarı Karabağ sorununun barışçıl yöntemlerle çözüme ulaşması için diplomatik desteğin sağlanması gerektiğine değinilmiştir.³⁴⁴

Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nin onuncusu ise, 2010 yılında İstanbul'da düzenlenmiş ve zirvede Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi hayata geçirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün

³⁴¹Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması'nın onaylanmasına dair 9/6/2010 tarihli ve 5989 sayılı Kanunun onaylanması, Dışişleri Bakanlığının 5/7/2010 tarihli ve 693772 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulu'nca 13/7/2010 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 15/7/2010 tarihli 27642 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

³⁴² Terzioğlu, s. 49.

³⁴³ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 18 Mart 2020, https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf.

³⁴⁴ Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 185-186.

ev sahipliğinde gerçekleştirilen ve zirveler sürecinin son halkası olan bu zirveye, dönemin Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Roza Otunbayeva ve Türkmenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Gurbanguly Berdimuhamedov katılmıştır. Zirvede, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin kurumsallaşması adına önemli bir adım atılmıştır. Nahçıvan Anlaşması'nın 10. maddesine göre merkezi İstanbul'da kurulan Sekretarya'ya Büyükelçi Halil Akıncı Devlet Başkanları tarafından atanmış ve Türk Konseyi'nin ilk Genel Sekreteri olmuştur.³⁴⁵ Bundan sonra gerçekleştirilecek olan zirvelerin ise Türk Konseyi bünyesinde yapılmasına karar verilmiştir.

Onuncu zirvede imzalanan İstanbul Bildirisinde, Türk Parlamenter Asamblesi (TÜRKPAA)'nin ülke parlamentoları arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine katkı sağlaması gerektiği ve TÜRKPAA Sekretaryası'nın Bakü'de faaliyet göstermesinden memnun oldukları belirtilmiştir. Bildiride, yakın bağlara sahip gelecek nesiller yetiştirebilmek için eğitim alanındaki belgelerin karşılıklı olarak tanınması ve üniversiteler arasında ortak öğretimi de kapsayacak şekilde işbirliği modellerinin teşvik edilmesi gerektiği görüşülmüştür. Ayrıca Türk dili konuşan ülkelerde mevcut araştırma-geliştirme potansiyelini kurumsallaştırmak amacıyla özel bir fon oluşturulmasına karar verilmiştir.³⁴⁶ Astana'da faaliyete başlayacak olan Türk Akademisi'nin bir uluslararası örgüt şeklinde tesis edilmesi ihtiyacıyla birlikte, Türk Tarih Müzesi ve Türk Kütüphanesi kurulmasının önemi de dile getirilmiştir. Ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla Türk Konseyi ile ilişkili olacak olan Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Konseyi'nin kurulmasının yanı sıra, Türk Dili Konuşan Ülkeler Kalkınma Bankası'nın ve ortak bir Sigorta Şirketi'nin kurulmasına dair imkanların araştırılması kararlaştırılmıştır. Bildiride yer alan bir diğer önemli karar ise, kurumsal yapının uzun vadeli olarak ortak bir anlayış sağlaması amacıyla, Nahçıvan Anlaşması'nın imza yıldönümlerinin (3 Ekim) Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Günü olarak kutlanmasının teşvik edilmesidir. Ayrıca, Devlet Başkanları Zirveleri

³⁴⁵Kıdırali, "Türk Konseyi (Türk Keneşi)", s. 579.

³⁴⁶Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 187.

sürecinin sona erdiği ve bundan sonraki zirvelerin Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Zirveleri olarak adlandırılacağı belirtilmiştir.³⁴⁷

İlki 2011 yılında gerçekleşecek olan Türk Konseyi Zirvelerinin her birinde işbirliği alanlarının biri özel olarak belirlenerek değerlendirilmektedir. Böylece zirveler sürecinde kültür, eğitim, siyaset ve ekonomi gibi tüm işbirliği konularına sırasıyla değinilmektedir. Türk Konseyi kurumsal çatısı altında düzenlenmiş olan ve ilk zirve olma özelliğini taşıyan Almatı Zirvesi'nde ise "Ekonomik ve Ticari İşbirliği" konusu ele alınmıştır. 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde düzenlenen zirveye, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Roza Otunbayeva ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ katılım göstermişleridir.³⁴⁸ Zirvede, ilişkilerin geliştirilmesi için esas amacın "dünya ekonomisiyle" uyum sağlamak olduğuna vurgu yapılmıştır. Öyle ki, Türk cumhuriyetlerinin birbiri ile olan ilişkilerinin bel kemiğini, zirveler döneminde olduğu gibi kurumsal bir yapının kurulduğu dönemde de "ekonomi" oluşturmaktaydı. Bu nedenle kamu ve özel sektörlerinin birlikteliğine önem verilerek yatırım ortamının iyileştirilmesine ve ülkelerin ekonomi bakanlarının sık sık bir araya gelmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda yatırımların arttırılması ve özel sektörler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için Türk İş Konseyi kurulması, ekonomik ilişkilerin ilerlemesi açısından önemli bir gelişme sağlamıştır.³⁴⁹

Almatı Zirvesi'nde ekonomik işbirliğinin yanında, uluslararası projeler, güvenlik konuları, sosyal ve kültürel konular, uluslararası kuruluşlarla işbirliği gibi konular görüşülmüştür.³⁵⁰ Ayrıca zirve kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi arasında Evsahibi Ülke Anlaşması onaylanmıştır.³⁵¹ Türk Konseyi 1. Zirvesi Bildirisinin 3. maddesine göre, Türk Konseyi Tüzüğü, Türk Konseyi organı olarak faaliyet gösteren Aksakallar Konseyi'nin

³⁴⁷ Çiğdem Şahin, "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", İçinde *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ed. A. Vecdi Can, Köksal Şahin ve Muhammed Kürşad Uçar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, (ss. 1165-1174), s. 1170.

³⁴⁸ "Türk Konseyi 1. Zirvesi 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde Almatı'da düzenlendi", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-1-zirvesi-20-21-ekim-2011-tarihlerinde-almatida-duzenlendi> 144.

³⁴⁹ Baha Ahmet Yılmaz, s. 16.

³⁵⁰ Kıdırali, "Türk Konseyi (Türk Keneşi)", s. 580.

³⁵¹ Söz konusu anlaşma 27/12/2011 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. Anlaşma metni için bkz. <https://www.turkkon.org/tr/temel-belgeler>.

Tüzüğü ve Türk Konseyi Sekreteryası Personel Tüzüğü kabul edilmiştir. Bunların dışında, bildirim 33. maddesine göre, Türk Bilimsel Araştırma Fonu kurulmasına karar verilmiş³⁵² ve bilimsel alanda işbirliğinin yoğunlaştırılması hedeflenmiştir.

Türk Konseyi 2. Zirvesi ise, 23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenmiştir. Teması “Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği” olan zirveye, dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev, Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Artur Rasizade, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül katılmıştır. Bişkek Zirvesi kapsamında toplanan Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından Türk Konseyi Sekreteryası'nın Mali Esaslarına ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Üye ülkelerin ilgili bakanları tarafından Astana'da Türk Akademisi ve Bakü'de Türk Kültür Miras Vakfı kurulmasına ilişkin anlaşmalara imza atılmıştır.³⁵³ Türk Konseyi'nin çatı kuruluş olması yönünde atılan bu adımların dışında, TÜRKSOY'un kurumsal ve finansal açıdan güçlendirilmesi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Yazarlar Birliği ve Sinema Çalışanları Birliği kurulmasıyla ilgili girişimlerin devam ettirilmesi, Türk tarihine ilişkin ortak ders kitabı için çalışmaların sürdürülmesi ve Türk Üniversitelerarası Birliğin kurulmasına yönelik girişimlerin desteklenmesi konuları görüşülmüştür.³⁵⁴ Özellikle eğitim, kültür, bilim ve sosyal alanlarda ortak kamuoyu oluşturulması amaçlanmıştır.

Bişkek'te düzenlenen zirve öncesinde kurumsallaşma adına önemli bir adım daha atılmıştır. 22 Ağustos 2012'de toplanan Dışişleri Bakanları Konseyi'nde Türk Konseyi'nin resmi bayrağı kabul edilmiştir. Basın toplantısında üye ülkelerin Dışişleri Bakanları tarafından taktim edilen Türk Konseyi'nin bayrağı, Türk Konseyi Genel Sekreteri Halil Akıncı tarafından tanıtılmıştır. Bayrağın dört üye ülkenin sembollerini içerdiğini belirten Akıncı, Kazakistan bayrağının mavisi, Kırgızistan'ın güneşi, Türkiye'nin hilali ve Azerbaycan'ın sekiz köşeli yıldızının Türk Konseyi bayrağını oluşturduğunu söylemiştir.³⁵⁵ Ertesi gün üye ülkelerin Devlet Başkanları tarafından gerçekleştirilen Bişkek Zirvede ise, Türk Konseyi bayrağı onaylanmıştır. Ayrıca

³⁵² Terzioğlu, s. 50.

³⁵³ “Türk Konseyi 2. Zirvesi Bişkek'te düzenlendi”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-2-zirvesi-biskekte-duzenlendi> 98.

³⁵⁴ Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 189.

³⁵⁵ “Türk Konseyi'nin bayrağı Bişkek'te kabul edildi”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyinin-bayragi-biskekte-kabul-edildi> 97.

Nahçıvan Anlaşmasının 10. maddesine göre Devlet Başkanları konseyi tarafından üç yıl süreyle, Azerbaycan'dan Gismat Guzalov ve Kazakistan'dan Darkhan Kydyrali, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekreteryası Genel Sekreter Yardımcıları olarak atanmışlardır.³⁵⁶

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin üçüncü zirvesi, 15-16 Ağustos 2013'te Azerbaycan'ın Gebele şehrinde düzenlenmiştir. Teması “Ulaştırma ve Bağlantı” olan zirveye, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Türkmenistan Başbakan Yardımcısı Sapardurdi Toyliyev katılım sağlamıştır. Zirvede Türk Dünyasının ulaştırma ve lojistik olanakları üzerine görüşülerek tarihî İpek Yolu'nun, günümüzün geniş ulaşım hatlarıyla, enerji koridorlarıyla ve doğalgaz boru hatlarıyla yeniden canlandırılması konusunun öncelik oluşturması gerektiği konuşulmuştur. Gebele Zirvesi çerçevesinde “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dışişleri Bakanlıkları Arasında İşbirliği Protokolü” imzalanmış ve Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSÖY)'nin 20. yıl etkinlikleri gerçekleştirilmiştir.³⁵⁷ Ortak İşbirliği Protokolü'nde, Hazar'ın orta koridorunun ulaştırma güzergahına dönüştürülmesinin stratejik öncelik haline gelmesi gerektiği görüşülmüştür. Bu çerçevede protokolün ilk ayağını Bakü-Altay-Samsun limanları arasında imzalanan Kardeş Limanlar Antlaşması oluşturmuştur.³⁵⁸ Böylece üçüncü zirvede, Türk devletleri arasında ulaşımın kolaylaştırılması, enerji koridorlarının oluşturulması ve ticari engellerin kaldırılması yoluyla ekonomik anlamda entegrasyonun yoğunlaştırılması yönünde adımlar atılmıştır.

Türk Konseyi 4. Zirvesi, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ev sahipliğinde, 4-5 Haziran 2014 tarihlerinde Bodrum'da düzenlenmiştir. Zirveye Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev katılmıştır. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulı Berdimuhamedov ise, Cumhurbaşkanı Gül'ün davetlisi olarak zirve toplantısında yer almıştır. Bodrum Zirvesi'nde, tarihi

³⁵⁶ Terzioğlu, 51; Türk Keneşi, “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması”.

³⁵⁷ Kızırali, “Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, s. 581.

³⁵⁸ Baha Ahmet Yılmaz, s. 19.

İpek Yolu üzerinde bulunan üye devletlerin sahip olduğu zengin tarihi ve kültürel değerleri ön plana çıkarmak amacıyla “Turizm Alanında İşbirliği” teması işlenmiştir. Bu nedenle zirveye üye ülkelerin Turizmden Sorumlu Bakanları da katılmıştır.³⁵⁹ Zirvede imzalanan bildiriye, Turizm alanında işbirliğinin güçlendirilmesi, üye ülkelerin yanında üçüncü tarafların da bölgeye ilgisinin canlandırılması ve üye ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini kullanmalarının gereklilikleri vurgulanmıştır. Bildirinin 5. maddesinde işbirliğinin ve çalışmaların devamlılığının sağlanması amacıyla “Ortak Turizm İş Birliği” kurulması önerilmiştir. Ayrıca “Bir Turist Rehber” kitabıyla da desteklenen “Türk Konseyi-Modern İpek Yolu” adında ortak bir tur programı düzenlenmesi ve programın Kazakistan’ın koordinatörlüğünde kurulan bir Görev Gücü ile düzenlenmesi kararı, bildirinin 6. maddesinde belirtilmiştir.³⁶⁰

Türk Konseyi 5. Zirvesi, “Medya ve Enformasyon İşbirliği” temasıyla, 11 Eylül 2015 tarihinde Astana’da gerçekleştirilmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in ev sahipliğinde gerçekleştirilen zirveye, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev ve Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi Başkanı İsmet Yılmaz katılım sağlamıştır. Türkmenistan Başbakan Yardımcısı Sapardurdı Toyliyev ise, ev sahibi ülkenin davetlisi olarak zirveye katılmıştır.³⁶¹ Beşinci Zirve’de, küreselleşen uluslararası sistemde ortak kimliği, aidiyeti, kültür ve geleneği korumak ve bu bağlamda birleşerek ortak bir bakış açısı geliştirmek gerektiği belirtilmiştir. Bunların gerçekleşebilmesi için de, ana tema olan medya ve enformasyon alanındaki işbirliğinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Türk Konseyi’ne üye ülkeler arasında ortak medya ve haberleşme alanını oluşturmak amacıyla “Uluslararası Türk Televizyon Kanalı” kurulmasına karar verilmiştir.³⁶²

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov’un ev sahipliğinde gerçekleştirilen Türk Konseyi’nin altıncı zirvesi, “Gençlik ve Ulusal Sporlar”

³⁵⁹ “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi IV. Zirvesi Bodrum’da gerçekleştirildi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <http://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-iv-zirvesi-bodrum-da-gerceklestirildi.tr.mfa>.

³⁶⁰ “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <http://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-dorduncu-zirvesi-taslak-bildirisi-5-haziran-2014-bodrum-turkiye.tr.mfa>.

³⁶¹“Organizasyon Tarihçesi”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi>.

³⁶² Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 193.

temasıyla, 3 Eylül 2018 tarihinde Çolpon Ata'da gerçekleştirilmiştir. Zirveye dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan katılmıştır. Altıncı Zirve'de önemli gelişmeler yaşanmış, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev onur konuğu olarak zirveye katılım sağlamıştır. Mirziyoyev konuşmasında, Türk Konseyi'nin zirvelerine ve projelerine katılma konusundaki isteklerini belirterek, Türk Konseyi Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi Projesi'ne Buhara ve Hiva gibi tarihi şehirleri dahil etmeye hazır olduklarını söylemiştir.³⁶³ Zirvede ayrıca bir ilk gerçekleştirilmiş ve Macaristan, Türk Konseyi'ne gözlemci ülke olarak katılmıştır. Zirvedeki konuşmasında Macaristan Başbakanı Viktor Orban, Macarcanın Türk dili ile akrabalığı olduğunu ve Macarların Hun-Türk kökenlere dayandığını belirtmiştir. Türk Konseyi'ne üyelik sürecinde üye ülkelerle özellikle ekonomik ilişkileri güçlendirme hedefinde olan Macaristan, gözlemci üyelik statüsü almasının ardından, Budapeşte'de Türk Konseyi Avrupa Temsilciliği'nin açılmasını kararlaştırmıştır.³⁶⁴ Bu Zirvede, ilk kez kurucu olmayan ülkeler tarafından katılım sağlanarak Türk Konseyi'nin genişlemesi açısından önemli adımlar atılmıştır.

Türk Konseyi 7. Zirvesi, "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Desteklenmesi" temasıyla, 15 Ekim 2019 tarihinde Bakü'de düzenlenmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde gerçekleşen zirveye, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Macaristan Başbakanı Viktor Orban, Türkmenistan Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Sayın Purli Agamyradov ve Türk Konseyi Genel Sekreteri Sayın Baghdad Amreyev katılım sağlamıştır. Zirvede Özbekistan'ın Türk Konseyine tam üye olarak katılımına ilişkin Ortak Beyanı kabul edilmiştir.³⁶⁵ Türk Konseyi'nde gerçekleştirilen bu katılım

³⁶³ "Türk Konseyi Altıncı Zirve Toplantısı Basın Duyurusu", Türk Keneşi, [03.09.2018], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-altinci-zirve-toplantisi-basin-duyurusu_1670.

³⁶⁴ "Türk dünyasının stratejik çatı kuruluşu: Türk Keneşi", AA Haber Ajansı, [30.07.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turk-dunyasinin-stratejik-cati-kurulusu-turk-kenesi/1544776>.

³⁶⁵ "Türk Konseyi 7. Zirvesi Bakü'de düzenlendi", Türk Keneşi, [15.10.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-7-zirvesi-bakude-duzenlendi_1907.

birlikte, örgüte üye olan ülke sayısı beşe çıkmış ve Türkiye'deki Türk Konseyi ofisinde artık Özbekistan'ın bayrağı da dalgalanmaya başlamıştır.³⁶⁶

Zirve öncesinde, 19 Eylül'de gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Macaristan'daki temsilciliğinin açılış töreni, Türk Konseyi'nin önemini daha da artırmış ve Avrupa ile Türk Dünyası arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi açısından olumlu bir gelişme olmuştur. Macaristan Dışişleri ve Ticaret Bakanı Peter Szijjarto'nun ev sahipliğindeki açılış törenine, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkiye dışişleri bakanları, Kazakistan dışişleri bakanını temsilen Kazakistan Cumhuriyeti Macaristan Büyükelçisi Nurbah Rustamov ve Türk Konseyi Genel Sekreteri Büyükelçi Baghdad Amreyev katılmıştır. Törende, Budapeşte'deki Temsilcilik Ofisinin önemi vurgulanırken, Macaristan'ın daha fazla işbirliği için TÜRKSOY, TURKPA, Türk Akademisi ve Türk Kültürü ve Mirası Vakfı gibi Türk Konseyi ile ilişkili kuruluşlarla birlikte çalışmak için yeni yollar açacağı belirtilmiştir.³⁶⁷ Ayrıca, Dışişleri Bakanı Peter Szijjarto'nun meclise sunduğu yasa tasarısı ile temsilcilik ve çalışanlarına tam diplomatik dokunulmazlık tanınması öngörülmüştür.³⁶⁸

17 Mayıs 2019'da Nursultan'da Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO /TCCD)'nin kurucu antlaşmasının imzalanması, Türk Konseyi ülkeleri arasındaki ekonomik bağların gelişmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Sekreteryası İstanbul'da bulunan Türk Ticaret ve Sanayi Odası'nın ilk toplantısı ise, 5 Ekim 2019 tarihinde Taşkent'te düzenlenmiştir. Üye ülkelerde ticari toplulukların ihtiyaç ve gereksinimlerinin karşılanması ve üretken projeler gerçekleştirmesi amacını taşıyan bu oda, Ortak Yatırım Fonu gibi yeni finansal araçların yaratılması için olanakların artırılmasını önermiştir.³⁶⁹ Bu sayede ticari ve ekonomik alanda kurumsal alt yapının oluşturulması hedeflenmiştir.

³⁶⁶ Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 24.

³⁶⁷ "Türk Konseyi Avrupa Temsilcilik Ofisi Açılış Töreni ve Dışişleri Bakanları Toplantısı Budapeşte'de gerçekleştirildi", Türk Keneşi, [19.09.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-avrupa-temsilcilik-ofisi-acilis-toreni-ve-disisleri-bakanlari-toplantisi-budapestede-gerceklestirildi_1882.

³⁶⁸ "Türk Konseyi'ne diplomatik dokunulmazlık", DW, [13.11.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrk-konseyine-diplomatik-dokunulmazl%C4%B1k/a-51232662>.

³⁶⁹ Baha Ahmet Yılmaz, 17; "Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TCCD) Toplantısı ve Türk İş ve Yatırım Forumu Taşkent'te düzenlendi", Türk Keneşi, [07.10.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020,

10 Eylül 2020 tarihinde Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev ile Ukrayna'nın Ankara Büyükelçisi Sayın Andrii Sybiha'nın İstanbul'da yaptığı görüşme Türk Konseyi'nin işbirliği çevresini geliştirmesi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Görüşme sırasında, Ukrayna ile Türk Konseyi ülkeleri arasında tarihi bağlar olduğu ve Ukrayna'da çok sayıda Türk dili konuşan topluluğun yaşadığına dikkat çeken Büyükelçi Sybiha, dostane ilişkilere ve karşılıklı işbirliğine önem verdiğini vurgulamıştır. Büyükelçi, Türk Konseyi'nin son yıllardaki etkin faaliyetleri ve başarılarının altını çizerek Ukrayna'nın Türk Konseyi ile işbirliği kurmak istediğini dile getirmiş ve Konseyin diğer ilişkili kuruluşlarıyla ilişkileri geliştirme niyetinde olduğunu bildirmiştir.³⁷⁰

3.1.2. Uluslararası Bir Kuruluş Olarak Türk Konseyi

Uluslararası alanda siyasi yapılanmalar, geçmişten günümüze kadar “bütünleş- dağıl-bütünleş” şeklinde gerçekleşmektedir. Buna göre, belli bir dönem bütünlük içinde olan siyasi yapıların, devam eden zaman diliminde dağılma sürecine girdiği görülmektedir. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz bu dönem, uluslararası örgütlerin oldukça yaygın olması göz önünde bulundurularak, bütünleşme dönemi olarak değerlendirilmektedir.³⁷¹ Bu tarihi süreçte siyasi yapıların bütünleşme şekilleri de farklılık göstermektedir. Eski çağlarda devletler arasındaki örgütlenmeler üst bir devletin yaratılması amacıyla gerçekleşmiştir. Yani birkaç kent devletinin bir araya gelerek oluşturdukları ortak yönetim, zaman içinde imparatorluk sistemine dönüşmüş ve hiyerarşiye dayalı bir yapı ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise, örgütlerin üyeleri bağımsız, özerk ve egemen birer siyasi yapı olarak devamını garanti edecek şekilde bütünleşmektedir.³⁷² Türk tarihinde bu süreci gözlemek mümkündür. Tarihin belli dönemlerinde Türk boyları ve diğer siyasi kuruluşları hızlı bir şekilde yükselip Avrasya'nın tamamını kaplayacak kadar yayılmış ve devamında dağılma sürecine

https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-ticaret-ve-sanayi-odasi-tcci-toplantisi-ve-turk-is-ve-yatirim-forumu-taskentte-duzenlendi_1898.

³⁷⁰ “Türk Konseyi Genel Sekreteri Ukrayna'nın Ankara Büyükelçisini kabul etti”, Türk Keneşi, [11.09.2020], Erişim Tarihi 15 Aralık 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreteri-ukraynanin-ankara-buyukelcisini-kabul-etti_2066.

³⁷¹ Mehmet Karagül, “Türk Dünyası ve Milletlerarası Örgütler”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 14, 2012, (ss. 59-79), s. 60.

³⁷² Davut Ateş, *Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı*, Beşinci Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa, 2019, s. 51-52.

girmişlerdir. Bugün ise bağımsız ve egemen olan Türk devletleri, Türk Dünyasının bütünlüğünü sağlamak amacıyla kurumsal yapılar bünyesinde bir araya gelmişlerdir.

Modern uluslararası örgütler konusunda çeşitli tanımlar yapılmıştır. Clive Archer'ın tanımına göre uluslararası örgütler, en az iki egemen devletin ortak çıkarlarını gözetmek amacıyla üyeler arasındaki anlaşma ile kurdukları sürekli yapılardır. Archer, uluslararası bir örgütün organlarının olması gerektiğini ve üye devletler arasında imzalanan anlaşmaya dayandığını belirtmektedir.³⁷³ Schermers ve Blokker ise, uluslararası örgütleri üç temel unsur (three elements) üzerinden tanımlamaktadır. Buna göre uluslararası örgütler, uluslararası bir anlaşma üzerine kurulmuş, kendi iradesiyle en az bir organa sahip olan ve uluslararası hukuk altında tesis edilmiş yapılardır.³⁷⁴

Her uluslararası örgüt kurucu bir statüye sahiptir. Zorunluluk halinde bu statünün yerini kanunlar alırken, gönüllülük durumunda ise örgütün sözleşmesi veya tüzüğü statü yerine geçmektedir. Örgüt kurma niyetinde olan devletler arasında imzalanan anlaşma veya sözleşmeler örgüte mevcudiyet kazandırmaktadır. Kurucu statü örgütün fiziki varlığını (yönetim binası ve yetkilileri), kurumsal kimliğini (örgütün adı, faaliyet alanı, amaçları ve icra edebileceği eylemleri) ve tüzel kişiliğini (uluslararası sahipsizlik) tanımlayan temel belge niteliğindedir. Kurucu statüde ayrıca, üye ülkelerin görev ve sorumlulukları, örgütün temele aldığı alanlar, organların karar alma mekanizmaları, örgütü temsil eden makamlar ve yetkiler, örgütün istihdam politikaları gibi hususlar ayrıntılı olarak belirtilmektedir.³⁷⁵ Türk Konseyi'nin kurucu statüsü Nahçıvan Anlaşması'dır. Kurucu anlaşmasının 1. maddesine göre, konseye üye ülkeler uluslararası bir kuruluş şekline sahip "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi" isimli işbirliği mekanizmasını kurmuşlardır. Söz konusu maddede geçen "kuruluş" ifadesinin, "örgüt" kelimesi ile aynı anlamda kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle "kuruluş" ifadesinin kullanılması, Türk Konseyi'nin esnek bir yapılanma olarak faaliyet göstermesinin arzu edilmesinden kaynaklanmaktadır.³⁷⁶

³⁷³ Clive Archer, *International Organizations*, Third Edition, Routledge, London, 2001, p. 35-36.

³⁷⁴ Henry G. Schermers and Niels M. Blokker, *International Institutional Law: Unity within Diversity*, Fifth Revised Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2011, p. 36-37.

³⁷⁵ Ateş, s. 20-21.

³⁷⁶ Terzioğlu, s. 52.

Türk Konseyi, birçok açıdan uluslararası örgüt niteliği taşıyan bir yapıdır. Uluslararası bir anlaşma üzerine kurulmuş olan Konseyin üyeleri kendi iradeleriyle katılım sağlamışlardır. Kurucu anlaşmasında belirtildiği üzere konseyin amaçları uluslararası hukuka uygun olarak belirlenmiş ve bu amaçları gerçekleştirmek üzere etkin organlar oluşturulmuştur.³⁷⁷ Türk Konseyi esnek bir yapıya sahip olup kararları tavsiye niteliğinde olmasına rağmen yukarıda söz edilen özelliklerinden dolayı uluslararası konferans ve zirvelerden farklı olarak uluslararası bir örgüt özelliği taşımaktadır.

Uluslararası örgütlenmelerin sayısı günümüzde oldukça fazladır ve dolayısıyla farklı türlerde kuruluşlar ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar benzer hukuki, yapısal ve işlevsel özelliklere sahip olsalar da, her bir kuruluş kendine has bir yapıda işlemektedir. Türk Konseyi'nin de kendine has bir yapısı vardır ve kullandığı araçlar ve politikaları açısından farklılık göstermektedir.³⁷⁸ Kurucu anlaşmasında Türk Konseyi'nin "uluslararası bir kuruluş şekline sahip işbirliği mekanizması" şeklinde tanımlanması, onu diğer uluslararası örgütlerden farklı kılmaktadır. "Kuruluş" ifadesi, bütünleşmeden ziyade işbirliğinin amaçlandığını ve Türk Konseyi'nin bir işbirliği platformu olduğunu göstermektedir.³⁷⁹ Türk Konseyi'nin bir diğer özelliği çatı kuruluşu olmasıdır. Konsey, işbirliği alanlarını ilişkili kuruluşlar yoluyla yürütmektedir ve bu özelliğinden dolayı çatı kuruluş olarak nitelendirilmektedir. İlişkili kuruluşlar, kurucu anlaşmanın 4. maddesinde TÜRKPA ve TÜRKSOY olarak belirtilmektedir.³⁸⁰ Bunların dışında Türk Akademisi, Türk Kültür ve Mira Vakfı ve Türk İş Konseyi gibi kuruluşlar Türk Konseyi ile ilişkili olarak faaliyet göstermektedir.

Türk Konseyi'ne üyelik her devlete açık değildir ve bu özelliğinden dolayı kapalı uluslararası örgüt olarak nitelendirilmektedir. Kapalı uluslararası örgütlerde sonradan üyelik, ya mümkün değildir ya da üyeliğe kabulün belli şartları vardır ve bu karar belli bir organın takdirine bırakılmaktadır. Bu tür kapalı örgütler genelde belli coğrafi bölgede bulunan veya ortak bir zemini olan ülkelerle sınırlandırılmıştır. Türk dili konuşan ülkeler belirli bir coğrafyada bulunmaktadır ve bu yüzden Türk Konseyi bölgesel bir uluslararası örgüttür. Türk Konseyi'nin kurucu anlaşmasının 22.

³⁷⁷ Nahçıvan Anlaşması'nın Giriş bölümü ve 3 ve 22. Maddeleri. Bkz. Türk Keneşi, "Nahçıvan Anlaşması".

³⁷⁸ Şahin, s. 1166.

³⁷⁹ Terzioğlu, s. 52.

³⁸⁰ "Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi.

maddesine göre üyelik, anlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından Türk dili konuşan ülkelerin katılımına açıktır. Dolayısıyla Türk Konseyi, sonradan üyeliklere açık olmasına rağmen Türk dili konuşan ülke olma şartıyla sınırlandırıldığı için ortak bir zemini (ortak dil, kültür, köken, tarih) paylaşan uluslararası örgütler içerisinde değerlendirilmektedir.³⁸¹ Genel tanımıyla Türk Konseyi, ortak bir zemini paylaşan kapalı ve bölgesel uluslararası işbirliği örgütüdür.

Konseye üyelik Türk dili konuşan ülkelerle sınırlandırılmış olmasına rağmen siyasi yapıyla ilgili herhangi bir sınırlama yapılmamaktadır. Nahçıvan Anlaşması'nın Türkçe metninde örgütün isminin Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olması, yani "Devletler" yerine "Ülkeler" ifadesinin kullanılması, üyeliğin devletlerle sınırlı olmadığı konusunda düşüncelere neden olmuştur.³⁸² Schermers ve Blokker'ın uluslararası örgütlere üyelik konusunda söyledikleri bunu destekler niteliktedir. Uluslararası örgütlerin en önemli üyelerinin devletler olduğunu vurgulayan Schermers ve Blokker, sadece devletlerin değil, aynı zamanda bağımlı bölgelerin de uluslararası örgütlere tam üye olabileceklerini belirtmişlerdir. Öyle ki Birleşmiş Milletler Şartı'nda (3 ve 4. maddeler) yalnızca devletlerin üyeliğinin kabul edileceği belirtilmesine rağmen bağımsızlığını kazanmamış ülkeleri üyeliğe kabul ettiği birçok defa görülmüştür.³⁸³ Aynı şekilde Archer, bazı kuruluşların egemen olmayan ancak hükümetleri olan ülkeleri ve genellikle kendini yönetemeyen bölgeleri üyeliğe kabul ettiğini söylemektedir.³⁸⁴ Buna göre henüz bağımsızlığını kazanmamış, kendini yönetemeyen, bölgeleri başka devletlerin himayesinde olan ülkeler, federe devletler ve özerk bölgeler uluslararası örgütlere üye olabilmekte veya özel statü ile örgütlerin faaliyetlerine katılabilmektedir.

Türk Dünyası çok geniş bir coğrafyadır. Bu coğrafyada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) gibi bağımsız Türk cumhuriyetlerinin bulunmasının yanı sıra

³⁸¹ Terzioğlu, s. 55-58.

³⁸² A.g.e., s. 57.

³⁸³ Schermers ve Blokker, s. 66-67. SSCB'nin BM içerisinde daha fazla oy kullanma gücünü karşılamak için Beyaz Rusya SSC ve Ukrayna SSC'yi BM'nin bağımsız üyeleri olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde Hindistan ve Filipinler bağımsızlıklarını elde etmeden önce 1945'te BM üyesi olmuşlardır. Ancak bunlar BM tarafından bölgelerin resmen tanınması değil, özel BM üyeliği şeklindedir. Namibya ise, yalnızca devletlerin üyeliğinin kabul edildiği öngörülmesine rağmen, bir dizi uluslararası örgütün tam üyesi olarak kabul edildiğinde bağımsız bir devlet değildir.

³⁸⁴ Archer, s. 36.

özerk Türk cumhuriyetleri ve başka bölgelerde yaşayan Türk toplulukları (İran, Irak, Suriye, Afganistan, Tacikistan, Balkan Türk toplulukları, Batı Avrupa Türkleri ve Ahıska Türkleri) bulunmaktadır.³⁸⁵ Türk Konseyi, uluslararası hukukun evrensel ilkelerine bağlı kalarak, bağımsızlığını kazanmamış bölgeleri üyeliğe kabul edebilmekte veya gözlemci statüsü verebilmektedir. Bu çerçevede Rusya Federasyonu içerisinde bulunan Altay Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Hakas Cumhuriyeti, Saha (Yakut) Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti ile Moldova Cumhuriyetine bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi'nin Konsey'e üyeliği mümkündür. Ayrıca Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, tanınmasına ilişkin soruna rağmen, Türk Konseyi'nin üyelik şartını karşılamakta ve işbirliğine dahil olma konusunda engeli bulunmamaktadır.³⁸⁶

3.1.3. Türk Konseyi'nin Amaç ve Faaliyetleri

Türk Konseyi, üye ülkelerin halkları arasındaki tarihi bağları ve ortak dil, kültür ve gelenekleri temele alarak kapsamlı bir işbirliği sağlamayı arzu etmektedir. Bu işbirliği sürecinde, Birleşmiş Milletler Şartı'nın ve uluslararası hukukun evrensel olarak kabul görmüş amaç ve ilkelerine bağlı olacakları belirtilmiştir. Türk Konseyi'nin temel amaç ve görevleri, kurucu belge olan Nahçıvan Anlaşması'nın 2. maddesinde açıklanmıştır. Buna göre, Türk Konseyi'ne üye olan ülkeler arasında karşılıklı güvenin, dostluk ve iyi komşuluğun güçlendirilmesi, karşılıklı hukuki yardımlaşmanın ve hukukun çeşitli alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi ve uluslararası hukukun ilke ve normlarına uygun olarak, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan hakları ve temel özgürlüklerin güvence altına alınması amaçlanmaktadır. Ayrıca bölge ve dünya genelinde barışın sağlanması, güvenlik ve emniyetin güçlendirilmesi gerektiği belirtilirken, Uluslararası terörizm ve ayrılıkçılık, aşırı akımlar, insan kaçakçılığı, yasadışı uyuşturucu ticareti ile narkotik ve psicotropik maddelerle uluslararası mücadelede üye ülkelerle eşgüdüm sağlanmasının hedeflendiği belirtilmiştir. Aynı şekilde, uluslararası örgütler ve uluslararası forumlar gibi ortak çıkarların söz konusu olduğu dış politika meselelerinde de ortak bir tutumun belirlenmeye çalışılması amaçlanmıştır.³⁸⁷

³⁸⁵ Mimar Türkkahraman ve Serdal Fidan, s. 76.

³⁸⁶ Terzioğlu, s. 56-57.

³⁸⁷ "Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi.

Türk ortak değerleri temelinde işbirliğini sağlamayı hedefleyen Türk Konseyi, halkların sahip oldukları tarihi mirasın ve zengin kültürünün kitlelere tanıtılması konusunda üye ülkelerin basın ve iletişim araçları arasındaki etkileşimin özendirilmesini amaçlamaktadır. Elbette ki Türk Konseyi'nin çalışmaları tarih, kimlik, dil, kültür ve örf gibi ortak değerlerle sınırlı kalmamıştır. Konseye üye ülkelerin siyasi, ticari, ekonomik, kanunu uygulama, çevre, kültür, bilimsel-teknik, askeri-teknik, eğitim, enerji, ulaştırma, kredi ve finans gibi alanlarda ve ortak çıkarlarını ilgilendiren konularda etkin bölgesel ve ikili işbirliğinin teşvik edilmesini hedeflemektedir. Ayrıca bilim ve teknoloji, eğitim, sağlık, spor, kültür ve turizm alanlarında etkileşimin geliştirilmesinin yanında, gümrük tarifeleriyle hizmet ve sermayenin dolaşımına imkan sağlayan düzenlemelerin getirilmesi, ticaret ve yatırım açısından elverişli koşulların sağlanması, mali sistem ve bankacılık işlemlerinin kolaylaştırılması amaçlanmaktadır. Üye ülkelerin halklarının yaşam koşullarının hızla iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla, eşit ortaklığa dayalı faaliyetlerle Konsey ülkelerinde kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanması arzu edilmektedir.³⁸⁸

Görüldüğü üzere Türk Konseyi'nin işbirliği ve faaliyet alanı çok geniştir. Düzenli olarak gerçekleştirilen Türk Konseyi Zirvelerinde tüm bu işbirliği alanlarına değinilmektedir. Öyle ki, 2011 yılında gerçekleştirilen Türk Konseyi 1. Zirvesi'nden itibaren her yıl belirli bir tema üzerinde durularak işbirliği derinleştirilmektedir. Bu güne kadar, ilk zirveden başlayarak sırasıyla Ekonomik İşbirliği, Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği, Ulaştırma ve Bağlantı, Turizm Alanında İşbirliği, Medya ve Enformasyon İşbirliği, Gençlik ve Ulusal Sporlar, Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Desteklenmesi temaları ele alınmıştır.³⁸⁹ Bütün bu işbirliği alanlarında, üye ülkelerin ilgili bakanlıkları ve uzmanlardan oluşan çalışma grupları faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

İşbirliği alanlarının yanı sıra, Türk Konseyi bünyesinde yürütülen önemli projeler bulunmaktadır. Bu projelerden biri Türk Dünyasında eğitim birliğinin sağlanmasıyla ilgilidir. Bu birliğin sağlanması için ortak eğitim programları düzenlenmiş ve Türk Üniversiteler Birliği kurulmuştur.³⁹⁰ Türk Konseyi Eğitim Bakanları Toplantısında, üye ülkelerin dillerinde halihazırda basılı olan “Ortak Türk

³⁸⁸ A.g.e.

³⁸⁹ “Organizasyon Tarihçesi”, Türk Keneşi.

³⁹⁰ Faaliyetleri için Bkz. Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği, <http://turkunib.org/tr>.

Tarihi Ders Kitabı” programı onaylanmış ve benzer ortak coğrafya ve edebiyat ders kitaplarının hazırlanması planlanmıştır.³⁹¹ Türk devletleri arasında dil ve alfabe birliğini sağlamak için uzmanlar bünyesinde çalışmalar başlatılmıştır.³⁹² Ayrıca turizm, gümrük, ulaştırma alanlarını içeren ekonomik işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla tarihi İpek Yolu’nun yeniden canlandırılması kapsamında çeşitli projeler yürürlüğe koyulmuştur.³⁹³ Bir diğer önemli proje olan “Türk Konseyi Türk-dildeş Diasporalar Ortak Eylem Stratejisi” dünyanın farklı ülkelerindeki Türk Diasporalarının arasındaki işbirliğini artırması amacıyla oluşturulmuştur.³⁹⁴

3.1.4. Türk Konseyi’nin Organları

Bir yapılanmanın uluslararası bir kuruluş niteliği taşıyabilmesi için uluslararası bir anlaşma ile kurulması, uluslararası hukuk kurallarına göre tesis edilmesi ve kendi iradesinde en az bir organa sahip olması gerekmektedir.³⁹⁵ Bu şartlardan bir kısmı Nahçıvan Anlaşması’nın giriş kısmında belirtilmektedir. Konseyin amaç ve görevlerini yerine getirecek olan organlar ise, Nahçıvan Anlaşması’nın 3. maddesine göre,³⁹⁶ Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi, Aksakallar Konseyi ve Sekretarya olarak belirtilmiştir.

³⁹¹ “Ortak Türk Tarihi Ders Kitabı Devlet Başkanlarınca memnuniyetle karşılandı”, Türk Konseyi, [18.09.2015], Erişim Tarihi 9 Nisan 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/ortak-turk-tarihi-ders-kitabi-devlet-baskanlarinca-memnuniyetle-karsilandi_556. Türk Konseyi’nin 2012’de düzenlenen zirve toplantısında, Türk Konseyi devlet başkanlarının aldığı karar üzerine, Uluslararası Türk Akademisi tarafından hazırlanan Ortak Türk Tarihi ders kitabı Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye’de seçmeli ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

³⁹² “Türk Devletleri İçin Ortak Tarih Ders Kitabı Yazılacak”, Türk Konseyi, [11.04.2012], Erişim Tarihi 9 Nisan 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-icin-ortak-tarih-ders-kitabi-yazilacak-the-first-news-haber-ajansi_188

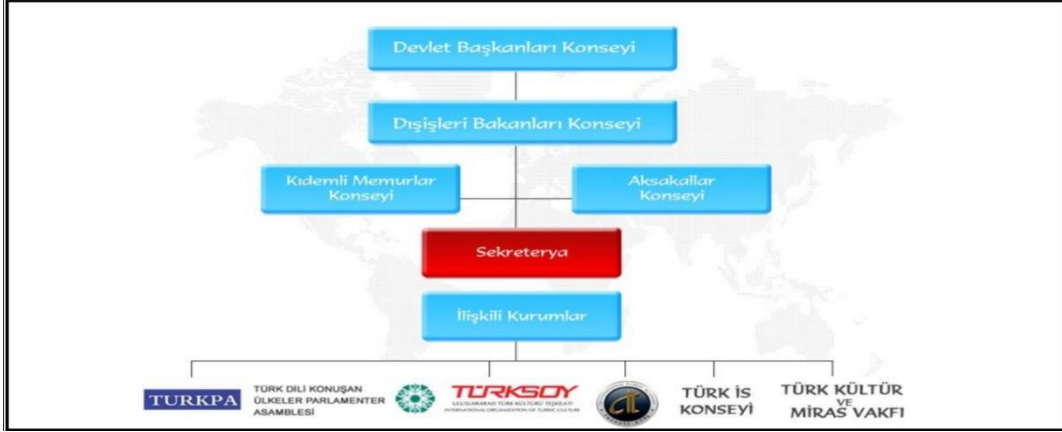
³⁹³ Kuzey Hattı çalışmaları bağlamında Aktau Limanı, Karasu-Aktilek ve Subatai Baatyr- Chaldybar sınır geçiş noktalarında incelemeler yapılması, Kervansaray Projesi ve Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi gibi projeler. Kızıralı, “Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, s. 584-585.

³⁹⁴ A.g.e., s. 587.

³⁹⁵ Schermers and Blokker, s. 37.

³⁹⁶ “Nahçıvan Anlaşması”, Türk Keneşi.

Şekil 3: Türk Konseyi Organları ve İlişkili Kuruluşlar

Kaynak: Erol ve Çelik, 22.

3.1.4.1. Devlet Başkanları Konseyi

Türk Konseyi'nin ana karar organı, Devlet Başkanları Konseyi'dir. Konsey, üye ülkelerin devlet başkanlarının belirli aralıklarla her yıl bir defa yapılan toplantılarında bir araya gelerek faaliyetlerini sürdürmektedirler. Toplantılar yılda bir kez yapılmasına rağmen, tarafların onayına bağlı olarak Devlet Başkanları Konseyi bünyesinde olağanüstü toplantılar düzenlenebilmektedir. Bir sonraki toplantı yeri, kural olarak ülkelerin İngilizce adlarının alfabetik sırasına göre belirlenmektedir.³⁹⁷ Nahçıvan Anlaşması'nın 8. maddesine göre, Devlet Başkanları Konseyi'nin olağan toplantılarına ev sahipliği yapan ülke, bir sonraki toplantıya kadar Türk Konseyi'nin dönem başkanlığını yürütmektedir.³⁹⁸ Dönem başkanlığını üstelenen ülkenin devlet başkanı bu görevi yürütmekle sorumludur. Öyle ki, dönem başkanlığı Ekim 2019'da düzenlenen Bakü Zirvesi'nde Kırgız Cumhuriyeti'nden Azerbaycan Cumhuriyeti'ne geçmiş olup Türkiye'de yapılacak bir sonraki Zirveye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından yürütülecektir.³⁹⁹

Devlet Başkanları Konseyi'nin görev ve yetkileri, Nahçıvan Anlaşması'nın 5. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre, güncel uluslararası sorunların çözümüne ilişkin olarak üye ülkeler arasındaki etkileşimin değerlendirilmesi, Türk Konseyi kapsamında öncelikli işbirliği alanlarının belirlenmesi ve Türk Konseyi'nin faaliyetlerinin

³⁹⁷ Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 27; Türk Keneşi, "Nahçıvan Anlaşması". Anlaşması'nın 5. maddesinde belirtilmiştir.

³⁹⁸ Türk Keneşi, "Nahçıvan Anlaşması".

³⁹⁹ "Başkan", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/baskan>.

değerlendirilmesi Devlet Başkanları Konseyi'nin görevleridir. Bu konseyin toplantılarına katılacak heyetlerin üyeleri, Nahçıvan Anlaşması'nın 12. maddesine göre, ev sahibi ülke tarafından uluslararası hukuk çerçevesinde diplomatik misyon mensuplarına sağlanan ayrıcalık ve muafiyetten yararlanmaktadırlar.⁴⁰⁰

Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Türk Konseyi'nin "Ömür Boyu Onursal Başkanı" unvanına sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın önerisi ve Türk Konseyi üyesi ülkelerin liderleri tarafından desteklenen inisiyatif, Nazarbayev'in Türk Dünyasını birleştirme çabalarına sağladığı katkılardan ve Türk Konseyi, TÜRKPA ile Türk Akademisi gibi Türk işbirliği örgütlerinin kuruluşundaki öncü rolüne bir teşekkür niteliğindedir. Türk Konseyi Ömür Boyu Onursal Başkanı unvanının verilmesine ilişkin karar, 24 Mayıs 2019 tarihinde Nur-Sultan'da Nazarbayev tarafından kabulünün ardından, Türk Konseyi adına kamuoyuyla paylaşılmıştır.⁴⁰¹ "Türk Dünyasının Aksakalı" olarak ifade edilen Nazarbayev'e Onursal Başkan unvanının verilmesi üye ülkelerin tümünde memnuniyetle karşılanmıştır.

3.1.4.2. Dışişleri Bakanları Konseyi

Dışişleri Bakanları Konseyi'nin görev ve yetkileri, Nahçıvan Anlaşması'nın 6. maddesinde açıklanmıştır. Buna göre Dışişleri Bakanları Konseyi, Türk Konseyi'nin gündemdeki faaliyetleriyle ilgili konuları değerlendirmek, Devlet Başkanları Konseyi'nin toplantılarında ele alınacak güncel uluslararası konuları tespit etmek, Sekretarya'nın personel yapısı ve mali raporunu onaylamakla görevlidir. Dışişleri Bakanları Konseyi ayrıca, gerektiğinde Türk Konseyi adına beyanatta bulunabilmekte ve üye ülkelerin mutabakatıyla olağanüstü Dışişleri Bakanları Konseyi toplantıları düzenleyebilmektedir. Olağanüstü bu toplantıların yeri, üye ülkeler arasında sağlanacak uzlaşıyla belirlenmektedir. Dışişleri Bakanları Konseyi'nin olağan toplantıları ise, kural olarak Devlet Başkanları Konseyi toplantılarının yapıldığı yerde ve Devlet Başkanları Konseyi toplantıları öncesinde yapılmaktadır. Devlet Başkanları Konseyi'nde olduğu gibi, Dışişleri Bakanları Konseyi toplantılarına katılacak

⁴⁰⁰ "Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi.

⁴⁰¹ "Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev'e Türk Konseyi Ömür Boyu Onursal Başkanı Unvanı Verilmesi Hakkında Açıklama", Türk Keneşi, [24.05.2019], Erişim Tarihi 28 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/kazakistan-cumhuriyeti-kurucu-cumhurbaskani-sayin-nursultan-nazarbayeve-turk-konseyi-omur-boyu-onursal-baskani-unvani-verilmesi-hakkinda-aciklama_1830.

heyetlerin üyeleri, ev sahibi ülke tarafından uluslararası hukuk çerçevesinde diplomatik misyon mensuplarına sağlanan ayrıcalık ve muafiyetten yararlanmaktadırlar.⁴⁰²

3.1.4.3. Kıdemli Memurlar Komitesi

Kıdemli Memurlar Komitesi ile ilgili bilgiler Nahçıvan Anlaşması'nın 7. maddesinde açıklanmıştır. Bu maddeye göre, Kıdemli Memurlar Komitesi'nde üye ülkelerden en az bir temsilci yer almaktadır. Yetkileri çerçevesinde Kıdemli Memurlar Komitesi, Sekretaryanın faaliyetlerini koordine etmek, Sekretarya tarafından hazırlanan taslak belgeleri Dışişleri Bakanları Konseyi'nin tasvibine sunmak ve Devlet Başkanları Konseyi'nin onaylamasından önce değerlendirmek ve onaylamakla görevlidir. Kıdemli Memurlar Komitesi toplantıları, anlaşma kuralları gereğince Dışişleri Bakanları Konseyi'nin toplantılarından önce düzenlenmektedir. Komite üyeleri, Nahçıvan Anlaşması'nın 12. maddesine göre, ev sahibi ülke tarafından uluslararası hukuk çerçevesinde diplomatik misyon mensuplarına sağlanan ayrıcalık ve muafiyetten yararlanmaktadırlar. Ayrıca anlaşmanın 10. maddesinde belirtildiği gibi, Kıdemli Memurlar Komitesi'nin Sekretarya tarafından görevlendirilecek personeli onaylama yetkisi bulunmaktadır. Sekretarya, gerçekleştirilen mali faaliyetlerle ilgili olarak raporları komiteye sunmaktadır.⁴⁰³

3.1.4.4. Aksakallar Konseyi

Türk Dili Konuşan Ülkeler Aksakallar Konseyi, Türk Konseyi'nin himayesinde faaliyet gösteren daimi bir danışma kuruluşudur. Aksakallar Konseyi'nin faaliyetleri, Nahçıvan Anlaşması'nın 9. maddesinde belirtildiği gibi, Nahçıvan Anlaşması ve Aksakallar Konseyi Yönetmeliği çerçevesinde belirlenmektedir. Mali hususlar dâhil olmak üzere, Aksakallar Konseyi'nin faaliyetlerinin ayrıntıları, 20 Ekim 2011'de Almatı'da Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından kabul edilen, Aksakallar Konseyi'nin Yönetmeliği başlıklı belgede tanımlanmıştır.⁴⁰⁴

Aksakallar Konseyi Yönetmeliği'nde, Aksakallar Konseyi'nin faaliyetlerini üye devletlerin halklarının ortak tarihi, dili, kültürü ve gelenekleri çerçevesinde yürüttüğü belirtilmektedir. Konsey, yönetmelikte belirtilen amaç ve görevleri yerine

⁴⁰² "Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi.

⁴⁰³ A.g.e.

⁴⁰⁴ A.g.e.

getirmek için Türk Konseyi'nin bir organı olarak kurulmuştur. Yönetmeliğe göre, üye ülkeler arasında işbirliğini geliştirmek amacıyla Türk Konseyi programlarının iletilmesi, ülke yetkililerinin ve ilgili kurumlarının temsilcilerinin katılımı ile üye devletler arasında işbirliğinin geliştirilmesi konularını tartışmak üzere çalışma gruplarının oluşturulması, üye ülkelerin dilsel, tarihi, kültürel, manevi ve ahlaki değerlerinin desteklenmesi, işbirliğinin artırılması amacıyla uluslararası konferans, seminer ve diğer girişimlere katılması, faaliyetler hakkında tahminlerin, bütçe ve mali raporların yanında taslak programların tartışılması ve kabul edilmesi, konseyin önceki kararlara ve önerilere bağlı olarak Aksakallar Konseyi oturumlarının gündem maddelerinin oluşturulması Aksakallar Konseyi'nin faaliyetleridir.⁴⁰⁵

Konseyin danışmanı ve temsilcisi olan koordinatör, eşit temsil ilkesine dayalı olarak üye devletler tarafından dört yıllığına görevlendirilen tanınmış ve saygın temsilcilerden oluşmaktadır.⁴⁰⁶ Konseyin temsilcileri, Nahçıvan Anlaşması'nın 12. maddesine göre, ev sahibi ülke tarafından uluslararası hukuk çerçevesinde diplomatik misyon mensuplarına sağlanan ayrıcalık ve muafiyetten yararlanmaktadırlar.⁴⁰⁷ Aksakallar Konseyi'nin toplantıları, yılda iki kere ve kural olarak Türk Dili Merkezleri'nde ya da üye ülkelerin temsilcileri tarafından kararlaştırılan toplantı yerinde düzenlenmektedir. Toplantıların oturumlarına devlet başkanı başkanlık etmektedir. Aksakallar Konseyi kararları ve önerileri, Dışişleri Bakanları Konseyi ve Devlet Başkanları Konseyi için danışma niteliğindedir.⁴⁰⁸

3.1.4.5. Sekretarya

Sekretarya, Türk Konseyi'nin amaç ve görevlerinin icrasına yardımcı olması amacıyla daimi bir yürütme organı olarak üye ülkelerin kararıyla kurulmuştur. Sekretarya'nın görevleri Nahçıvan Anlaşması'nın 10. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre, Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi ve Kıdemli Memurlar Komitesi toplantıları ile Türk Konseyi nezdinde gerçekleştirilen diğer toplantıların düzenlenmesinde gerekli önlemlerin alınması, taslak belgelerin hazırlanması, belgelerin tasnif ve arşivlenmesi, üye ülkeler ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından

⁴⁰⁵ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Himayesi Altında Çalışan Türk Dili Konuşan Ülkeler'in Aksakallar Keneşi Yönetmeliği", (mail yoluyla Türk Konseyi'nden alınmıştır.)

⁴⁰⁶ A.g.e., s. 28.

⁴⁰⁷ "Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi.

⁴⁰⁸ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Himayesi Altında Çalışan Türk Dili Konuşan Ülkeler'in Aksakallar Keneşi Yönetmeliği".

iletilen belge ve bilgilerin takasının sağlanması, Türk Konseyi ile ilgili genel bilgilerin yayımlanması, Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi ve Kıdemli Memurlar Komitesi'nin verdiği görevlerin yerine getirilmesi, görevlendirilecek personelin Kıdemli Memurlar Komitesi'nin onayına sunulması ve gerçekleştirilen mali faaliyetlerle ilgili Kıdemli Memurlar Komitesi'ne rapor sunulması Sekretarya'nın görevleridir.⁴⁰⁹ En genel anlamında Türk Konseyi Sekretaryası, kurumun yönetim merkezi olarak çalışma yürütmektedir.

Sekretarya, Dışişleri Bakanları Konseyi'nin önerisi üzerine Devlet Başkanları Konseyi tarafından onaylanan Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir. Genel Sekreterin uyuğunda bulunduğu ülke hariç olmak üzere, üye ülkelerin her birinden bir Genel Sekreter Yardımcısı bulunmaktadır. Genel sekreter, üye ülkelerin İngilizce resmi ülke adlarının sıralamasına göre üç yıl süreyle görevlendirilmekte ve görev sürelerinin uzatılması hakkı bulunmamaktadır. Genel Sekreter Yardımcıları ise, üye ülkelerin vatandaşları arasından Devlet Başkanları Konseyi tarafından üç yıl süreyle atanmakta ve görev sürelerinin uzatılması hakları bulunmamaktadır. Sekretarya'nın diğer görevlileri de aynı şekilde, üye ülkelerin kendi ulusal mevzuatları uyarınca, kendi vatandaşları arasından atanmaktadır. Genel Sekreter, Genel Sekreter Yardımcıları ve Sekretarya'nın diğer görevlileri, görevlerini yerine getirirken herhangi bir üye ülkeden veya üçüncü taraflardan talimat isteyemez ve alamazlar. Devlet Başkanları Konseyi'ne karşı sorumlu olan uluslararası görevliler olarak konumlarını etkileyebilecek her türlü davranıştan kaçınmaları gerekmektedir. Ayrıca Türk Konseyi'ne üye olan ülkeler, Genel Sekreter, Genel Sekreter Yardımcıları ve Sekretarya görevlilerinin yerine getirdikleri görevlerin uluslararası mahiyetine saygı göstermeyi ve söz konusu görevlileri etki altında bırakmamayı kabul etmektedir.⁴¹⁰

Sekretarya'nın merkezi, Nahçıvan Anlaşması'nın 10. maddesi uyarınca İstanbul'da, Türkiye Cumhuriyeti'ndedir. Üye ülkeler, Sekretarya'nın Türkiye'deki konumu ve tabi olacağı şartlar konusunda Sekretarya'ya Dışişleri Bakanları Konseyi'nin önceden onayını almak şartıyla Türkiye Cumhuriyeti ile uluslararası bir anlaşma imzalama yetkisi tanımaktadır. Türk Konseyi Sekretaryası, Türk Konseyi'nin görev ve sorumluluklarını yerine getirmek üzere üye ülkelerde gerekli hükmi şahsiyete

⁴⁰⁹ "Nahçıvan Anlaşması", Türk Keneşi.

⁴¹⁰ A.g.e.

sahiptirler. Sekretarya, tarafların tümünün onayıyla anlaşmalar imzalamak, taşınır ve taşınmaz mülk satın almak ve satmak, davacı ve davalı olarak mahkemelere çıkmak, banka hesapları açmak ve nakit varlıklar üzerinden sözleşmeler yapmak gibi görevleri yerine getirmek üzere uluslararası hükmi yetkiye sahip olmaktadır.⁴¹¹

Sekretarya ile Sekretarya personeli ve bina ve müştemilatının Türkiye Cumhuriyeti'ndeki faaliyetleri sırasında sahip olacakları statüleri ile ayrıcalık ve bağışıklıklarını belirtmek amacıyla 27 Aralık 2011'de Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Evsahibi Ülke Anlaşması imzalanmıştır.⁴¹² Anlaşmanın 13. maddesine göre, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayan veya Türkiye'de daimi olarak ikamet etmeyen Yönetici Personel mensupları ile üye devletlerin Daimi Temsilcileri ve bakmakla yükümlü olduğu kişiler, Türkiye'de 18 Nisan 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkındaki Viyana Sözleşmesi'ne uygun olarak tanınan aynı ayrıcalık ve muafiyetlerden yararlanmaktadırlar. Türk vatandaşı olan veya Türkiye'de daimi olarak ikamet eden Yönetici Personel mensupları ise, yalnızca mesleki işlevlerini yerine getirirken icra ettikleri resmi faaliyetlerle ilgili olarak yargı muafiyeti ve dokunulmazlığa sahip olmaktadır. Evsahibi Ülke Anlaşması'nın 14. maddesine göre, Sekretarya personeli, resmi görev ve yetkileri kapsamındaki sözlü veya yazılı ifadeleri ve tüm eylemleri bakımından Evsahibi Ülke olan Türkiye Cumhuriyeti yargısından muaftır. Türk vatandaşı olmayan ve Türkiye'de daimi olarak ikamet etmeyen Sekretarya personeli tüm vergilerden muaftır.⁴¹³

Ancak Sekretaryanın uluslararası memurlarına tanınan ayrıcalık ve muafiyetler, kişilerin şahsi çıkarları için değil, sadece sekretaryanın kesintisiz çalışmasının güvence altına alınması için tanınmıştır (mad. 14/4). Evsahibi Ülke Anlaşması ve Nahçıvan

⁴¹¹A.g.e. Sekretarya'nın tüzel kişiliği ve fiil ehliyeti ile ilgili kurallar Türk Konseyi Sekretaryasına Dair Evsahibi Ülke Anlaşması'nın 4. maddesinde de geçmektedir.

⁴¹² 27 Aralık 2011 tarihinde Ankara'da imzalanan ve 19/4/2012 tarihli ve 6295 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Evsahibi Ülke Anlaşması'nın onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 11/6/2012 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 28/5/2012 tarihli 28337 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

⁴¹³ "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Ev sahibi Ülke Anlaşması", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 2 Nisan 2020, https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Ev_Sahibi_Ulke_Anlasmasi1_20140417_194044.pdf. Sekretarya görevlilerinin ev sahibi ülke tarafından uluslararası hukuk çerçevesinde diplomatik misyon mensuplarına sağlanan ayrıcalık ve muafiyetlerden yararlanacağı Nahçıvan Anlaşması'nın 12. maddesinde belirtilmiştir.

Anlaşması çerçevesinde dokunulmazlık ve muafiyetlerden yararlanan tüm Sekretarya personeli, sağlanan bu haklarına hanel gelmeksiz, Evsahibi Ülke olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kanun ve düzenlemelerine saygı göstermekle sorumlu olmaktadır (mad. 14/6). Evsahibi Ülke, Türkiye Cumhuriyeti kanun ve düzenlemelerini ağır şekilde ihlal eden Sekretarya personelinin dokunulmazlığının kaldırılmasını Türk Konseyi Dışışleri Bakanları Konseyi'nden talep edebilmektedir (mad. 14/5).

Sekretarya'nın görev ve yetkileri ile ilgili konular, Nahçıvan Anlaşması ve Evsahibi Ülke Anlaşması'nda belirtilmektedir. Ancak Sekretarya'nın görevleri, henüz Türk Konsey kurulmadan önce 21 Ekim 1996 tarihinde gerçekleştirilen Dördüncü Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nde belirlenmiştir. Zirve sonunda imzalanan Taşkent Bildirisinin 16. maddesine göre, Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi Sekretaryası'nın kurulması ve tüzüğünün hazırlanması karara bağlanmıştır. Kararın uygulanması için Dışışleri Bakanlıkları görevlendirilmiştir. 1998 yılında gerçekleştirilen beşinci zirvede, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Sekretaryası tüzüğü kabul edilmiş ve Dışışleri Bakanlıkları, Sekretarya'nın çalışmalarını denetlemekle görevlendirilmiştir.⁴¹⁴ 2000'de gerçekleştirilen zirvede ise, Daimi Sekretarya'nın Türkiye'de kurulmasına karar verilmiştir.⁴¹⁵ Ayrıca, Sekretarya'nın kendi bütçesinin oluşturulması ve bu bütçenin düzenlenmesiyle ilgili, 23 Ağustos 2012 tarihinde Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasının Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma imzalanmıştır.⁴¹⁶

Türk Konseyi'nin ilk Genel Sekreteri, 16 Eylül 2010 tarihinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Onuncu Zirvesi'nde atanmasının onaylanması ile Büyükelçi Halil Akıncı olmuştur. Nahçıvan Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra resmi olarak göreve başlayan Akıncı, Eylül 2010 – Eylül 2014 tarihleri arasında Türk Konseyi Genel Sekreteri olarak görev yapmıştır. 5 Haziran 2014 tarihinde gerçekleştirilen Türk Konseyi 4. Zirvesi'nde Büyükelçi Ramil Hasan (Azerbaycan), Türk Konseyi Genel Sekreterliği görevine getirilmiş ve Eylül 2014 – Eylül 2018

⁴¹⁴ Amirbek, Anuarbekuly ve Makhanov, s. 175-176.

⁴¹⁵ "Zirveler", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 2 Nisan 2020, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>.

⁴¹⁶ Anlaşma, Nahçıvan Anlaşması'nın 11. maddesinin hükümlerinin uygulanmasını amaçlamakta ve Evsahibi Ülke Anlaşması'nı dikkate almaktadır. Anlaşmanın onaylanması, Bakanlar Kurulu'na 12/11/2012 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 21/12/2012 tarihli 28504 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

tarihleri arasında görevini icra etmiştir.⁴¹⁷ 3 Eylül 2018 tarihinde düzenlenen Türk Konseyi Zirvesi'nde ise, Türk Konseyi Genel Sekreteri olarak 3 yıllık dönem için Baghdad Amreyev (Kazakistan) görevlendirilmiştir.⁴¹⁸

3.2. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY)

3.2.1. Teşkilatın Kuruluşu ve Amaçları

Türk dili konuşan ülkeler kültür bakanları, 19-20 Haziran 1992 İstanbul ve 30 Kasım-2 Aralık 1992 Bakü toplantılarında kabul ettikleri kararlara ve belgelere bağlı olarak, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSÖY) adlı uluslararası bir teşkilatın kurulmasını karara bağlamışlardır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin kültür bakanları tarafından 12 Temmuz 1993 tarihinde Almatı'da imzalanan "Türksoy'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma" ile resmen kurulmuştur. Üye ülkelerin dillerinde altı nüsha olarak düzenlenen anlaşmanın her altı metni de aynı derecede geçerli olmuştur.⁴¹⁹

Daha sonra ismi değiştirilerek Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY) olan kurum, 1998 yılından itibaren gözlemci statüsünde yeni üyeler almaya başlamıştır. Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetlerden Tataristan Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Hakas Cumhuriyeti, Saha (Yakut) Cumhuriyeti, Altay Cumhuriyeti ve Tuva Cumhuriyeti ile Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti TÜRKSÖY'un faaliyetlerine gözlemci statüsünde katılmışlardır. Türk Dünyasının UNESCO'su olarak işlev gören TÜRKSÖY, üye veya gözlemci statüsündeki ülkelere eşit haklar vererek ortak çalışmalar yürütmektedir. TÜRKSÖY, 1996 yılında UNESCO ile işbirliği anlaşması düzenleyerek uluslararası statüsünü güçlendirmiştir. Ayrıca Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ile ilişkili olarak faaliyetlerini yürütmektedir.⁴²⁰

⁴¹⁷"Eski Genel Sekreterler", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 2 Nisan 2020, <https://www.turkkon.org/tr/eski-genel-sekreterler>.

⁴¹⁸"Genel Sekreter", Türk Keneşi, Erişim Tarihi 2 Nisan 2020, <https://www.turkkon.org/tr/genel-sekreter>.

⁴¹⁹"Türksoy'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma", *T.C. Resmi Gazete*, Erişim Tarihi 18 Nisan 2020. 22/2/1994 tarihli ve 3973 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan "Türksoy'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma"nın onaylanması, Bakanlar Kurulu'nca 18/5/1994 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 9/6/1997 tarihli 21955 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

⁴²⁰Fırat Purtaş, "Kültürel Diplomasi ve TÜRKSÖY", MEKAM, Erişim Tarihi 18 Nisan 2020, <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy>; İbrahim Gümüş, "TÜRKSÖY ve Türk Dünyası Halk Edebiyatı", içinde *TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi "Yerelden Küresele: Türkiye*

TÜRKSOY'un amaç ve ilkeleri kurucu anlaşmanın giriş bölümünde belirtilmiştir. Buna göre Teşkilatın temel amacı, Türk kökenli ve Türk dili konuşan ülkeler ve halkların birbirlerini daha iyi anlamalarını sağlamaktır. Ayrıca, Türk kültürünün tüm insanlık medeniyetinin oluşmasında önemli bir yer tuttuğunu ve Türk dili konuşan ülke ve halkların kültür ve sanatının korunması, yeniden canlandırılması ve gelişmesinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurarak, ülkelerin gelecek kuşaklara milli kültürün esaslarını öğretmek ve böylece karşılıklı dostane temaslar sağlamak amaçlanmaktadır.⁴²¹ TÜRKSOY, bu hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla uzmanlık kuruluşu olarak faaliyetlerini yürütmektedir.

Kurucu anlaşmanın 6. maddesine göre, TÜRKSOY'un merkezi Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'da yerleşiktir.⁴²² Dokunulmazlığa sahip özel hizmet binası Aralık 2006 tarihinden beri faaliyetlerini sürdürmektedir. TÜRKSOY ile personelinin Türkiye'deki faaliyetleri sırasında yararlanacakları ayrıcalıklar ile bağışlıkların hukuki açıdan belirlenmesi amacıyla "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Arasında Evsahibi Ülke Anlaşması" 4 Şubat 2010'da Ankara'da imzalanmıştır. Buna göre, TÜRKSOY Hizmet Binası ve arşivlerinin dokunulmazlığı bulunmaktadır.⁴²³

3.2.2. Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY

Kültür, insanlığın var olduğu günden beri bir topluluğu karakterize eden ve o topluluğu diğerlerinden ayıran maddi ve manevi değerlerdir. Bu değerleri binlerce yıllık geçmişten gelen dil, din, düşünce tarzı, sanat, edebiyat, törenler, örf ve adeteler oluşturmaktadır. Kültürü üreten ve günümüze kadar taşıyan insanlardır. Dolayısıyla kültürel diplomasi, toplumlar arasında insanların iletişim ve karşılıklı anlayışını geliştirmeyi amaçlayan dış politika aracıdır.⁴²⁴ Uluslararası alanda kültürel ilişkilerle ilgili faaliyetleri yürütenler devletlerdir. Kültürel diplomasi devletin dış politika

– *Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını*” Ed. Burak Hamza Eryiğit, TESAM Kitapları, Bursa, Aralık 2018, (ss. 225-235), s. 227-228.

⁴²¹ “Türksoy’un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma”, *T.C. Resmi Gazete*.

⁴²² A.g.e.

⁴²³ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Arasında Evsahibi Ülke Anlaşması”, *T.C. Resmi Gazete*, Erişim Tarihi 18 Nisan 2020. 23/2/2011 tarihli ve 6166 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Arasında Evsahibi Ülke Anlaşması”nın onaylanması, Bakanlar Kurulu’na 8/8/2011 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 27/8/2011 tarihli 28038 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

⁴²⁴ Fırat Purtaş, “Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi”, *Akademik Bakış*, Cilt:7, Sayı: 13, 2013, (ss. 1-14), s. 4-5.

hedeflerini ve diplomasi anlayışını destekler niteliktedir. Dış politika ve diplomasi ile olan bağlantısından dolayı kültürel diplomasi genellikle doğrudan ve dolaylı olarak dışişleri bakanlığı veya uluslararası sözleşmelerle sorumlu hükümet temsilcileri bünyesinde faaliyet sağlamaktadır. Dolayısıyla kültürel diplomasının olabilmesi için devlet veya temsilcilerinin bu faaliyete dahil olmaları gerekmektedir.⁴²⁵ Genel bir ifadeyle, kültürel diplomasının asıl aktörleri insanlar olmasına rağmen faaliyetleri yürütmek, desteklemek ve yönlendirmek konusunda devletler ve temsilcilerine ihtiyaç vardır. Devletler bu faaliyetlerin yürütülebilmesi için özellikle finansal ve diğer alanlarda destek sağlamaktadır.

Kültürel diplomasi çok eski tarihlerden beri yürütülmektedir. Topluluklar tarihte her zaman kendilerinden farklı kültürlere sahip topluluklarla iletişim ve etkileşim içerisinde olmuşlardır. Kültürel diplomasi devletler tarafından yürütülen bir faaliyet olarak ele alındığında devletlerin birbirine hediyeler sunulduğu dönemler kültürel diplomasının başlangıcı olarak kabul edilebilmektedir. Ulus-devletler kendilerini diğerlerinden ayıran özelliklerini, kültürel değerlerini gelişmişlik düzeylerini ve itibarlarını kültürel diplomasi yoluyla göstermeye ve dünyaya yaymaya çalışmışlardır.⁴²⁶ II. Dünya Savaşı'ndan sonra kültürel diplomasi, devletlerin hükümetler arası örgütlenme yoluyla çok taraflı bir boyut kazanmıştır. Kültürel diplomasiyi bu şekilde hükümetler arası örgütlenme yoluyla yürütme anlayışını UNESCO getirmiştir. Daha sonraları Avrupa Birliği üyeleri arasında bir aidiyet duygusu geliştirmenin bir aracı olarak kültürel diplomasi etkili olarak kullanılmıştır. Buna ek olarak Birleşmiş Milletler Medeniyetler İttifakı, ulusal sınırlara rağmen inanç, kültür ve medeniyetlerin diyalog kurmalarını sağlamak amacıyla kurulmuştur.⁴²⁷

Aynı şekilde TÜRKSOY, kültürel değerler temelli faaliyetler yürütmeyi ve kültürel diplomasi yoluyla Türk devletleri arasındaki ilişkileri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Teşkilat, üye ülkeler arasında ortak dil, tarih ve kültürel değerler temelinde kurulmuş uluslararası kültürel işbirliği kuruluşudur. Temel amaçları Türk halkları arasındaki ortak miras bağlarını güçlendirmek ve bu mirası dünyaya yaymak

⁴²⁵ Patricia M. Goff, "Cultural Diplomacy", in *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, ed. Andrew F. Cooper, Jorge Heine and Ramesh Thakur, Oxford University Press, Oxford, 2013, (pp. 419-435), p. 426.

⁴²⁶ Aslı Yağmurlu, "Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi", *Selçuk İletişim*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2019, (ss. 1182-1210), s. 1187-1188.

⁴²⁷ Goff, s. 425-426.

ve yayılmasını teşvik etmektir. Başka bir deyişle, TÜRKSOY'un faaliyetleri, Türk Dünyasında kültürel diplomasiyi uygulamaktır.⁴²⁸ Kültürel diplomasi çok geniş bir alanda faaliyet göstermektedir. Kültür merkezleri açmak, sanatsal faaliyetler gerçekleştirmek, geleneksel bayramları kutlamak, anma günleri, sergiler, festivaller, konferans ve forumlar düzenlemek ve değişim programları gerçekleştirmek kültürel diplomasiinin faaliyet alanına girmektedir. TÜRKSOY kültürel diplomasiyi gerçekleştirebilmek için bu tür faaliyetleri sıkça düzenlemektedir.

3.2.3. Kurumsal Yapısı ve Personeli

TÜRKSOY'un kendine has bir yapısı ve amaçlarını gerçekleştirmek üzere etkin organları vardır. Bu organlar, Daimi Konsey (Bakanlar Konseyi), Dönem Koordinatörü, Daimi Temsilciler Komitesi, TÜRKSOY Genel Müdürlüğü, TÜRKSOY Genel Müdür Yardımcılığı, Ortak Kültür ve Sanatlar Yönetimi Komitesi ve İdari, Mali ve Hukuki İşler Komitesi'nden oluşmaktadır. Ayrıca Daimi Konsey tarafından kararlaştırılarak oluşturulan farklı alt çalışma grupları da bulunmaktadır.⁴²⁹

TÜRKSOY'un en üst karar mercii olan Bakanlar Konseyi, üye ülkelerin kültür bakanları veya kültür işlerinden sorumlu bakanlarından oluşmaktadır. TÜRKSOY Genel Sekreteri, Bakanlar Konseyi üyeleri tarafından seçilerek tayin edilmekte ve Konsey'in aldığı kararlar doğrultusunda TÜRKSOY'un faaliyetlerini yürütmektedir.⁴³⁰ Genel Sekreter Yardımcısı ise, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı önerisi ve Bakanlar Konseyi üyeleri kararıyla seçilerek tayin edilmekte ve Genel Sekreterin yardımcılığını yapmaktadır. Ayrıca üye devletlerin her biri tarafından, TÜRKSOY nezdinde görev yapacak olan üye devlet temsilcileri belirlenmektedir. Genel sekreter, genel sekreter yardımcısı ve üye devlet temsilcileri Teşkilatın uluslararası statüye sahip personelleridir. Bunun dışında Teşkilatın iç hizmetinde çalışan TÜRKSOY Hizmet Personeli bulunmaktadır (mad. 1).⁴³¹

⁴²⁸ Erman Akıllı, "Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited", *Bilig*, Sayı: 91, 2019, (ss. 1-25), s. 3.

⁴²⁹ "Türksoy Teşkilatının Yerleşimi, Milli Temsilcilerin ve Milletlerarası Personelinin Statüleri Hakkında Protokol", *T.C. Resmi Gazete*, Erişim Tarihi 22 Nisan 2020.

⁴³⁰ TÜRKSOY Genel Sekreterliği görevini, 29 Mayıs 2008'den beri Kazakistan Eski Kültür Bakanı Düsenbay Kaseinov yürütmektedir. Bkz. Turksoy.org

⁴³¹ "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Arasında Evsahibi Ülke Anlaşması", *T.C. Resmi Gazete*.

Kurucu anlaşmasında Teşkilatın yapısı ve personellerin görevlendirilmesi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre TÜRKSOY'da görevlendirilmek üzere her üye ülkenin kültür bakanları tarafından bir temsilci tayin etmektedir(mad. 4). Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı faaliyetlerini, altı ayda bir alfabetik sıraya göre TÜRKSOY'un koordinatörü olan kültür bakanının başkanlığında, Kültür Bakanları Konseyi tarafından karar verilen proje ve programlar çerçevesinde yürütmektedir. Teşkilat koordinatörü en az iki ülkenin teklifi üzerine Kültür Bakanları Konseyi'ni olağanüstü toplantıya çağırabilmektedir (mad. 2). Teşkilatın faaliyetine ilişkin kararlar Kültür Bakanları Konseyi tarafından oy çokluğuyla alınmaktadır (mad. 5). Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Konseyi, TÜRKSOY Genel Müdürünü oy çokluğuyla belirlemektedir. Genel müdür ise, TÜRKSOY'un personelini ve personelin görev kapsamını belirlemekte ve tayin etmektedir (mad. 3).⁴³²

TÜRKSOY'un Evsahibi Ülke Anlaşması'nda Teşkilat ve personelinin Türkiye'deki faaliyetleri sırasında yararlanacakları ayrıcalıklar ve bağışıklıklar belirtilmektedir. Buna göre TÜRKSOY uluslararası personeli, yetkileri ve resmi görevleri çerçevesinde gerçekleştirdikleri eylemler, sözlü veya yazılı ifadelerden dolayı yargıdan muaftırlar. Türk vatandaşı olanlar ve Türkiye Cumhuriyeti'nde sürekli ikamet edenler dışındaki TÜRKSOY uluslararası personeli ayrıcalıklar ve bağışıklıklara sahiptir (mad. 12). TÜRKSOY tüzel kişiliğe sahip olduğundan dolayı bu ayrıcalık ve bağışıklıklardan yararlanmaktadır. Teşkilatın Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde ve Türk mevzuatı çerçevesinde, akit yapma, taşınır ve taşınmaz mal satın alma, elden çıkarma ve bu amaçla hukukî işlem yapabilme yetkisi bulunmaktadır (mad. 3). Ayrıca faaliyetleri çerçevesinde, belirli istisnalar dışında, her türlü hukuki süreçten bağışıklığı bulunmaktadır (mad. 4).⁴³³ TÜRKSOY adına görevli uluslararası personel ile uzmanların ve teşkilatın statüleriyle ilgili konular Evsahibi Ülke Anlaşması'ndan ayrı bir belge olan "Türksoy Teşkilatının Yerleşimi, Milli Temsilcilerin ve Milletlerarası Personelinin Statüleri Hakkında Protokol"⁴³⁴ de ayrıntılı olarak belirtilmektedir.

⁴³² "Türksoy'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma", *T.C. Resmi Gazete*.

⁴³³ A.g.e.

⁴³⁴ 4 Eylül 1994 tarihinde Ankara'da imzalanan "Türksoy Teşkilatının Yerleşimi, Milli Temsilcilerin ve Milletlerarası Personelinin Statüleri Hakkında Protokol" un onaylanması, Bakanlar Kurulu'nca 19/9/1994 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 17/10/1994 tarihli 22084 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

TÜRKSOY'un mali kaynağı, Kültür Bakanları Daimi Konseyi tarafından tespit edilen katkı payları ile oluşan bir Fon'da toplanmaktadır. Katkı payları ve Fon'un işleyişine dair mevzuat, her yıl yenilenecek bir Protokol ile tespit edilmektedir. TÜRKSOY Fon'u kendine ilave mali kaynak yaratmak için, uluslararası hukuka ve kurallara aykırı olmayacak şekilde her türlü faaliyet ve girişimde bulunabilmektedir.⁴³⁵ Bu çerçevede her tür fon, altın veya döviz sahibi olabilmekte ve herhangi bir cins para birimi ile banka hesabı açabilmekte ve işletebilmektedir. Ayrıca Teşkilat fonlarını Türkiye içinde veya bir başka ülkeye serbestçe havale edebilmektedir.⁴³⁶

3.2.4. Teşkilatın Faaliyetleri

TÜRKSOY, Türk halklarının ortak kültür ve sanatının korunması, tanıtılması ve gelecek nesillere aktarılmasını amaçlamaktadır. Bu doğrultuda TÜRKSOY, kültürün ve sanatın her alanında bilimsel, sanatsal ve kültürel buluşmalar düzenleyerek Türk dili konuşan halkların yakınlaşmasını sağlamaktadır. Türk Dünyasının kültürel entegrasyonuna yönelik yürüttüğü bu çalışmaların niteliği ve niceliği göz önünde bulundurulduğunda Teşkilatın gelişimi genel olarak iki döneme ayrılmaktadır. Teşkilatın kurulduğu 1993 yılından 2008 yılına kadar olan ilk dönemde, daha çok üye ülkelerle ilişkilere yoğunlaşmış ve karşılıklı tecrübe alış verişine önem verilmiştir. Daha öncesinde eski Sovyet coğrafyasında kalan Türk hakları ile iletişim imkanı olmazken, ilk dönemle birlikte Türk halklarının soydaşlarıyla buluşması konusundaki girişimlere yoğunluk verilmiştir. 2008 yılından sonrasını içeren ikinci dönemde ise, bir yandan geleneksel faaliyetler devam ederken bir yandan da Türk kültürünü dünyaya tanıtmak amacıyla Avrupa ülkelerinde, İslam ülkelerinde ve ABD'de çeşitli etkinlikler düzenlenerek TÜRKSOY faaliyetleri üye ülkelerin sınırlarını aşmıştır.⁴³⁷

Türk Konseyi ile ilişkili olarak çalışmalar yürüten TÜRKSOY, aynı zamanda Uluslararası Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı ve Türk Kültür ve Mirası Vakfı ile eşgüdüm içerisinde faaliyette bulunmaktadır. Türk Dünyasının UNESCO'su olarak

⁴³⁵ Türksoy'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma'nın 7. maddesine göre. Bkz. *T.C. Resmi Gazete*.

⁴³⁶ "TÜRKSOY Evsahibi Ülke Anlaşması", *T.C. Resmi Gazete*.

⁴³⁷ Fırat Purtaş, "Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY", TÜRKSOY Genel Sekreteri görevini 1993-2006 yılları arasında Azerbaycan eski Kültür Bakanı Polat Bülbüloğlu yürütmüştür. Mayıs 2008 tarihinde Kazakistan eski Kültür Bakanı Düsen Kaseinov oy birliği ile bu göreve seçilmiş ve günümüzde hala TÜRKSOY Genel Sekreteri olarak görev yapmaktadır. Bkz. www.turksoy.org.

tanımlanan TÜRKSÖY, yürüttüğü projelerde UNESCO, Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, ISESCO (İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu) ve Bağımsız Devletler Topluluğu İnsani İşbirliği Vakfı gibi uluslararası alanda faaliyet gösteren örgütlerle işbirliği yapmaktadır.⁴³⁸ Bu sayede Türk Dünyasının uluslararası alanda tanınmasını sağlamak ve işbirliği yaptığı kuruluşlarla tecrübe alışverişinde bulunmaktadır.

Türk Dünyasının binlerce yıllık ortak geleneği olan Nevruz kutlamaları, TÜRKSÖY'un gerçekleştirdiği geleneksel etkinliklerin başında gelmektedir. Her yıl dünyanın dört bir yanında etkinlikler düzenleyen TÜRKSÖY'un ve üye ülkelerinin girişimiyle Nevruz dünyaya tanıtılmaktadır. Nevruz kutlamaları Azerbaycan, Hindistan, İran, Kırgızistan, Özbekistan, Pakistan ve Türkiye'nin sunduğu ortak dosya ile 2009 yılında UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne dahil edilmiştir. Dosya 2016 yılında Afganistan, Azerbaycan, Hindistan, Irak, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Pakistan, Tacikistan, Türkiye ve Türkmenistan katılımı ile genişletilmiştir.⁴³⁹ Bunlara ek olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin girişimiyle 2010 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 21 Mart gününü "Uluslararası Nevruz Bayramı" olarak kabul etmiştir.⁴⁴⁰

Kurulduğu günden beri Nevruz kutlamaları gerçekleştiren TÜRKSÖY, 2010 yılında UNESCO Genel Merkezi'nde, 2011 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda ve aynı yıl Washington'da büyük çaplı Nevruz kutlamaları düzenlemiştir. 2013 yılında ise kutlamalar kapsamında İngiltere'nin başkenti Londra'da kültürel etkinlikler gerçekleştirilmiştir.⁴⁴¹ Her yıl üye ülkelerin çeşitli şehirlerinde gerçekleşen Nevruz kutlamaları, TÜRKSÖY'un düzenlediği turnelerle birlikte Almanya, Avusturya ve Belçika gibi Avrupa ülkelerine ulaşarak bu kültürü Türk Dünyasının sınırları dışına taşımıştır.⁴⁴²

⁴³⁸ Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 45.

⁴³⁹ "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi", UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, Erişim Tarihi 27 Nisan 2020, <http://www.unesco.org.tr>.

⁴⁴⁰ Fırat Purtaş, "Kültürel Diplomasi ve TÜRKSÖY".

⁴⁴¹ "Türk Kültürüne Hizmette 20. Yıl", Hazırlayan Salim Ezer, TÜRKSÖY Arşivi, Erişim Tarihi 27 Nisan 2020, <https://www.turksoy.org/tr/library/turksoy-20-yil>.

⁴⁴² "TÜRKSÖY Faaliyet Raporu 2018-2019", Hazırlayan Salim Ezer, TÜRKSÖY Arşivi, 70, Erişim Tarihi 27 Nisan 2020, <https://www.turksoy.org/tr/library/faaliyet-raporu-2019>.

Türk kültürünün canlılığını korumasını ve Türk dili konuşan ülkelerin etkileşimini artırmasını amaçlayan TÜRKSOY'un önemli etkinliklerinden bir de "Türk Dünyası Kültür Başkenti" uygulamasıdır. 2010 yılında onuncusu düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nde TÜRKSOY'un önerisiyle uygulamaya geçen programın ilki 2012 yılında Kazakistan'ın başkenti Astana'da gerçekleşmiştir. Program kapsamında TÜRKSOY üyesi 14 ülkeden biri olan Kazakistan'ın başkenti Astana ilk Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmiş ve Avrasya'nın merkezinde bulunan şehir dünyanın en büyük kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁴⁴³ Daha sonra 2013 yılında Eskişehir (Türkiye), 2014 yılında Kazan (Tataristan, Rusya Federasyonu), 2015 yılında Merv (Türkmenistan), 2016 yılında Şeki (Azerbaycan), 2017 yılında Türkistan (Kazakistan), 2018 yılında Kastamonu (Türkiye), 2019 yılında Oş (Kırgızistan) ve 2020 yılında Hive (Özbekistan) Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak seçilmiştir.⁴⁴⁴ Bu etkinlik sayesinde Türk halkları arasındaki etkileşim artmış ve halkların birbirini daha yakından tanmasına imkan sağlanmıştır.

TÜRKSOY, Türk Dünyasına önemli eserler bırakmış değerli yazarların ve sanatçıların anılması ve gelecek kuşaklara tanıtılması konusunda da oldukça hassas davranmaktadır. Bu çerçevede ressamlar buluşmaları, opera günleri, edebiyat kongreleri gibi geleneksel faaliyetler düzenleyen TÜRKSOY, bilim insanları ve sanatçılar arasında tecrübe alışverişi imkanı sağlamaktadır. Her yıl farklı ülkelere katılan yüzlerce sanatçı, akademisyen ve entelektüelin katılımıyla, çeşitli alanlarda etkinlikler, toplantılar, konferanslar, kongreler, forumlar gerçekleştirilmekte ve düzenlenen festivaller, konserler, yarışmalar, buluşmalar, anma günleri ve sergilerle Türk halklarını bir araya getirilmektedir.⁴⁴⁵ Bu çerçevede Dede Korkut, Köroğlu, Manas, Abay, Fuzuli, Zeki Velidi Toğan, Divanü Lügati't-Türk, Kurmangazi, Cengiz Aytmatov, N. Katanıv gibi ortak kültürel değerleri yansıtan pek çok eser ve yazarların hatırlatılması için anma etkinlikleri ve kutlamalar düzenlenmektedir.⁴⁴⁶ TÜRKSOY,

⁴⁴³ Ainur Nogayeva, "2012 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Astana", İçinde *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, Ed. Fırat Yıldız, Nobel Yayınları, Ankara, 2020, (ss. 73-126), s. 73.

⁴⁴⁴ A.g.e., s. 28.

⁴⁴⁵ Mustafa Bıyıklı, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür ve Turizmde Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (Türksoy)'nın Yeri ve Önemi", İçinde *3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Barış Erdem, Tolga Gök ve Naringül Margazieva, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2017, (ss. 261-273), s. 267.

⁴⁴⁶ Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 48.

2010 yılından beri Türk Dünyasına hizmet eden önemli şahsiyetlerin ve yaptıkları hizmetlerin tanınması amacıyla doğum yıldönümlerine denk gelen günlerde bu şahsiyetlerin adlarıyla anma günleri düzenlenmektedir. Ayrıca 1993 yılından beri gerçekleştirilen Şairler-Yazarlar-Ozanlar Buluşmaları ile Türk Dünyasının usta kalemleri ve sesleri bir araya getirilmektedir.⁴⁴⁷

Sanatın her dalında çalışmalar yürüten TÜRKSOY, Türk Dünyasının önde gelen eserlerini yeniden yorumlayarak hatırlanmasını sağlamaktadır. 13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış Türkmen Dervishi Yunus Emre'nin evrensel hoşgörü anlayışını dünyaya duyurmak amacıyla ilki 2012 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde gerçekleşen Yunus Emre Oratoryosu konserleri düzenlenmektedir. Teşkilatın sanatsal buluşmaları kapsamında her yıl Türk Dünyasının önemli sanatçılarının bir araya geldiği Opera Günleri gerçekleştirilmektedir. Bunlardan en önemlisi Türk-İslam Sanat Dünyası'nın ilk opera eserlerinden olan ve Türk Dünyasının destan kahramanı olan Köroğlu'na ithaf edilen Köroğlu Operasıdır. Ayrıca Ressamlar Buluşması (1997 yılından beri), Fotoğrafçılar Buluşması ve Heykeltıraşlar Buluşması (2007 yılından beri) gibi sanatın farklı alanında gerçekleştirilen etkinliklerle ve farklı ülkelerde düzenlenen sergilerle sanatçılar eserlerini geniş kitlelere ulaştırmaktadır.⁴⁴⁸ TÜRKSOY'un gerçekleştirdiği bu etkinlikler sayesinde Türk sanatı dünyaya tanıtılmakta ve değerli Türk eserleri canlı tutulmaya çalışılmaktadır.

Düzenlenen etkinlikler, kongreler, sergilerle, buluşmalar, festivaller ve anma günleri TÜRKSOY bünyesinde hazırlanan yıllık raporlar, dergiler, takvim, broşür ve kataloglarda yayımlanarak geniş kitlelere duyurulmaktadır. Ayrıca Türk Dünyasının ortak tarih, kültür, dil, edebiyat ve sanatı hakkında bilgi verilmesi ve Türk Dünyası için hizmet vermiş değerli kişilerin hayatları ve gelecek nesillere bıraktıkları eserlerin tanıtılması amacıyla çeşitli kitap, dergi, ansiklopedi ve bildiriler yayımlanmaktadır. İlk Haziran 2000'de Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi olarak yayımlanan TÜRKSOY bunlardan biridir. Daha sonra ismi "Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi" olarak değiştirilen dergi, günümüzde Rusça ve Türkçe olarak üç ayda bir yayımlanmaya devam etmektedir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ "Türk Kültürüne Hizmette 20. Yıl", TÜRKSOY Arşivi.

⁴⁴⁸ A.g.e.

⁴⁴⁹ "Kütüphane", TÜRKSOY, Erişim Tarihi 30 Nisan 2020, <https://www.turksoy.org/tr/library>.

3.3. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

3.3.1. Asamblenin Kuruluşu ve Amaçları

Türk dili konuşan ülkeler arasındaki dil, tarih ve kültür birliğine dayanarak ulusal mevzuatları yakınlaştırmayı ve diğer konulardaki parlamentolar arası faaliyetlerde en sıkı işbirliğini gerçekleştirmeyi hedefleyen Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), üye ülkelerin parlamentoları arasında işbirliğini geliştirmek ve genişletmek amacıyla bir danışma organı olarak kurulmuştur.⁴⁵⁰ Türk dili konuşan ülkelerin entegrasyon sürecinde çeşitli platformlarda dile getirilen parlamentolar arası Asamblenin kurulma fikri, dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in öncülüğünde atılan adımlarla somut hale gelmiştir. Nazarbayev, İstanbul'da (Nisan 2001) ve Antalya'da (Kasım 2006) düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirve Toplantıları sırasında "Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamentolararası Asamblesi ve Parlamentolararası Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirve Toplantısı İlişkiler Enstitüsü" kurulmasını önermiştir. 2007 yılında önerinin hayata geçirilmesi için çalışmalar başlatılmış, Antalya ve Astana'da yapılan çalışma toplantıları ile "Taslak Anlaşma Metni" hazırlanmıştır. Son halini alan anlaşma metni "Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesine Dair İstanbul Anlaşması" adıyla 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul'da bir araya gelen Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Oktay Asadov, Kazakistan Senato Başkanvekili Mukhambet Kopeyev, Kırgızistan Parlamento Başkanı Aytibay Tagayev ve TBMM Başkanı Köksal Toptan tarafından imzalanmıştır.⁴⁵¹

TÜRKPA'nın kurucu anlaşmasında bütün dillerdeki metinler eşit hukuki geçerliliğe sahip olacak şekilde her biri üye ülkelerin dillerinde dört nüsha olarak hazırlanmıştır. Daha sonra anlaşma metninde ilave ve değişiklikler yapılarak 27 Nisan 2011 tarihinde Astana'da beş nüsha (üye ülkelerin dillerinde ve İngilizce) olarak imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Asamble, parlamentolar arası işbirliğini geliştirmek amacıyla Türk dili konuşan ülkelerin kültür, tarih, sanat, edebiyat ve diğer alanlardaki ortak değerlerinin korunması ve gelecek nesillere aktarılmasının yanı sıra ulusal mevzuatların yakınlaştırılması konularında tavsiye niteliğinde kararlar almaktadır.

⁴⁵⁰ "TÜRKPA Resmi Belgeler", TÜRKPA.

⁴⁵¹ Kürşad Melih Sarıaslan, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)", İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 589-592), s. 589.

Asamble ayrıca siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel ve insani konuları müzakere etmek, taraflar arasında hukuki ve diğer konularda bilgi alışverişinde bulunmak, gerektiği takdirde milletvekilleri ile parlamento görevlilerinden oluşan çalışma grupları kurmak, tarafların milletvekilleri ve parlamento görevlilerinin karşılıklı ziyaretlerinin gerçekleştirilmesinde işbirliği sağlamak gibi hususlarda yetkileri bulunmaktadır (mad. 2).⁴⁵²

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi'nin 1. Genel Kurul Toplantısı, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamento Senatu, Kırgız Cumhuriyeti Joqorku Keneşi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden gelen heyetlerin katılımı ile 29 Eylül 2009 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti başkenti Bakü'de düzenlenmiştir. Toplantıda, TÜRKPA İçtüzüğü, Sekretarya Yönetmeliği ve Bakü Beyannamesi kabul edilmiştir.⁴⁵³ Bakü Beyannamesi'nde TÜRKPA'nın modern dünyanın yeni şartlarında Türk halklarının güçlerini birleştirme yolunda attığı başarılı bir adım olduğu ve üye parlamentoların kendi ülkelerindeki demokratik hayatlarında gelişmeler yaşaması açısından önemli bir rol oynayacağı inancında oldukları belirtilmiştir. Beyannamenin 4. maddesinde, parlamentolar arası işbirliğinin yeni bir aşaması olan parlamenter diplomasi araçlarının yardımı ile devletler arasında siyasi diyalogun daha da geliştirileceği, bölgesel ve küresel güvenliği sağlayabilmek için elverişli siyasi koşulların oluşturulacağı açıklanmıştır.⁴⁵⁴

3.3.2. Parlamenter Diplomasi ve TÜRKPA

Uluslararası bir parlamenter kuruluş olan TÜRKPA, Türk dili konuşan ülkelerin işbirliğinin ve entegrasyonunun sağlaması açısından parlamenterler düzeyinde faaliyette bulunmaktadır.⁴⁵⁵ Başka bir deyişle TÜRKPA, Türk Dünyasında Parlamenter diplomasiyi uygulayan kuruluştur.

Parlamenter diplomasi, ülkeler arasında diyaloglar yoluyla parlamentoların mevcut anayasal işlevlerini kolaylaştırmayı ve güçlendirmeyi amaçlayan

⁴⁵² “TÜRKPA Resmi Belgeler”, TÜRKPA.

⁴⁵³“Tarihçe”, TÜRKPA, Erişim Tarihi 4 Mayıs 2020, https://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/history.

⁴⁵⁴ “TÜRKPA Resmi Belgeler”, TÜRKPA.

⁴⁵⁵ Ercan Durdular, “Parliamentary Assembly of Turcic-Speaking Countries (TurkPA): Beyond Parliamentary Diplomacy”, *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, Volume: 22, Number: 1 2017, (pp. 115-142), p. 116.

parlamentler tarafından yürütülen bireysel veya kolektif eylem olarak tanımlanmaktadır. Parlamenter diplomasi ile ülkeler arası ilişkileri geliştirmek için parlamentolar arası işbirliğinin sağlanmasına dair anlaşmalar yapabilmektedir. Ayrıca parlamentler arasında bilgi alışverişini amaçlayan kurumsal ve düzenli görüşmeler düzenlenmek, farklı ülkelerin parlamento heyetini kabul etmek ve kendi heyetlerini göndermek, diğer uluslararası parlamentler kurumlarla ilişkide bulunmak gibi çok sayıda faaliyetleri içermektedir.⁴⁵⁶ Uluslararası parlamentler kuruluşlar demokrasiyi ve şeffaflığı teşvik etmenin yanı sıra kavram yanılgılarını ortadan kaldırmak ve parlamentolar arası ilişkilerin daha iyi bir şekilde geliştirilmesi gibi hedeflere hizmet etmektedir. Taraflar parlamenter diplomasi yoluyla İkili veya çok taraflı olarak kendi aralarında veya tarafsız bir arabulucuyla anlaşmazlıklarını çözebilmektedir ve yapıcı kararlar alabilmektedir.⁴⁵⁷ Parlamentolar arası kuruluşlar sayesinde ülkeler tecrübe ve bilgi paylaşımı sağlayarak demokrasiyi daha iyi bir şekilde uygulayabilmektedir.

Parlamenter diplomasi alanında başarılı bir uluslararası parlamentler kuruluş olan TÜRKPA, Türk dili konuşan ülkeler arasında karşılıklı anlayışı yoğunlaştırmayı, vatandaşların uluslararası alanda daha iyi temsilini sağlamayı ve hükümetler arası kurumların demokratik meşruiyetini artırmayı amaçlamaktadır. TÜRKPA gibi kuruluşlar üyelerinin demokrasi ve iyi yönetim anlayışının gelişmesinde deneyim sağlamak, entegrasyona yönelik yasa ve politikaları uyumlu hale getirmekte ve seçim izleme misyonları için önerilerde bulunmaktadır. Böylece arabuluculuk ve karşılıklı güvenin sağlanması temelinde uzun vadeli siyasi diyalog kurulmaktadır.⁴⁵⁸

Tüm bu faaliyetlerin doğal sürecinde hükümetler yer almaktadır. Ancak uluslararası parlamentler kurumlarının faaliyetlerinin tamamen devletlere bağlı olduğu da söylenemez.⁴⁵⁹ Diğer bir ifadeyle uluslararası parlamentler kuruluşların aktörlerinin devletle organik bağları bulunmaktadır. Bu özelliğinden dolayı parlamentolar bizzat tüzel kişiliğe sahip olmasalar da devlet tüzel kişiliğinin bir parçasıdır. Dolayısıyla tüzel kişilikleri açısından hükümetler dışı kuruluşlar olarak tanımlanamazlar. Ancak

⁴⁵⁶ Stelios Stavridis and Davor Jancic, "Introduction: The Rise of Parliamenter Diplomacy in International Politics", in *Parliamentary Diplomacy in European and Global Governance*, Ed. Stelios Stavridis and Davor Jancic, Brill/Nijhoff, Leiden, Boston, 2017, (pp. 1-18), p. 6.

⁴⁵⁷ Frans W. Weisglas and Gonnje de Boer, "Parliamentary Diplomacy", *The Hague Journal of Diplomacy*, Volume: 2, 2007, (pp. 93-99), p. 95-96.

⁴⁵⁸ Durdular, s. 116-117.

⁴⁵⁹ Weisglas and Boer, s. 96.

Parlamentoların, bir yandan devlet otoritesinin bir parçası olmaları, diğer yandan güçler ayrılığı ilkesine bağlı olarak yürütmeden bağımsız hareket etmeleri parlamentolar arası kuruluşların hükümetler arası veya hükümetler dışı kuruluşlardan farklı olarak kendine has (sui generis) bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır.⁴⁶⁰

3.3.3. Asambelenin Kurumsal Yapısı

Genel Kurul toplantılarında oy birliği esasına göre tavsiye, bildiri ve çağrı niteliğinde kararlar alan Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi, üye ülkelerin delegasyonlarından oluşmaktadır. Parlamento delegasyonları, üyelerin kendi içtüzüklerinin uygun gördüğü 9'ar milletvekilinden oluşmakta ve delegasyonlara tarafların meclis başkanı veya görevlendireceği başkanvekili gibi yöneticileri başkanlık etmektedir. Üye parlamentolar Asamble içerisinde eşit konumdadır ve her birinin bir oy hakkı bulunmaktadır. TÜRKPA'nın faaliyetlerini üyelerin parlamento yöneticileri tarafından oluşturulan Asamble Konseyi düzenlemektedir. Konsey, üye parlamentoların işbirliği perspektiflerini belirlemekte, Asambelenin amaçlarının gerçekleştirilmesi ve görevlerinin yürütülmesiyle ilgili kararlar almaktadır.⁴⁶¹ Konsey başkanlığını, Konsey toplantısının yapıldığı ülkenin başbakanı yapmaktadır. Asamble Konseyi, Asambelenin olağan toplantılarına başkanlık eden Konsey Başkanının çağrısı ile Genel Kurul toplantısının yapılacağı tarihin bir gün öncesinde toplanmaktadır. Asamble Genel Kurul toplantısının bir sonraki tarihini, yerini ve gündemini Asamble Konseyi belirleyerek Genel Kurulun onayına sunmaktadır.⁴⁶²

Asambelenin olağan Genel Kurul toplantıları ve Asamble Konseyi toplantıları yılda en az bir defa olmak şartıyla, İngilizce alfabetik sıraya göre İstanbul Anlaşmasına taraf ülkelerde yapılmaktadır. Toplantılara ev sahibi ülke başkanlık yapmaktadır. Asambelenin olağanüstü Genel Kurul ve Asamble Konseyi toplantıları ise, üye ülkelerin parlamentolarından birinin teklifi üzerine başkanlığı yürüten parlamentonun çağrısı ve diğer tüm üyelerin kabulü ile yapılmaktadır. Asambelenin Genel Kurul toplantıları genellikle kamuya açık olarak düzenlenmektedir. Kapalı toplantılar ise

⁴⁶⁰ Hakan Erdoğan, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesinin (TÜRKPA) Uluslararası Hukuki Kişiliği", *Yasama Dergisi*, Sayı: 27, 2014, (ss. 5-30), s. 11.

⁴⁶¹ "TÜRKPA Resmi Belgeler", TÜRKPA. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) İstanbul Anlaşması'nın 3, 4 ve 5. maddelerinde belirtilmektedir.

⁴⁶² A.g.e. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi İçtüzüğü'nün 2. maddesinde belirtilmektedir.

Konsey kararı ve tarafların rızasına bağlı olarak gerçekleşmektedir.⁴⁶³ İstanbul Anlaşması'nın 9. maddesine göre anlaşmaya taraf olmayan ülkelerin ulusal parlamentolarının temsilcileri ve diğer uluslararası parlamenter örgütler, Asamble Konseyinin rızasıyla Asamble toplantılarına gözlemci olarak katılabilmektedir. Anlaşmanın 10. maddesinde belirtildiği üzere diğer Türk dili konuşan ülke parlamentoları, Asambleye üye parlamentoların tümüne yazılı bildirim yapılması yoluyla İstanbul Anlaşması'na taraf olabilmektedir. Ayrıca süresiz olarak imzalanmış anlaşmadan üyelerin her biri kendi rızasıyla ayrılabilir.⁴⁶⁴

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi ayrıca, üye ülkelerin parlamentoları ve halkları arasında bir platform olarak belirli misyonları yerine getirmekle görevli dört farklı daimi komisyona sahiptir. Bunlar Ekonomik İşbirliği Komisyonu, Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu, Sosyal, Kültürel ve İnsani Meseleler komisyonu ve Çevre ve Tabii Kaynaklar Komisyonu'ndan oluşmaktadır. Ekonomik İşbirliği Komisyonu, 2011 yılında Ekonomik, Ticari ve Mali İşleri Komisyonu olarak kurulmuş ve daha sonraları kapsamı genişletilerek 2014 yılında bugünkü adını almıştır. 2011 yılında ayrı olarak faaliyete başlayan Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu ise, 2014 yılında kapsamının genişletilmesi ve birlikte faaliyet göstermesi amacıyla birleştirilmiştir. Sosyal, Kültürel ve İnsani Meseleler komisyonu diğer daimi komisyonlarla birlikte 2011 yılında faaliyete başlarken, Çevre ve Tabii Kaynaklar Komisyonu 2014 yılından beri faaliyetlerini yürütmektedir.⁴⁶⁵ TÜRKPA İçtüzüğü'nün 3 ve 4. maddelerinde komisyonların yetki, görev ve sorumlulukları, komisyonda yer alacak personelin atanması ve görev süresiyle ilgili konulara yer verilmiştir. Komisyonlar Asamble Konseyinin düzenlediği programa göre, başkanların belirlediği tarihte ve yılda en bir kez toplanmaktadır. Her bir komisyon toplantı gündemini ve yerini kendi belirleyerek rapor, tavsiye ve karar taslaklarını kabul etmekte ve Asamble konseyine sunmaktadır.⁴⁶⁶

⁴⁶³ TÜRKPA İstanbul Anlaşması'nın 7. maddesi ve TÜRKPA İçtüzüğü'nün 7 ve 8. maddelerinde belirtilmektedir. Asamble, çalışmalarını anlaşmaya taraf olan devletlerin dilleri ve İngilizce üzerinden yürütmektedir (İstanbul anlaşması 8. mad. ve TÜRKPA İçtüzüğü 22. mad.).

⁴⁶⁴ "TÜRKPA Resmi Belgeler", TÜRKPA.

⁴⁶⁵ Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 56-58.

⁴⁶⁶ "TÜRKPA Resmi Belgeler", TÜRKPA.

3.3.4. TÜRKPA Sekretaryası

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi Sekretaryası, Asamble Konseyinin faaliyetlerini koordine etmekle görevli daimi idari organıdır. Sekretarya, Asamblenin komiteleri, Konsey ve diğer kurumlarının çalışmalarını düzenlemektedir. Sekretaryanın görevleri İstanbul Anlaşması'nın 6. maddesinde belirtildiği üzere Sekretarya Yönetmeliği'nce belirlemiştir. Yönetmeliğe göre, Asambleye üye devletlerin parlamentoları ve diğer ülkelerle iletişimin sağlanması, Asamble, Konsey ve diğer kurumların toplantıları için gerekli hazırlıkların yapılması, taraflara gerekli evrakların yollanması, düzenlenen etkinlikler ile ilgili bilgilendirme yapılması, Asamblenin arşiv faaliyetlerinin, yayınların basımının ve basın yayın organları ile irtibatın düzenlenmesi ve düzenlenen faaliyetler için gerekli maddi şartların sağlanması Sekretaryanın görevlerindedir.⁴⁶⁷ En genel anlamında TÜRKPA Sekretaryası, kurumun yönetim merkezi olarak görevlerini yürütmektedir.

TÜRKPA Sekretaryası Genel Sekreter, Genel Sekreter Yardımcısı ve Komisyon Sekreterlerinden oluşmaktadır. Genel Sekreter ve Genel Sekreter Yardımcısı, Asamble Konseyi teklifi ile Genel Kurul tarafından Asambleye üye ülkelerin vatandaşları arasından dört yıllığına seçilmektedir. İngilizce alfabetik sıraya göre seçilen Genel Sekreter, Sekretarya faaliyetlerini yönetmek, Asamble Konseyi ve Asamble Başkanı tarafından verilen görevleri yerine getirmek, uluslararası kuruluşlarda Konsey çıkarlarını temsil etmek, geçmiş yıla ait harcama raporu ve gelecek yıla ait gider taslağını Konseyin incelemesine sunmakla görevlidir. Genel Sekreterin uyruğunda bulunduğu ülke hariç olmak üzere taraflar arasından seçilen Genel Sekreter Yardımcısı, Sekreterin verdiği görevleri yerine getirmek, Asamble Konseyinin ilgili parlamento ile karşılıklı ilişkilerini düzenlemek, TÜRKPA, Konsey ve komite toplantılarına katılmak, Asamble ve organlarının kararlarının yürütülmesi konusunda milli parlamentoları takip etmek, Asamblenin diğer bölgesel ve uluslararası kurumlarla bağlantısını sağlamak, Asambleye üye devletlerin parlamentoları ile daimi bağlantıyı tesis etmek ve protokol uygulamalarını yürütmekle görevlidir. Komisyon sekreterleri ise, Komisyon çalışmalarının verimli bir şekilde yürütülmesi için Genel

⁴⁶⁷ A.g.e.

Sekreterin önerisi ile Konsey tarafından TÜRKPA'ya üye olan her ülkeden bir kişi olmak şartıyla üç yıllığına seçilmektedir.⁴⁶⁸

Sekretaryanın merkezi daimi olarak Azerbaycan'ın Bakü şehrindeydir. 30 Mart 2010 tarihinde imzalanan "Evsahibi Ülke Anlaşması"nda Azerbaycan Hükümeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi Sekretaryası arasında Asamble ve personelin Azerbaycan'daki faaliyetleri sırasında yararlanacakları diplomatik bağışıklıklar ve dokunulmazlıklar belirlenmiştir. Uluslararası statüye sahip Genel Sekreter, Genel Sekreter Yardımcısı ve diğer Sekretarya personelleri, Evsahibi Ülke Anlaşması'nın 4. maddesine göre yetkileri ve resmi görevleri çerçevesinde gerçekleştirdikleri eylemler bakımından imtiyazlar ve dokunulmazlıklara sahiptir. Ayrıca Asamble tüzel kişiliğe sahip olduğundan dolayı bu imtiyazlar ve dokunulmazlıklardan yararlanmaktadır.⁴⁶⁹

3.3.5. Asamblenin Faaliyetleri

Türk dili konuşan ülkelerin entegrasyon sürecinde parlamenter düzeyde faaliyet gösteren TÜRKPA, hukuk ve uluslararası ilişkiler, ekonomik işbirliği, sosyal, kültürel ve insani alanda işbirliği, çevre ve doğal kaynak konularında işbirliği gibi amaçlara uygun olarak çalışmalar yürütmektedir.⁴⁷⁰ TÜRKPA'nın kurucu belgesi olan İstanbul Anlaşması'nda belirtilen parlamentolar arası ilişkilerin geliştirilmesi, ulusal mevzuatların yakınlaştırılması, milletvekilleri ve parlamento görevlilerin karşılıklı değişim sürecinde yer alması, daimi komite ve komisyonların çalışmaları gibi konularda Asamble bünyesinde eğitim seminer programları gerçekleştirilmekte ve bürokrat değişim programları düzenlenmektedir.⁴⁷¹

Ayrıca 2010 yılından itibaren TÜRKPA uluslararası gözlemci misyonları tarafından Asambleye üye devletlerin parlamento seçimleri ve referandumları gözlemlenmekte ve gözlem sonuçları rapor olarak sunulmaktadır. Üye ülkelerin

⁴⁶⁸ A.g.e. Bkz. Sekretarya Yönetmeliği'nin 3, 4 ve 5. maddeleri.

⁴⁶⁹ "Headquarters Agreement Between The Government of The Republic of Azerbaijan and The Secretariat of The Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries (TURKPA Secretariat)", TÜRKPA Dokümanları, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, https://turk-pa.org/tr/content/documents/other_docs.

⁴⁷⁰ "TÜRKPA Komisyonlarının 2019 Yılı Faaliyetlerine İlişkin Kitapçık", TÜRKPA Yayınlar, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications>.

⁴⁷¹ "TÜRKPA 2010 Raporu", TÜRKPA Yayınlar, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications>.

parlamento üyeleri ve TÜRKPA Sekreteryası temsilcilerinden oluşan misyonlar, seçim sürecini gözlemlemek amacıyla seçim bölgelerini ziyaret ederek seçmenler, seçim bölgesi temsilcileri, üye ülkelerdeki Merkez Seçim Komisyonlarının üst düzey yetkilileri ve hükümet yetkilileri ile görüşmeler düzenlemektedir.⁴⁷² Bu güne kadar Kırgızistan Cumhuriyeti Jogorku Keneşi seçimleri (10 Ekim 2010), Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamento seçimleri (7 Kasım 2010), Kazakistan Cumhuriyeti olağanüstü Cumhurbaşkanlığı seçimleri (3 Nisan 2011), Türkiye Cumhuriyeti genel seçimleri (12 Haziran 2010), Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı seçimleri (30 Ekim 2011), Kazakistan Cumhuriyeti olağanüstü Parlamento seçimleri (15 Ocak 2012), Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı seçimleri (9 Ekim 2013), Kazakistan Cumhuriyeti olağanüstü Cumhurbaşkanlığı seçimleri (26 Nisan 2015), Türkiye Cumhuriyeti genel seçimleri (7 Haziran 2015), Kırgızistan Cumhuriyeti Parlamento seçimleri (4 Ekim 2015), Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamento seçimleri (1 Kasım 2015), Türkiye Cumhuriyeti olağanüstü genel seçimleri (1 Kasım 2015), Kazakistan Cumhuriyeti erken Parlamento seçimleri ve Maslikhatlara düzenlenen seçimler (20 Mart 2016), Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Senato üyelerinin seçimleri (28 Haziran 2017), Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı seçimleri (15 Ekim 2017), Azerbaycan Cumhuriyeti erken Cumhurbaşkanlığı seçimleri (20 Nisan 2018), Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı ve Parlamento seçimleri (24 Haziran 2018), Kazakistan Cumhuriyeti erken Cumhurbaşkanlığı seçimleri (9 Haziran 2019) ve Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamento Seçimleri (9 Şubat 2020)⁴⁷³ TÜRKPA gözlemci misyonu tarafından değerlendirilmiş ve sonuçları rapor olarak sunulmuştur.

Bunların yanında yasama faaliyetlerinde tarafların karşılıklı işbirliğini geliştirmek amacıyla TÜRKPA Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu tarafından 19 Aralık 2012 tarihinde düzenlenen toplantıda Türk cumhuriyetleri anayasa metinlerinin ve parlamento içtüzüklerinin üye ülkelerin dil ve lehçelerine çevrilerek basılmasına karar verilmiştir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin mevzuatları ayrı kitaplar halinde "Türk Cumhuriyetleri Anayasaları" ve "Türk Cumhuriyetleri Parlamento İchtüzükleri" olarak

⁴⁷² "Miyon Hakkında", TÜRKPA, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turkpa.org/tr/content/faaliyetler/aboutmission>

⁴⁷³ "Cumhurbaşkanlığı ve Parlamento Seçimleri", TÜRKPA, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turkpa.org/tr/content/faaliyetler/preandparlelections>.

basılmıştır.⁴⁷⁴ Böylece, üye ülkelerin anayasa metinlerine ve parlamento içtüzüklerine ulaşmak daha kolay hale gelmiştir.

TÜRKPA, Türk dili konuşan ülkelerin işbirliğini amaçlayan Türk Konseyi, TÜRKSOY, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi uluslararası örgütler ve Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Manas Üniversitesi gibi kurumlarla işbirliği içerisinde.⁴⁷⁵ Asamble diğer uluslararası kuruluşlarla da ilişkilerini etkin bir şekilde yürütmektedir. Parlamentolar Arası Birlik (PAB), İslam İşbirliği Teşkilatı Parlamento Birliği, Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesi gibi kuruluşlarda gözlemci statüsünde yer almaktadır. 2014 yılında Macaristan ile ilişkiler kuran TÜRKPA, Macaristan Ulusal Meclisi'ne gözlemci statüsü vermiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı Parlamento Birliği ise 2011 yılından beri Asamblede gözlemcisi statüsündedir. Asamble ayrıca AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) Parlamenter Asamblesi, Bağımsız Devletler Topluluğu Parlamentolar-arası Asamblesi ve GUAM Parlamenter Asamblesi gibi kuruluşların toplantılarına düzenli olarak katılmaktadır.⁴⁷⁶

3.4. Türk Kültür ve Mirası Vakfı

3.4.1. Kuruluşu ve Amaçları

Türk halkları arasındaki ortak dil, tarih, kültür ve gelenekleri temele alan Türk Kültür ve Mirası Vakfı, Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri sürecinde dile getirilmiştir. 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan'da dokuzuncusu düzenlenen Zirve toplantısında Vakfın kurulmasına karar verilmiştir. 16 Eylül 2010 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen Onuncu Zirve toplantısında Vakfın kurulmasına ilişkin kararın desteklendiği dile getirilerek bazı konular üzerinde mutabakata varılmıştır.⁴⁷⁷ 22-23 Ağustos 2012 tarihlerinde Bişkek'te "Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği" temasıyla düzenlenen Türk Konseyi Zirvesi'nde ise, Türk Konseyi çatısı

⁴⁷⁴ *Türk Cumhuriyetleri Parlamento İchtüzükleri*, Düzenleme ve Tercüme Habip Kocaman vd. TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017; *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, Düzenleme ve Tercüme Enes Yıldırım ve Hafız Babayev, İkinci Baskı, TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017.

⁴⁷⁵ "Türk İşbirliği", TÜRKPA, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turk-pa.org/tr>.

⁴⁷⁶ "TÜRKPA 10. Yıl Dergisi", TÜRKPA Yayınlar, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, s. 69, <https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications>.

⁴⁷⁷ "Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı", *T.C. Resmi Gazete*, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020.

altında yeni kuruluşlar tesis edilmiş⁴⁷⁸ ve bu çerçevede Türk Kültür ve Mirası Vakfı'nın kurulmasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır.⁴⁷⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından imzalanan “Türk Kültür ve Mirası Vakfı Şartı” her biri eşit derecede geçerli olmak üzere taraf ülkelerin dillerinde ve İngilizce olarak tek bir nüsha şeklinde hazırlanmıştır. Anlaşma, Türk dili konuşan halkları arasındaki ortak değerleri temele alarak, kültürel mirasın korunmasına ve geliştirilmesine ilişkin faaliyetlere önem verecek şekilde ve halklar arasındaki tarihi ve kültürel bağların kuvvetlendirilmesi için ikili ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi yönünde hazırlanmıştır. Türk Kültür ve Miras vakfı Şartı'nın 2. maddesinde, desteklediği ve finanse ettiği faaliyetlerin proje ve programlar aracılığıyla Türk kültür ve mirasını korumak, araştırmak ve desteklemek⁴⁸⁰ amacıyla olduğu belirtilmiştir.

3.4.2. Vakfın Kurumsal Yapısı ve Personeli

Türk Kültür ve Mirası Vakfı, faaliyetlerini Türk Dünyasının entegrasyonunda yer alan Türk Konseyi, TÜRKPA ve TÜRKSOY gibi etkili kuruluşlarla işbirliği halinde yürütmektedir. Vakıf, Türk Konseyi tarafından uluslararası bir örgüt olarak kurmuştur. Vakıf içerisinde tarafların birer temsilcisinden oluşan Vakıf Konseyi bulunmaktadır. Konsey, Vakfın Şartı'nda belirtilen amaçların ve kabul edilen kararların uygulanması konusunda Vakfın faaliyetlerini denetleyen organdır. Vakıf Başkanı ise, yürüttüğü faaliyetlere ilişkin ilerleme raporu hazırlamakta ve Türk Konseyi Genel Sekreteri aracılığı ile Devlet Başkanları Konseyi'ne sunmaktadır. Vakıf Başkanı, Konseyin önerisi üzerine Türk Konseyi organı olan Devlet Başkanları Konseyi tarafından ülkelerin resmi adlarında İngilizce alfabetik sıraya göre tarafların vatandaşları arasından seçilmektedir. Başkan dört yıl görev yapmak üzere seçilmekte ve görevi yenilenebilmektedir. Başkana görevlerini yerine getirmek için Sekreteryaya

⁴⁷⁸ “Organizasyon Tarihçesi”, Türk Keneşi.

⁴⁷⁹ 23 Ağustos 2012 tarihinde Bişkek'te imzalanan ve 7/5/2014 tarihli ve 6540 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan “Türk Kültür ve Mirası Vakfı Şartı”nın onaylanması, Dışişleri Bakanlığının 30/5/2014 tarihli ve 4651799 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulu'nca 2/6/2014 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 5/6/2014 tarihli 29021 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

⁴⁸⁰ “Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı”, *T.C. Resmi Gazete*.

yardımcı olmaktadır. Tarafların vatandaşlarından oluşan Sekretaryanın görevlileri Başkan tarafından atanmaktadır.⁴⁸¹

Türk Kültür ve Mirası Vakfı'nın merkezi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'de bulunmaktadır. Vakıf, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı binası içerisinde kendisine geçici olarak ayrılan katta faaliyetlerine başlamıştır.⁴⁸² Vakfın yeni binası ise 14 Ekim 2019 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Macaristan ve Türkiye dışişleri bakanlarının katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen bir törenle açılmıştır.⁴⁸³ Vakfın Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki faaliyetleri sırasında binasının ve personelinin durumunu, ayrıcalıklarını ve dokunulmazlıklarını belirlemek amacıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türk Kültür ve Miras Vakfı arasında 8 Kasım 2018 tarihinde Evsahibi Ülke Anlaşması imzalanmıştır.⁴⁸⁴

Evsahibi Ülke Anlaşması'na göre Türk Kültür ve Miras Vakfı'nın uluslararası tüzel kişiliği vardır. Buna göre Vakfın, Azerbaycan Cumhuriyeti ulusal mevzuatı ve Anlaşma uyarınca Azerbaycan sınırları içerisinde sözleşmeleri akdetmek, mülk edinmek ve elden çıkarmak, mahkemede davacı veya sanık olarak görünmek ve banka hesabı açmak ve nakit transferi yapmak gibi yasal yetkileri vardır (mad.4). Vakfın bazı durumlar dışında (Anlaşmanın 5. maddesinde belirtilen) hukuki süreçten bağımsızlığı bulunmaktadır. Ayrıca resmi yazışmaları, bilgi içeren kayıtları, arşivleri ve diğer resmi belgeleri dokunulmazdır (mad. 7). Vakıf personeli Başkan, Sekreterlik ve genel hizmet personelinin oluşmaktadır. Personeller, yetkileri ve resmi görevleri çerçevesinde gerçekleştirdikleri eylemler ve sözlü veya yazılı ifadelerden dolayı sınırlar dahilinde yargıdan bağımsızdır (mad. 14/1). Vakıf Başkanı ve Sekretaryası, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları veya daimi olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ikamet

⁴⁸¹ A.g.e.

⁴⁸² Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", s. 66.

⁴⁸³ "Bakü'de Türk Kültür ve Miras Vakfının yeni binası açıldı", AA Haber Ajansı, [14.10.2019], Erişim Tarihi 18 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/dunya/bakude-turk-kultur-ve-miras-vakfinin-yeni-binasi-acildi/1613226>.

⁴⁸⁴ "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu arasında yerləşmə ölkəsi haqqında Saziş", Azərbaycanın Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi - Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası (e-qanun), Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <http://www.e-qanun.az/framework/41532>. "Evsahibi Ülke Anlaşması" onaylanmasına Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 95. maddesinin I.bölümünün 4. paragrafı gereğince 1/2/2019 tarihinde karar verilmiştir. Bkz. e-qanun, no. 1458-VQ.

edenler dışında bazı (mad. 14/3 belirtilen) imtiyazlara ve dokunulmazlıklara sahiptir.⁴⁸⁵

Bütçenin finansman kaynaklarını, oluşturulma düzenini, uygulanmasını ve mali sorumluluğunu “Türk Kültür ve Miras Vakfının Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma”sı düzenlemektedir.⁴⁸⁶ Vakıf bütçesi, Vakfın uzun vadeli projelerinin uygulanmasını ve işlevlerini yerine getirmesine ilişkin masrafların yıllık olarak düzenlenmiş giderleri de dahil olmak üzere, mali yıl içerisinde parasal veya diğer şekillerdeki tüm gelir ve giderlerini içermektedir. Bütçe, Vakıf başkanı tarafından hazırlanarak Türk Konseyi Kıdemli Memurlar Komitesi tarafından tasdik edildikten sonra Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından onaylanmaktadır.⁴⁸⁷

3.4.3. Vakfın Faaliyet ve Görevleri

Türk Konseyi’nin 11 Eylül 2015 tarihinde gerçekleştirdiği Astana Zirvesi’nin kararına göre Günay Afandiyeva’nın Vakfın ilk başkanı olarak atanmasından sonra Türk Kültür ve Miras Vakfı, faaliyetlerine başlamıştır. Üst düzey hükümet yetkililerinin katılımıyla birlikte Vakıf bünyesinde Türkçe konuşan halkların kültürünü korumaya ve uluslararası alanda birliğini güçlendirmeye yönelik çeşitli uluslararası etkinlikler, konferanslar, seminerler, alan çalışmaları, sergiler ve forumlar düzenlenmektedir.⁴⁸⁸ Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı’nda belirtildiği üzere Vakıf, Türk kültürünü ve mirasını korumak, muhafaza etmek, restore etmek ve geliştirmek için maddi destek sağlamakta, bilimsel ve teknik konularda yardım etmekte ve uzmanların yetiştirilmesine destek olmaktadır. Türk dili konuşan halkların bulunduğu bölgelerde geleneksel sanatlarını ve zanaatlarını yaşatabilmeleri için onlara destek vermektedir. Halkların sanatçılarına, zanaatkarlarına ve diğer üretici sanat çalışanlarına fikri mülkiyet haklarını koruyabilmeleri için yardım sağlamaktadır. Yarışma, festival ve turnuva gibi etkinlikleri desteklemekte, bilimsel dergi ve diğer yayınların hazırlanmasına yardım etmektedir.⁴⁸⁹ Türk kültürünün canlılığını korunması ve

⁴⁸⁵ A.g.e.

⁴⁸⁶ 2 Eylül 2018 tarihinde Bışkek’te imzalanan anlaşmanın 3/5/2019 tarihli ve 30763 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunmuştur. Bkz. *T.C. Resmi Gazete*.

⁴⁸⁷ “Türk Kültür ve Miras Vakfının Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma”, *T.C. Resmi Gazete*, Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020.

⁴⁸⁸ “Turkic Culture and Heritage Foundation”, Türk Konseyi, Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <https://www.turkkon.org/en/iliskili-kurumlar/turkic-culture-and-heritage-foundation> 5.

⁴⁸⁹ “Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı”, *T.C. Resmi Gazete*.

kültürel değerlerin gelecek nesillere aktarılması için her türlü faaliyetin yürütülmesi konusunda çeşitli projeler üstlenmektedir.

Türk Kültür ve Miras Vakfı kısa sürede Türk Dünyasının kültürünü, zengin tarihini, ulusal ve ruhsal değerlerini kapsayan çeşitli projelere imza atmıştır. Eylül 2018’de Bakü’de Türk Kültür ve Mirası Vakfı’nın himayesinde “Dede Korkut Oda Orkestrası”nın tanıtım töreni yapılmıştır. Günay Afandiyeva’nın “bir başlangıç” olarak nitelendirdiği etkinlikte Azerbaycan, Kazak, Kırgız ve Türk bestecilerin kompozisyonları seslendirilmiş ve dört ülkeden sanatçılar, halk şarkıları ve türküler söylemiştir.⁴⁹⁰ 2019 yılında beşincisi düzenlenen Dünya Kültürlerarası Diyalog Forumu çerçevesinde yapılan "Türk Dili konuşan ülkeler arasında diyalog kurmada Büyük İpek Yolu’nun rolü" oturumunda, Vakfın önemli projelerinden biri olan "İpek Yolu’nda Azerbaycan" kitabının hazırlanmış olduğu ve yakında yayınlanacağı duyurulmuştur.⁴⁹¹ 14 Şubat 2020’de Uluslararası Türk Kültürü ve Mirası Vakfı ile Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü (IICAS) arasında İsviçre’nin başkenti Bern’de bir Mutabakat Zaptı imzalamıştır. Buna göre kültür, tarih, arkeoloji, coğrafya, edebiyat ve dil bilimleri alanındaki projeler, Büyük İpek Yolu ile ilgili araştırmalar ve karşılıklı olarak akademik programların ve araştırma projelerinin uygulanması konularında iki kurumun işbirliği içerisinde olacağı belirtilmiştir.⁴⁹²

3.5. Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyi (Türk İş Konseyi)

3.5.1. Türk İş Konseyi’nin Kuruluşu ve Amaçları

Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyi (Türk İş Konseyi), 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ile kurulan Türk Konseyi himayesi altında faaliyetlerini yürüten uluslararası bir teşkilattır. Türk İş Konseyi, Türk dili konuşan ülkeler arasında ortak bir iş konseyi kurmak ve ekonomik alanda daimi bir uyum sağlamak amacıyla 16

⁴⁹⁰ “Azerbaycan Bakü’de Uluslararası Türk Kültür ve Mirası Vakfı’nın himayesindeki Dede Korkut Oda Orkestrası’nın tanıtım töreni yapıldı”, TRT Haber, [25.09.2018], Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/azerbaycanda-dede-korkut-oda-orkestrasinin-tanitim-toreni-yapildi-386310.html>.

⁴⁹¹ “Türkdilli ölkələr arasında dialoqun qurulmasında böyük İpek Yolunun rolu məsələsi müzakirə edilib”, Azərbaycan Respublikası rəsmi dövlət qəzeti, [03.05.2019], Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <http://www.azerbaijan-news.az/view-167183/turkdilli-olkeler-arasinda-dialoqun-qurulmasinda-boyuk-ipek-yolunun-rolu-meselesi-muzakire-edilib>.

⁴⁹² “International Turkic Culture and Heritage Foundation, International Institute for Central Asian Studies ink MoU”, Azerbaijan State News Agency- AZƏRTAC, [14.02.2020], Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <https://azertag.az/en/xeber/International-Turkic-Culture-and-Heritage-Foundation-International-Institute-for-Central-Asian-Studies-ink-MoU-1414255>.

Eylül 2010 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilen zirveler sürecinin son toplantısında, Türk dili konuşan ülkelerin devlet başkanları kararı ile kurulmuştur.⁴⁹³

Türk dili konuşan ülkelerin birbiri ile olan ilişkilerinin bel kemiğini zirveler sürecinde olduğu gibi kurumsal bir yapının kurulduğu dönemde de “ekonomi” oluşturmuştur.⁴⁹⁴ Öyle ki, Türk dili konuşan ülkelerin ilk kez kurumsal bir çatı altında düzenlediği ve Türk Konseyi’nin ilk zirvesi olan Almatı Zirvesi’nde “Ekonomik ve Ticari İşbirliği” konusu ele alınmıştır. 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde düzenlenen Almatı Zirvesi’nde, üye ülkelerin iş çevrelerini bir araya getirecek “Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyi’nin Kurulmasına İlişkin Sözleşme” imzalanmıştır.⁴⁹⁵ Sözleşmeye Azerbaycan adına Azerbaycan Cumhuriyeti Girişimciler (İşverenler) Teşkilatları Milli Konfederasyonu (ASK), Kazakistan adına Kazakistan Ulusal Ekonomi Odası (Atameken), Kırgızistan adına Kırgızistan Ticaret ve Sanayi Odası (CCI), Türkiye adına Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) temsilcileri taraf olmuşlardır.⁴⁹⁶ Türk İş Konseyi’nin kurulmasına Kazakistan’da Atameken ile Türkiye’de TOBB öncülük etmiştir. Daha öncesinde Türk dili konuşan ülkeler arasında ikili iş konseyleri bulunurken, Türk İş Konseyi’nin kurulmasıyla birlikte uluslararası bir kuruluş bünyesinde çok taraflı işbirliğine geçilmiştir.⁴⁹⁷

Türk Konseyi’ne üye devletlerin iş topluluklarını temsil eden taraflar (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye), 2010 yılında gerçekleştirilen İstanbul Zirvesi’nde alınan kararlara ek olarak, Sözleşmede belirtilen amaçlar doğrultusunda Türk İş Konseyi’ni kurmuşlardır. Buna göre Konsey, ekonomik alanda işbirliğinin teşvik edilmesi için Türk Konseyi ve mevcut olan ikili iş konseylerinin rollerini kabul etmektedir. Konsey, ikili ve çok taraflı işbirliğinin daha fazla yoğunlaştırılması için üye ülkelerin ekonomileri arasındaki tamamlayıcılıklarını ve bu ülkelerin menfaatlerini göz önünde bulundurarak, üye ülkelerin iş paydaşları ve

⁴⁹³ “Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyinin Kurulmasına İlişkin Sözleşme”, (mail yoluyla Türk Konseyi’nden alınmıştır.)

⁴⁹⁴ Baha Ahmet Yılmaz, s. 16.

⁴⁹⁵ “Organizasyon Tarihçesi”, Türk Keneşi.

⁴⁹⁶ “Üye Ülkelerin İş Dünyalarını Tek Çatı Altında Toplayacak Türk İş Konseyi Kuruldu”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 27 Mayıs, https://www.turkkon.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunyalarini-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu_146.

⁴⁹⁷ Halil Akıncı, “TOBB ETÜ Diploması Topluluğu, Türk Konseyi Genel Sekreteri Büyükelçi Halil Akıncı ile Röportaj”, *Diplomatik Vizyon*, Sayı: 2, Mayıs-Haziran, 2011, https://www.turkkon.org/assets/dokuman/roportaj_1.pdf.

ekonomileri lehine kurulan görev dağılımını etkili bir şekilde kullanmayı hedeflemektedir. Ayrıca ticaret, sanayi, yatırım, teknoloji transferi, hizmet ve diğer ekonomik sektörlerde iş tanıtım faaliyetleri yürütmeyi ve⁴⁹⁸ bu sayede Türk Dünyasının entegrasyonunun ekonomik ayağını daha güçlü hale getirmeyi amaçlamaktadır.

Türk İş Konseyi, üye devletlere ait iş topluluklarının ve iş adamlarının faaliyetlerini tanıtmasına ve karşılıklı görüş alışverişini sağlanmasına yönelik kurumsal bir forum oluşturarak, Türk Konseyi'ne üye devletler arasındaki özel sektör işbirliğini sağlamaktadır. Bununla birlikte Türk İş Konseyi, özel konular üzerinde araştırma yaparak ve ortak eylem yoluyla üye ülkelerin ekonomik kalkınmalarını sağlamaya yönelik önerilerde bulunarak, Türk Konseyi'nde danışma organı olarak görev yapmaktadır. Benzer şekilde Türk Konseyi'ne üye ülkeler arasındaki diğer ikili ve çok taraflı iş konseylerine rehberlik hizmeti vermektedir. Karşılıklı yardım ve destek ilkesine bağlı olarak çok taraflı işbirliğini yürüten Türk İş Konseyi, kapsamlı bir ticari birliği, üyelerin karşılıklı yatırımlarını, sınır ötesi işbirliğini ve ortak girişimleri kolaylaştırmayı hedefleyen proje ve programlar oluşturmaktadır. Sürdürülebilir işbirliğini ve karşılıklı bilgi alışverişini sağlamak amacıyla kurumsal bağları teşvik etmektedir. Kamu ve özel sektörlerin sorunları, ihtiyaçları, fırsatları ve diğer konularla ilgili diyalog ortamının kurulmasını sağlamaktadır. Kamu-özel sektör ortaklığını daha da genişleterek, bu konuda uzmanlık sağlamaktadır. Üyeler arasında elverişli iş ortamının kurulmasına yönelik yasal ve idari şartların uyumlaştırılması için destek olmaktadır. Her bir üye devletin genel ekonomik durumu, yatırım fırsatları, ticari politikaları ve mevzuatları ile ilgili değişiklikler hakkında güncel bilgi sağlamaktadır. Ayrıca üye ülkelerin personelleri ve Türk İş Konseyi personellerinin uzmanlıklarını geliştirmek amacıyla eğitim kurslarının organize edilmesini teşvik etmektedir.⁴⁹⁹

3.5.2. Türk İş Konseyi'nin Yapısı

Türk Konseyi ile işbirliği içerisinde çalışan Türk İş Konseyi, ekonomik alanda işbirliğinin yoğunlaştırılmasına yönelik çalışmalarda bulunmaktadır. İş Konseyi üye ülkelerin iş toplulukları, girişimcileri, yatırımcıları ve tüccarlarını bir araya getirmek suretiyle aralarında temasın sürekliliğinin sağlanmasında önemli bir rol

⁴⁹⁸ "Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyinin Kurulmasına ilişkin Sözleşme".

⁴⁹⁹ A.g.e

üstlenmektedir.⁵⁰⁰ Bu sürekliliği sağlaması açısından Konseyin genel toplantıları yılda en az bir kere olacak şekilde düzenlenmektedir. Toplantılarda, Konseyin genel başarıları gözden geçirmekte, ikili veya uluslararası alanda ilişkiler değerlendirmekte ve ticaret, yatırım, endüstri, teknoloji gibi alanlarda işbirliği fırsatlarını incelemektedir. Genel toplantılar dönüşümlü olarak üye ülkelerin ev sahipliğinde yapılmakta ve her üye ülkeden bir temsilci eş başkanlık etmektedir. Üye ülkelere ait iş topluluklarının her birinin kendine ait bir bütçesi bulunmaktadır ve yıllık toplantıların giderleri ev sahibi tarafından karşılanmaktadır. Ticaret, yatırım ve diğer ekonomik işbirliği alanlarında yeni fırsatlar ortaya çıkarmak amacıyla, üye devletlere ait iş toplulukları Türk İş Konseyi'nin tüm üyeleri için erişilebilir olmaktadır. İlgili devletlerden alınan istatistiksel veri ve sektörel bilgi havuzu sağlanmaktadır. Konsey, üyeler arasındaki ticari ve ekonomik engelleri belirlemek için çözümsel çalışmalar yürütmekte ve bu devletler arasındaki iş ortamını düzenlemek amacıyla bulgularını Türk Konseyi'ne raporlar halinde sunmaktadır.⁵⁰¹

Türk İş Konseyi'ne ancak, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'ne üye ülkelerin iş topluluklarını temsil eden ulusal bir örgüt aracılığı ile üye olunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Girişimciler (İşverenler) Teşkilatları Milli Konfederasyonu (ASK), Kazakistan Ulusal Ekonomi Odası (Atameken), Kırgız Cumhuriyeti Ticaret ve Sanayi Odası (CCI), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Türkiye Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) Türk İş Konseyi'ne üye ulusal örgütlerdir. Konseyin en üst heyeti, ulusal örgütlerin başkanlarından oluşan Yürütme Kurulu'dur. Kurul, oybirliği ile Türk İş Konseyi'nin faaliyetlerini yönlendirmektedir. Konsey, dört ulusal şube şeklinde çalışmaktadır. Her şubenin kendi üye şirketleri ve ekonomik birlikleri bulunmaktadır. Buna göre Azerbaycan şubesi için ASK, Kazakistan şubesi için Atameken, Kırgızistan şubesi için CCI ve Türkiye şubesi için TOBB ve DEİK sekreteryaya sağlamaktadır. Bununla birlikte, ekonomik çeşitlendirme için kritik olan seçili endüstriler oluşturmak ve Türk Konseyi'ne üye ülkelerin ulusal ve bölgesel ekonomilerinin tamamlayıcılıklarıyla ilgili özel eylemlerde bulunmak amacıyla ortak alt komiteler kurulabilmektedir.⁵⁰²

⁵⁰⁰“Ekonomik İşbirliği”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 27 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/ekonomik-isbirligi_2.

⁵⁰¹ “Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyinin Kurulmasına ilişkin Sözleşme”.

⁵⁰² A.g.e.

3.5.3. Türk İş Konseyi'nin Faaliyetleri

Türk Konseyi ve Türk İş Konseyi, üye devletlerin birbiri ve dünya ile olan ekonomik entegrasyonuna büyük bir önem vermiştir. Türk Konseyi'nin kurulduğu günden beri üye ülkelerin ekonomi bakanlarıyla ekonomik işbirliği üzerinde pek çok toplantı ve faaliyet gerçekleştirilmiştir. Bu alanda “yatırım ortamının iyileştirilmesi”, “ekonominin çeşitlendirilmesi” ve “ekonomik ilişkilerin temeli olarak girişimcilik” başlıkları altında üç farklı çalışma grubu düzenli olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Diğer yandan, ekonomik entegrasyonun iş dünyası kanadını oluşturan Türk İş Konseyi, üye devletlerde faaliyette bulunan girişimcileri bir araya getirmek için aralarındaki temas ve işbirliğinin sağlanmasında ve sürekliliğinde önemli bir rol üstlenmektedir.⁵⁰³

Kurulduğu tarihten bu güne kadar Türk Konseyi çatısı altında 500'den fazla iş insanını bir araya getiren 6 İş Konseyi ve 4 İş Forumu gerçekleştirilmiştir. Konseye üye ülkelerin girişimcileri için 3 yuvarlak masa toplantısı ve yatırımcılar için bir teknik ziyaret düzenlenmiştir. Bunların yanı sıra üyelerin ulusal ticaret ve sanayi odaları arasında çeşitli deneyim paylaşım programları ve projeler oluşturulmuştur.⁵⁰⁴

Türk İş Konseyi'nin 2 Ekim 2011 tarihinde Ankara'da düzenlenen hazırlık toplantısı ve Türk Konseyi 1. Zirvesi'nde gerçekleşen Türk İş Konseyi'nin ikinci toplantısı sonrasında, 2014 yılından itibaren Türk İş Konseyi çerçevesinde düzenli olarak “İş Formu” ve “İhraç Malları Sergisi” düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda, 19 Şubat 2014 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'den petrol dışı sektörleri temsil eden 100'ü aşkın iş insanı İstanbul'da TOBB Binası'nda düzenlenen Türk Keneşi İş Forumu'na katılmışlardır. İş Forumu'na paralel olarak 24 Ekim 2014 tarihinde Nahçıvan'da Türk İş Konseyi'nin üçüncü toplantısı düzenlenmiştir.⁵⁰⁵ Türk İş Konseyi'nin dördüncü toplantısı ise, 8 Nisan 2016 tarihinde Bişkek'te gerçekleşmiştir. Toplantıda özel sektörün geliştirilmesi için üye ülkelerin ulusal odalarına yönelik programların organize edilmesi, Konseye üye ülkelerin “İş Adamları İçin Yuvarlak Masa Toplantıları” düzenlenmesi, yatırımcıların karşılaştığı

⁵⁰³ “Ekonomik İşbirliği”, Türk Keneşi.

⁵⁰⁴ “Turkic Business Council”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, <https://www.turkcon.org/en/isbirligi-alanlari/economic-cooperation-2/turkic-business-council-9>.

⁵⁰⁵ Mustafa Bıyıklı, “Türk Keneşi Bünyesinde Kurulan Türk İş Konseyi'nin Türk Dünyası Ekonomik İşbirliği Açısından Yeri ve Önemi”, İçinde 9. *Uluslararası Girişimcilik Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ed. Hakan Çetintaş, Hasan Gül, Adem Göleç ve diğerleri, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2018, (ss. 136-149), s. 140.

sorunların çözümlenmesi ve eğitim seminerleri verilmesi konuları üzerine görüşülmüştür.⁵⁰⁶ Bu sayede üye ülkelerin iş topluluklarının tecrübe alışverişinde bulunarak birbirlerini desteklemeleri hedeflenmiştir.

Türk İş Konseyi'nin beşinci toplantısı 3 Nisan 2017'de Kazakistan Ulusal Girişimciler Odası "Atameken" ev sahipliğinde Astana'da düzenlenmiştir. Üye ülkeler toplantıda Türk Keneşi Beşinci İş Forumu'nun düzenlenmesi, Astana EXPO 2017 çerçevesinde gerçekleştirilen Alternatif Enerji Üzerine Özel İş Forumu'na katılımın teşvik edilmesi, İş Adamları İçin İkinci Yuvarlak Masa Toplantısı'nın organize edilmesi, Birinci Türk Keneşi Ticaret ve Sanayi Odaları İş Eğitim Programı'nın düzenlenmesi, mesleki eğitim projeleri, "Türk Ticaret Platformu" web portalının tanıtımı ve diğer özel iş formları ile ilgili konular ele alınmıştır.⁵⁰⁷

Türk Konseyi heyeti, Özbekistan'a ilk kez düzenlenen Türk Konseyi çalışma ziyareti çerçevesinde 10 Temmuz 2018 tarihinde Taşkent'te çeşitli ekonomi kuruluşları ile ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Heyet, Özbekistan Ticaret ve Sanayi Odası yetkililerine ekonomi alanındaki mevcut projeler ve Türk İş Konseyi çerçevesinde kurulan işbirliği hakkında bilgi aktarmıştır. Ziyarete "Turkic Business"⁵⁰⁸ başlıklı web portalı ile ilgili karşılıklı işbirliği fırsatları görüşülmüştür.⁵⁰⁹ 14 Aralık 2018 tarihinde Taşkent'te Türk İş Konseyi'nin altıncı toplantısı düzenlenmiştir. Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev başkanlığında yürütülen toplantıya, Türk Konseyi'ne üye ülkelerin yanı sıra Özbekistan Ulusal Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Danışmanı Fozil Otajonov ve Türkmenistan Ulusal Ticaret ve Sanayi Odası Başkan Yardımcısı Devletgeldi Rejepov katılmıştır.⁵¹⁰ Aynı

⁵⁰⁶ "Dördüncü Türk İş Konseyi Toplantısı Bişkek'te Gerçekleştirilmiştir", Türk Keneşi, [28.04.2016], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/dorduncu-turk-is-konseyi-toplantisi-biskekte-gerceklestirilmistir> 859.

⁵⁰⁷ "Türk İş Konseyi Beşinci Toplantısı 3 Nisan 2017 Tarihinde Astana'da Gerçekleştirilmiştir", Türk Keneşi, [03.04.2017], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-is-konseyi-besinci-toplantisi-3-nisan-2017-tarihinde-astanada-gerceklestirilmistir> 1217.

⁵⁰⁸ Bkz. www.turkicbusiness.com

⁵⁰⁹ "Türk Konseyi Heyeti, Özbekistan'a Düzenlenmekte Olan İlk Türk Konseyi Çalışma Ziyareti Çerçevesinde...", Türk Keneşi, [10.07.2018], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-heyeti-ozbekistana-duzenlenmekte-olan-ilk-turk-konseyi-calisma-ziyareti-ercevesinde-10-temmuz-2018-gunu-taskente-ozbekistanin-cesitli-ekonomi-kuruluslarinda-ikili-gorusmeler-gerceklestirmistir> 1647

⁵¹⁰ "Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev 14 Aralık 2018 Tarihinde Taşkent'te Düzenlenen Türk İş Konseyi Toplantısına Başkanlık Etmıştır". Türk Keneşi, [15.12.2018], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreteri-baghdad-amreyev-14-aralik-2018-tarihinde-taskente-duzenlenen-turk-is-konseyi-toplantisina-baskanlik-etmistir> 1734.

tarihte, Türk İş Konseyi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret ve Sanayi Odası (EİT TSO) arasında, EİT TSO 25. Yürütme Kurulu Toplantısı oturumunda işbirliğine dair Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Buna göre, her iki örgüt arasında işbirliğini geliştirmeyi, ortak çıkarlar konusuna dair istişareyi desteklemeyi ve taraflar arasında koordinasyon ve yararlı bilgi alışverişini sağlamayı amaçlamışlardır.⁵¹¹

Türk İş Konseyi'nin yedinci toplantısı ise 17 Mayıs 2019 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Nur-Sultan'da düzenlenmiştir. Kazakistan Milli Ekonomi Bakanlığı ve Türk Konseyi Sekreteryası Astana Ekonomik Forumu çerçevesinde düzenlenen toplantıda, Türk Konseyi Sekreteryası ile işbirliği içinde faaliyetlerini yürütecek ve üye ülkelerin işadamları arasında ekonomik ilişkileri yoğunlaştıracak olan, Türk Ticaret ve Sanayi Odası Kurucu Tüzüğü imzalanmıştır.⁵¹² Sekreteryası İstanbul'da bulunan Türk Ticaret ve Sanayi Odası, tarafların ticari topluluklarının ihtiyaçlarının sağlanmasını ve üretken projelerin yürütülmesini amaçlamıştır.⁵¹³

3.6. Uluslararası Türk Akademisi

3.6.1. Uluslararası Türk Akademisi'nin Kuruluşu ve Amaçları

Dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Türk Dünyasıyla ilgili bilimsel çalışmaların yürütüldüğü ortak uluslararası araştırma merkezinin kurulmasına dair teklifini 2-3 Ekim 2009 tarihlerinde Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi sırasında dile getirmiştir. Zirveye katılan diğer Türk cumhuriyetleri devlet başkanlarının onayı üzerine, 25 Mayıs 2010 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Astana'da "Türk Akademisi" bir araştırma merkezi olarak kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır.⁵¹⁴ Araştırma merkezinin açılış törenine dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün yanı sıra Kazakistan, Özbekistan,

⁵¹¹ "Türk İş Konseyi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret ve Sanayi Odası (EİT TSO) Arasında Mutabakat Zaptı İmzalanmıştır", Türk Keneşi, [15.12.2018], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-is-konseyi-ve-ekonomik-isbirligi-teskilati-ticaret-ve-sanayi-odasi-eit-tso-arasinda-14-aralik-2018-tarihinde-taskentte-duzenlenen-eit-tso-25-yurutme-kurulu-toplantisi-kapsaminda-bir-mutabakat-zapti-imzalanmistir_1737.

⁵¹² "Türk Ticaret ve Sanayi Odaları (TTSO) Tüzüğü 17 Mayıs 2019 Tarihinde Nur-Sultan'da İmzalanıyor", Türk Keneşi, [13.05.2019], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/basin-duyurusu-turk-ticaret-ve-sanayi-odalari-ttso-tuzugu-17-mayis-2019-tarihinde-nur-sultanda-imzalaniyor_1812.

⁵¹³ Baha Ahmet Yılmaz, s. 17.

⁵¹⁴ Darhan Kırdıralı, "Uluslararası Türk Akademisi", İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, (ss. 599-606), s. 599.

Kırgızistan, ABD, Ukrayna ve Rusya (Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Yakutistan)’dan gelen ünlü Türkolog akademisyenler de katılmıştır.⁵¹⁵

Kazakistan Cumhuriyeti’nin ilgili bakanlığına bağlı bulunan araştırma merkezi, Türk Konseyi’nin 22-23 Ağustos 2012 tarihlerinde Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te düzenlenen 2. Zirvesi sırasında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından imzalanan “Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma”⁵¹⁶ ile uluslararası bir kurum halini almıştır.⁵¹⁷ Anlaşma her biri eşit derecede geçerli olmak üzere, anlaşmaya taraf ülkelerin dillerinde ve İngilizce olarak tek orijinal nüsha halinde süresiz olarak imzalanmıştır. Türk Konseyi bünyesinde faaliyet gösterecek olan Türk Akademisi, kurucu anlaşmasında belirtildiği üzere, 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması’nda yer alan hükümlere bağlı kalmaktadır. Türk Akademisi ayrıca, 16 Eylül 2010 tarihinde onuncusu düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi’nde imzalanan ve Türk Akademisi’nin kurulmasının gereğini vurgulayan İstanbul Bildirisini de dikkate almaktadır.⁵¹⁸

Türk Akademisi, üye ülkelerin parlamentoları tarafından onaylandıktan sonra, 27 Ağustos 2014 tarihinde uluslararası teşkilat statüsü kazanmıştır. 28 Ekim 2014 tarihinde ise, Kazakistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı’nda uluslararası teşkilat olarak kayıt edilerek “Uluslararası Türk Akademisi” (ITA – International Turkic Academy)⁵¹⁹ adı altında faaliyetlerini sürdürmeye başlamış ve kurucu anlaşmada belirlenen maddelere bağlı kalacak şekilde uluslararası hukuki ehliyete sahip olmuştur. 26 Eylül 2014 tarihine gelindiğinde ise, New York’ta düzenlenen Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Uluslararası Türk Akademisi’nin amblemi onaylanmıştır.⁵²⁰

Kurucu anlaşmada belirtildiği üzere Türk Akademisi, Türk halklarını ortak paydada birleştiren Türk kültürünün tarihi ve manevi rolünün önemini vurgulayarak,

⁵¹⁵ “Akademi Hakkında”, TWESCO, Erişim Tarihi 9 Eylül 2020, <http://twesco.org/tr>.

⁵¹⁶ 23 Ağustos 2012 tarihinde Bişkek’te imzalanan ve 22/4/2014 tarihli ve 6535 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan Anlaşmanın onaylanması, Bakanlar Kurulu’nca 2/6/2014 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bkz. 5/6/2014 tarihli 29021 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

⁵¹⁷ Kıdıralı, “Uluslararası Türk Akademisi”, s. 599.

⁵¹⁸ “Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma”, *T.C. Resmi Gazete*.

⁵¹⁹ Türk Akademisi, Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı ve Turkic World Educational and Scientific Cooperation Organization (TWESCO) olarak da geçmektedir.

⁵²⁰ Mustafa Bryıklı, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: Afro-Avrasya Özel Sayısı, Aralık 2016, (ss. 404-418), s. 407.

Türk halklarının dünya medeniyetinin gelişimine ve insanlığın tarihi ve kültürel mirasına katkısını dikkate alarak, Türk Dili Konuşan Ülkeler ve halkları arasında dostane ilişkileri güçlendirmek için eğitim ve bilim alanlarında işbirliğinin teşvik edilmesi gerektiğini savunarak, akademik araştırmaların ve eğitimin desteklenmesi suretiyle Türk halklarının bütünleşmesini hedeflemektedir.⁵²¹ Bu sayede Türk Akademisi, Türk Dünyasının entegrasyonunun eğitim ve bilim düzeyindeki bütünlüğünü oluşturmaktadır.

Türk Akademisinin amaç ve görevleri anlaşma metni içerisinde ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Buna göre Türk Akademisi, Türk dili, edebiyatı ve kültürünün tarihsel gelişimiyle ilgili çalışmaları korumak, geliştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla Türk çalışmaları alanındaki araştırmaları koordine etmek; bu tür çalışmalara ilişkin bilimsel araştırmalarda uluslararası işbirliğini güçlendirmek; ortak Türk tarihi ve etnografyası üzerine kapsamlı çalışmalar yürütmek; Türk halklarının kültürel ve manevi değerleri hakkında araştırmalar yapmak; Türk halklarının dünya uygarlığının gelişimine olan katkılarını ortaya çıkarmak ve kamuoyuna bildirmek; bilimsel topluluklar, kültür ve eğitim çevreleri, anlaşmaya taraf olan ülkeler ve diğer Türk Dili Konuşan Ülkelerin ilgili devlet kurumlarının girişimlerini kolaylaştırmakla görevlidir. Bunlara ek olarak, ortak tarihi metinler ve sözlü kaynaklar da dahil olmak üzere, Türk dillerinin tamamından istifade ederek, tüm Türk haklarının kullanabileceği ortak bir edebi dil yaratmak; tüm Türk dilleri için geçerli olacak konsolide bir alfabe oluşturmak; anlaşmaya taraf ülkelerin eğitim kurumlarında kullanılmak üzere ortak ders kitapları hazırlamak ve Türk Akademisi tarafından istihdam edilen araştırmacılar için doktora programları hazırlayarak Türk çalışmaları alanında uzmanlar yetiştirmek amacıyla çeşitli çalışmalar yürütmektedir.⁵²²

3.6.2. Uluslararası Türk Akademisi'nin Kurumsal Yapısı

Uluslararası Türk Akademisi, Türk dili konuşan ülkelerin bilimsel kuruluşlarına bilim ve eğitim konularında yardım etmekte, aydınların girişimlerine destek olmakta ve onları düzenli toplantılarla bir araya getirmektedir.⁵²³ Akademi, anlaşmaya taraf ülkelerin her birinden birer temsilci ve Türk Akademisi Başkan ve Başkan

⁵²¹ “Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma”, *T.C. Resmi Gazete*.

⁵²² A.g.e.

⁵²³ “Akademi Hakkında”, TWESCO.

Yardımcılarından oluşan bir Bilim Konseyi tarafından idare edilmektedir. Bilim Konseyi Başkanlığı, üye ülkelerin İngilizce resmi adlarının alfabetik sırasına göre ve yıllık rotasyon esasına göre Bilim Kurulu üyeleri tarafından üstlenilmektedir. Bilim Konseyi kararlarını çoğunluk esasına göre almaktadır ve Akademi yönetim organlarının fonksiyonları Bilim Konseyinin tavsiyeleri üzerine Türk Konseyi organı olan Devlet Başkanları Konseyi'nin atadığı bir başkan tarafından icra edilmektedir. Başkan Yardımcıları ise, Başkan'ın milliyeti dışında olan diğer üye ülkelerin kararına göre atanmaktadır.⁵²⁴

Türk Akademisi Başkanı, üye ülkelerin vatandaşları arasından dört yıllık bir dönem için görevlendirilmektedir. İlk Başkan Kazakistan vatandaşları arasından atanmıştır. Sonraki Başkanların ise, tarafların İngilizce resmi isimlerinin alfabetik sırasına göre belirlenen ülkelerin vatandaşları arasından atanmasına karar verilmiştir. Başkan, Akademi faaliyetleri hakkında İlerleme Raporu hazırlamak ve Türk Konseyi Sekreteryası aracılığıyla Dışişleri Bakanları Konseyine sunmakla görevlidir. Başkan Yardımcıları, Bilim Konseyi tarafından dört yıllık dönem için üye ülkelerin vatandaşları arasından görevlendirilmektedir. Türk Akademisi'nin diğer personelleri ise, Başkan tarafından atanmaktadır.⁵²⁵ Akademi'de otuza yakın personel bulunmaktadır. Akademinin uzman kadrosu, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dan gelen tarihçi ve dilbilimcilerden oluşmaktadır. Ayrıca, Kazak, Özbek, Kırgız, Tatar, Uygur ve Nogay halklarından temsilcilerin oluşturduğu uluslararası bir ekip, yeni ve eski edebiyat, tarih, dil, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve ekonomi alanlarında çalışmalarını yürütmektedir. Akademide yer alan uzmanların çoğu Türkçe ve İngilizce bilmektedir. Bunun dışında Arapça, Çince, Japonca ve Rusça bilen uzmanlar yer almaktadır.⁵²⁶

Uluslararası Türk Akademisi'nde bilimsel araştırma alanlarını Bilim Konseyi belirlemektedir. Araştırmacı ve uzmanlar, bilimsel yetkinlikleri dikkate alarak kendi alanlarında çalışmalar yürütecek şekilde istihdam edilmektedir.⁵²⁷ Akademi, Türk dili konuşan ülkelerin araştırmacıları arasında bir platform olarak belirli çalışmalarını yürütmek amacıyla 5 farklı akademik birim bulundurmaktadır. Bu birimler Tarih ve

⁵²⁴ “Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma”, *T.C. Resmi Gazete*.

⁵²⁵ A.g.e.

⁵²⁶ Bıyıklı, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri”, s. 409.

⁵²⁷ “Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma”, *T.C. Resmi Gazete*.

Etnoloji Merkezi, Sanat ve Kültür Merkezi, Sosyo-Ekonomik Araştırmalar Merkezi, Uluslararası Araştırmalar Merkezi ve Dil, Edebiyat ve Terminoloji Merkezi'dir.⁵²⁸

Akademi merkezi Kazakistan'ın Astana şehrinde bulunmaktadır. Barış ve Uzlaşma Sarayı olarak adlandırılan binanın 7. Katında bulunan Akademi, uygun bir bina temin edilene kadar faaliyetlerine burada devam edecektir.⁵²⁹ Kazakistan Cumhuriyeti topraklarında Akademinin kurulacağı yer ve binaları konusunda Kazakistan Cumhuriyeti ile Ev Sahibi Ülke Anlaşması yapmak konusunda yetkinliği vardır. Akademi, sözleşme yapmak, Taşınmaz mal edinmek ve devretmek, mahkemeler huzurunda davacı ve davalı olarak bulunmak, mevduat hesapları açmak ve işlem yapmak gibi amaçları gerçekleştirmek için uluslararası hukuki ehliyete sahiptir. Akademinin yabancı personellerinin ayrıcalık ve bağışıklıkları Ev Sahibi Ülke Anlaşması ile belirlenmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşı olmayan ve burada daimi olarak ikamet etmeyen Akademi Başkan ve Başkan Yardımcıları ise, 18 Nisan 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi maddeleri uyarınca belirli ayrıcalık ve bağışıklıklardan yararlanmaktadır.⁵³⁰

Akademi bütçesinin finansman kaynaklarının oluşturulmasını, uygulanmasını ve mali sorumluluğunu "Türk Akademisi'nin Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma" belirlenmektedir. Bütçe mali yılın tüm gelir-giderlerini ve Akademinin uzun vadeli projeleri için öngörülen maliyetlerinin yıllık ödemelerini kapsamaktadır. Akademinin bütçesi Türk Konseyi Kıdemli Memurlar Komitesi tarafından tasdik edildikten sonra Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından onaylanmaktadır. Bütçeye her bir tarafın zorunlu katkısı bulunmaktadır.⁵³¹

3.6.3. Uluslararası Türk Akademisi Faaliyetleri

Uluslararası alanda bilimsel toplantılar ve kongreler düzenleyen Türk Akademisi, Dil, tarih, etnografya, folklor, arkeoloji, müzik, sosyoloji, kültür ve edebiyat gibi Türkoloji'nin güncel konularını içeren çalışmalara destek sağlayan en

⁵²⁸ Cengiz Alyılmaz, "Uluslararası Türk Akademisi ve Altay Cumhuriyeti'ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü Adlı Eser Üzerine", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 56, 2016, (ss. 657-690), s. 659.

⁵²⁹ Bıyıklı, "Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri", s. 409.

⁵³⁰ "Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma", *T.C. Resmi Gazete*.

⁵³¹ 2 Eylül 2008 tarihinde Bişkek'te imzalanan "Türk Akademisi'nin Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma"nın onaylanmasına karar verilmiştir. Bkz. 10/05/2019 tarihli ve 30770 sayılı *T.C Resmi Gazetesi*.

etkin ve en üretken akademik kurumlardan birine dönüşmektedir.⁵³² Türk Dünyasının eğitim ve bilim konularında daha iyi olması için çabalayan Akademi özellikle kitap, dergi ve diğer yayınları kullanarak Türk halklarının bilinçlenmesini hedeflemektedir.

Bununla ilgili en önemli çalışmalardan biri Türk Konseyi'ne üye ülkelerin 8. sınıflarında okutulmak üzere Ortak Türk Tarihi, Ortak Türk Edebiyatı ve Ortak Coğrafya ders kitaplarının hazırlanmasıyla ilgilidir. Uluslararası Türk Akademisi matbaasında basılmasına karar verilen ilk ders kitabı Ortak Türk Tarihi kitabıdır. 27-28 Kasım 2014 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen Türk Konseyine üye devletlerin eğitim bakanları toplantısında onaylanan Ortak Türk Tarihi kitabı, 2020 yılının Şubat ayında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye okul müfredatına alınmıştır. Türk Akademisi'nin Türk Dünyası Edebiyat Enstitüleri başkanları ve Türk Dil Kurumu'nun katılımlarıyla 5 Ekim 2015 tarihinde Astana'da gerçekleştirdiği toplantısında Ortak Türk Edebiyatı ders kitabı içeriği ele alınmıştır. Akademi ayrıca, terminoloji ve ortak alfabe konularında da çalışmalarını sürdürmektedir. Türk Akademisi tarafından onaylanan "Ortak Latin Alfabesi" resmi internet sayfasında kullanılmaktadır.⁵³³

Çok eski dönemlerde ve Orta Çağlarda Türk düşünürlerin birçoğu kendi eserlerinde Türk halklarının ortak değerlerini ele almıştır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde İsmail Gaspıralı, Muhammed Emin Resulzade, Ziya Gökalp, Fıtrat, Mustafa Çokay, Zeki Velidi Togan ve diğer yüzlerce Türk aydınının çalışmaları Türkoloji'ye ışık tutmuştur. Günümüzde ise Türk Akademisi bu mirası üslenerek Türk aydın ve bilim insanlarının çalışmalarını desteklemektedir. Böylece Türk halklarının ortak tarihinin bilimsel çerçevede yazılması, ortak değerlerin ön plana çıkarılması, ortak değerlerin anlatılarak Türk dili konuşan halklarının yakınlaştırılması ve halklar arasında birliğin kurularak ortak sorunların birlikte aşılması amaçlanmaktadır.⁵³⁴

Türk Akademisi bu hedeflerini gerçekleştirebilmek için kurulduğu günden bugüne kadar birçok tarih, dil, edebiyat kitabı, ansiklopedi ve Türk Dünyasının önemli

⁵³² Kızıralı, "Uluslararası Türk Akademisi", s. 601.

⁵³³ Bıyıklı, "Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri", s. 411-412; " 'Ortak Türk Tarihi' Ders Kitabı Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'de Okutulmaya Başlandı", TWESCO, [21.02.2020], Erişim Tarihi 5 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr/2020/02/21/2010/>.

⁵³⁴ Kızıralı, "Uluslararası Türk Akademisi", s. 604.

şahsiyetlerinin biyografilerini yayımlamaktadır.⁵³⁵ Ayrıca çeşitli alanlarda haftalık, aylık, üç aylık veya altı aylık dergiler çıkartmaktadır. Bu dergilerden biri olan Altay ve Türkiyat (Altayistik, Türkoloji, Türkiyat) dergisi, çağdaş Türkoloji'nin yeni çalışma alanları üzerine güncel bilgiler veren, çeşitli uzmanların inceleme çalışmalarını ve Türk Dünyasının önemli şahsiyetler hakkındaki yazılarını içeren makaleler yayımlamaktadır. İlk sayısı 2013 yılında çıkan dergi Kazakça, Rusça, İngilizce ve Türkçe olarak üç ayda bir yayımlanmaktadır. İlk sayısı 2014 yılında çıkan GLOBAL-Turk dergisi, Türk dili konuşan ülkeler ve Avrasya ülkelerinin sosyal, ekonomik, uluslararası ilişkiler, kimlik oluşumu ve dil siyaseti gibi kapsamlı konuları inceleyen uluslararası bilimsel bir dergidir. Dergi Kazakça, Rusça, İngilizce ve Türkçe makaleler kabul etmektedir. Turkic Weekly dergisi ise, Türk Dünyası ile ilgili siyasi, sosyal, ekonomik ve bilimsel olaylar hakkında güncel bilgiler veren elektronik haber bültenidir. İlk sayısı Kasım 2015'te çıkan dergi, Kazakça, Rusça, İngilizce ve Türkçe yazılar yayımlamaktadır.⁵³⁶ Türk Akademisi bünyesinde hazırlanan bu kitap, dergi ve ansiklopediler sayesinde Türk Dünyası ile ilgili her alanda yapılan bilimsel çalışmalar dünyaya tanıtılmaktadır.

Türk Akademisi bünyesinde Türk Kütüphanesi bulunmaktadır. Tanınmış Türkologların özel kütüphaneleri esasına göre kurulan Türk Kütüphanesi'nde çeşitli dillerde yazılmış Türk kültürü, dili ve tarihini içeren kitap, dergi, biyografi, monografi ve katalog gibi binlerce kaynak mevcuttur. Ünlü Türkolog İştvan Mandoki Kongur, Abduali Haydar ve Abjan Kurışjanulı'nın özel kitaplıkları da bu kütüphanede yer almaktadır. Kütüphanede nadir kitaplar ve eski metinlerden oluşan el yazması eserler de vardır. Bazı kaynaklara elektronik veri üzerinden de ulaşılabilmektedir.⁵³⁷ Ayrıca Akademinin bünyesinde bir de Türk Müzesi bulunmaktadır. Türk halklarının maddi ve manevi değerdeki eserleri Türk Müzesi'nde tanıtılmaktadır. Müzede arkeoloji (M.Ö. IV-IIIyy.) ve etnografya (XIX-XX.yy.başları) alanlarında nadide eserler sergilenmektedir. Müze içerisinde Türk halklarının yaşam tarzlarını, örflerini ve

⁵³⁵ Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO), Erişim Tarihi 5 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr>.

⁵³⁶ Bıyıklı, "Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri", s. 412.

⁵³⁷ "Kütüphane", TWESCO, Erişim Tarihi 5 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr>.

adetlerini yansıtan takılar, müzik aletleri, geleneksel kıyafetler ve diğer tarihi eseler görülebilmektedir.⁵³⁸

Türk Akademisi, Türk Dünyasının tarihini aydınlatmak amacıyla çeşitli bölgelerde arkeolojik kazı çalışmaları da yürütmektedir. Akademinin 18-20 Temmuz 2014 tarihlerinde Altay'da “Batı Türk Kağanlığı'nın Devlet Yapısı” adıyla yürüttüğü proje kapsamında tanınmış arkeolog Profesör Zeynolla Samaşev'in yönetimiyle kazı çalışması yapılmıştır. Araştırmalar sonucunda bir Türk askeri ve ozanının mezarına rastlanmıştır. Uzmanların ilk incelemesine göre 7. yüzyılda yaşamış olduğu düşünülen askerin iskeletinin yanında silah, at kemikleri ve kopuza benzer müzik aleti bulunmuştur.⁵³⁹ Aynı şekilde eski Oğuz iskan yerleri ve diğer Türk meskun bölgelerinde bu tür çalışmaların yapılması planlanmaktadır. Bunların yanında Sarı Uygur (Çin), Tuva, Altay ve Hakas (Rusya) ve Kırgızistan'da alan çalışmaları yapılmıştır.⁵⁴⁰

Öncelikli araştırma alanı Türk Dünyası olan Akademi, yalnızca Türk araştırmacıları bir araya getirmekle kalmayıp, dil ve kültür açısından bize yakın olan diğer toplulukların araştırmacılarıyla da bilimsel ilişkiler kurulmaktadır. Özellikle çok eski tarihlerden itibaren Türklere komşu olan ve onlarla tarihini ve kültürel değerlerini paylaşan Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Avrupa ve Balkan ülkeleri, İran ve Hindistan, Orta Doğu ülkelerinin bilim insanlarıyla ortak bilimsel çalışmalar yürütülmektedir. Bu ülkelerin yanı sıra Moğolistan, Güney Kore, Japonya, Macaristan ve Finlandiya gibi farklı ülkelerin araştırmacılarıyla da bağlantılar kurularak ortak çalışmaların yapılması planlanmaktadır.⁵⁴¹

⁵³⁸ “Müze”, TWESCO, Erişim Tarihi 5 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr>.

⁵³⁹ Bıyıklı, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri”, s. 412-413.

⁵⁴⁰ Kıdırali, “Uluslararası Türk Akademisi”, s. 602.

⁵⁴¹ A.g.e., s. 601-602.

SONUÇ

Günümüzde dünya hızla küreselleşirken, küreselleşmeye paralel bir süreç olan bölgeselleşme de her geçen gün önem kazanmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da başlayan entegrasyon ve bölgeselleşme girişimleri bütün dünyayı etkilemiştir. 1950-1980 yılları arasında gerçekleşen bölgeselleşmeler daha çok güvenlik boyutunu ön plana çekerken ekonomik alandaki entegrasyonları içermiştir.

1980'li yıllardan sonra gerçekleşen bölgeselleşme hareketleri ekonomik anlamda yaşanan küresel rekabetin bir sonucu olarak ticari ve ekonomik entegrasyon temelinde oluşmuştur. Bu süreçte, dönemin özelliklerine bağlı olarak farklı entegrasyon teorileri ortaya çıkmıştır. İşlevselcilik, yeni işlevselcilik, iletişimsel etkileşimcilik, uluslarüstücülük, hükümetlerarasıcılık, liberal hükümetlerarasıcılık, federalizm, kurumsalcılık ve yeni kurumsalcılık gibi entegrasyon hareketlerini doğrudan konu edinen teoriler bu dönemde oluşmuştur.

Entegrasyon kavramı, modernleşme, kapitalizm ve küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan bir olgu olmasına rağmen, tarihi daha eski dönemlere dayanmaktadır. Öyle ki, dünya tarihinde siyasi yapılanmalar her zaman “bütünleş-dağıl-bütünleş” şeklinde olmuştur. Bu tarihi süreçte siyasal yapıların bütünleşme şekilleri de farklılık göstermiştir. Eski çağlarda devletler arasındaki örgütlenmeler daha çok üst bir devletin yaratılmasıyla gerçekleşmiş, birkaç kent devleti bir araya gelerek büyük imparatorluklar kurulmuş ve hiyerarşiye dayalı yapılar ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise, bölgesel ve uluslararası örgütlerin birer üyesi olarak bağımsız, özek ve egemen siyasal yapıyı oluşturan devletler, bu örgütler çerçevesinde kendi yaşamlarını idame ettirecek ve istikballeri açısından güvence sağlayacak şekilde bütünleşmektedir. Dolayısıyla bugün, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Arap Birliği, İslam İşbirliği Örgütü (İİÖ), Afrika Birliği (AU), Amerika Devletler Örgütü (OAS), Güneydoğu Asya Uluslar Topluluğu (ASEAN) gibi bölgesel siyasi örgütler; Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (CSTO) gibi bölgesel güvenlik örgütleri; Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) ve Afrika Ekonomik Topluluğu (AEC) gibi bölgesel ekonomik örgütler ortaya çıkmıştır.

Dünyada görülen “bütünleş-dağıl-bütünleş” süreci Türk tarihinde de yaşanmıştır. Tarihin belli dönemlerinde Türk boyları ve diğer siyasi kuruluşlar bütünleşip hızlı bir şekilde yükselerek Avrasya'nın tamamını kaplayacak kadar büyük imparatorluklar kurmuş ve devamında dağılma sürecine girmişlerdir. Varlığını uzun süre devam ettiren ve dünyanın en kadim topluluklarından bir olan Türkler, tarihin her döneminde birlik olma bilincini taşımışlardır. Özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda önemli Türk aydınları sayesinde Türk ulusu kavramı önem kazanmış, milli birlik ve bilinçlenme ile Türk haklarının birlik içinde olması gerektiği görüşü yaygınlaşmıştır. Modern ulus-devletlerin olduğu günümüzde ise, uluslararası sistemin ayrı birer aktörleri olan Türk devletleri gönül birliği sayesinde karşılıklı işbirliğini ve Türk Dünyasının entegrasyonunu sağlamak için çabalamaktadır.

Türk Dünyası kavramı, Soğuk Savaş sonrası siyaset ve uluslar arası ilişkiler literatüründe esaslı bir şekilde yer almıştır. Bu kavram, özellikle Türkiye’de yoğun bir şekilde kullanılan, bilimsel araştırmalara konu olan, ayrıca üzerinde tartışılan bir kavram olmanın ötesinde dış politikanın önemli maddelerinden biri haline gelmiştir. Konuya entegrasyon teorileri ve uygulamaları açısından baktığımızda, Türk Dünyası'nın görece ilerlediğini ve bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin tümünü kapsamakta zorlandığını söyleyebiliriz. Kuşkusuz, bu durumun yaşanmasında birçok objektif ve sübjektif sebepler söz konusudur. Bu zorlu süreç; Türk cumhuriyetlerinin hakim olan siyasi rejimden, uluslar arası ilişkilerden ve liderlerin siyasi tutumlarından kaynaklanmıştır. Türk Dünyası'nda entegrasyon süreci alanında bu zamana kadar yaşanan gelişmeleri olumlu değerlendirebiliriz; ayrıca küresel ve bölgesel dönüşümlerin seyrini irdelediğimizde, Türk cumhuriyetleri arasında görece yavaş gelişen bu sürecin ilerleyen dönemlerde daha yoğun hale geleceğe söylenebilir.

Türk devletleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ilk kez uluslararası anlamda ikili ve çok taraflı ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan Türk cumhuriyetlerini ilk tanıyan Türkiye, bu ülkelere yardım etmeyi kardeşlik borcu olarak görerek Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'a ziyaretlerde bulunmuş, destek ve yardım sözleri vererek ikili anlaşmalar imzalamıştır. Türk cumhuriyetleri Ekim 1992'de Ankara'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ile Türk Dünyasının entegrasyonu için önemli bir adım atmışlardır. Zirveye katılan

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye devlet başkanları, ortak Türk değerleri temelinde kültürel yakınlaşmanın, siyasal dayanışmanın, ekonomik bütünleşmenin ve ilişkileri daha sağlam temellere oturtmanın önemli olduğuna vurgu yapmışlardır.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi, gerekli hazırlıkların yapılmaması, etkileşimin resmi aktörlerce yeterince teşvik edilmemesi ve Rusya'nın eski Sovyet ülkeleri üzerinde baskı oluşturması nedeniyle beklenen ilgiyi görmemiştir. Her yıl yapılması planlanan Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi aralıklarla gerçekleşmiş ve bazı Türk cumhuriyetleri zirvelere düşük düzeyde katılım göstermişlerdir. Böylece 18 yıl içinde toplamda 10 kez Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi düzenlenebilmiştir.

Zirveler süreci beklenen ilgiyi görmemesine rağmen, Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda gelişmeye devam etmiştir. Başlarda kurumsal bir yapı oluşturmak amaçlanmamış olsa da, zirveler sürecinde atılan adımlar sonucunda çeşitli uzmanlık kuruluşları, uluslararası örgütler ve danışma organları oluşturulmuştur. İlk olarak 1993 yılında Almatı'da imzalanan anlaşma ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY) kurulmuştur. 21 Kasım 2008'de Türk dili konuşan ülkeler arasında parlamenterler düzeyinde faaliyet yürütmek amacıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPÖA) kurulmuştur. Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerinin nihai amacının yalnızca işbirliğini sürdürmek değil, aynı zamanda kurumsal bir yapı oluşturmak olduğuna karar veren Türk cumhuriyetleri, 3 Ekim 2009'da Nahçıvan Anlaşması'nı imzalayarak Türk Konseyi'ni kurmuş ve bundan sonraki zirveler sürecinin Türk Konseyi bünyesinde devam etmesine karar vermiştir. Daha sonra ise, Türk Konseyi himayesinde faaliyet yürütecek olan Türk Akademisi (2010), Türk İş Konseyi (2011) ve Türk Kültür ve Mirası Vakfı (2012) kurulmuştur.

Türk devletleri bünyesinde oluşturulan bu kurumsal yapılar siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim, bilim ve diğer alanlarda entegrasyonu sağlayarak Türk Dünyasının küreselleşme ve bölgeselleşmeler karşısında ortak hareket edebilmesine olanak sağlamaktadır. Öyle ki, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk toplulukları birlik içinde oldukları sürece uluslararası politikayı etkileyebilecek güce

sahiptir. Bugün Türk Dünyası olarak tanımladığımız coğrafya Bosna'dan Çin Seddi'ne, Orta İran'dan Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan 11,2 milyon km²'lik geniş bir alanı kapsamakta ve jeopolitik açıdan önemli yeri olan Avrasya'nın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu geniş coğrafyada toplamda 198 milyona yakın insan yaşamakta ve bunların çok büyük bir kısmını Türk toplulukları oluşturmaktadır. Böylece Türk Dünyası sahip olduğu coğrafya, kültür, nüfus, ekonomi, maddi zenginlikler ve politik yapısı sayesinde dünya siyasetinin göz ardı edilemez bir aktörü haline gelmektedir. Özellikle, Türk Dünyasının entegrasyonunu sağlayan kurumsal yapılar, Türk devletlerinin ortak dış politika yürütülerek diğer aktörlere karşı rekabet gücü kazanmalarını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyâset*, Yedinci Baskı, Ötüken, İstanbul, 2020.
- Alkan, Haluk, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, USAK, Ankara, 2011.
- Archer, Clive, *International Organizations*, Third Edition, Routledge, London, 2001.
- Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, Sekizinci Baskı, MKM Yayıncılık, Bursa, 2013.
- Ateş, Davut, *Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı*, Beşinci Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa, 2019.
- Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitapevi, İzmir, 2000.
- Bayraktar, Gökhan, *Orta Asya ve Türkiye'nin Güvenlik Stratejileri*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2008.
- Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Elli İkinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dedeoğlu, Beril, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, Yenyüzyıl, İstanbul, 2015.
- Düzdaban, Erdal, *Bölgesel Kolektif Güvenlik Arayışları: Orta Asya Örneği*, Astana Yayınları, Ankara, 2020.
- Feyziyev, Cavanşir, *Türk Devletleri Birliği: Küresel Entegrasyonun Avrasya Modeli*, İkinci Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çeviren Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Bilgeoğuz Kitap, İstanbul, 2017.
- Gökalp, Ziya, *Türkleştirmek, İslamlaştırmak, Muasırılaştırmak*, Milenyum, İstanbul, 2016.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Beşinci Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.
- Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, On Sekizinci Baskı, Ekin, Bursa, 2015.

- İba, Şeref, *Türk Anayasa Hukuku*, Turhan Kitapevi, Ankara, 2018.
- Karpat, Kemal H., *Türkiye ve Orta Asya*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kösoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler: Zor ve Yoğun Bir Yüzyıl – 4*, İkinci Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Macfie, Alexander L., *Osmanlı'nın Son Yılları*, Çeviren Damla Acar ve Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Mattli, Walter, *The Logic of Regional İntegration: Europe and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- McCormick, John, *Avrupa Birliği'ni Anlamak*, Çeviren Yusuf Şahin ve Hasan Hüseyin Şahin, BigBang Yayınları, Ankara, 2013.
- Mikail, Elnur Hasan, Serkan Künü, Savaş Durmuş ve Andaç Karabulut, *Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri ile Siyasi-İktisadi- Kültürel İlişkileri*, Derin Yayınları, İstanbul, 2015.
- Özey, Ramazan, *Türk Dünyası Coğrafyası*, Onuncu Baskı, Aktif Yayınları, İstanbul, 2018.
- Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Schermers, Henry G., and Niels M. Blokker, *International Institutional Law: Unity within Diversity*, Fifth Revised Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2011.
- Schiff, Maurice, and L. Alan Winters, *Regional İntegration and Development*, World Bank, Washington, 2003.
- Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, Düzenleme ve Tercüme Enes Yıldırım ve Hafız Babayev, İkinci Baskı, TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017.
- Türk Cumhuriyetleri Parlamento İçtüzükleri*, Düzenleme ve Tercüme Habip Kocaman vd., TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017.
- Uçar, Fuat, *Dış Türkler: Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı*, İkinci Baskı, Fark Yayınları, Ankara, 2007.
- Yesevi, Çağla Gül, *Türk Milliyetçiliği*, Kripto Kitap, Ankara, 2018.

Makaleler

- Afşar, Önder A., “Rasyonel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık Açısından Avrupalılaşıma Yaklaşımı”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, 2017, ss. 65-84.
- Ağır, Osman, ve Melek Sayın, “Kazakistan ve Kırgızistan Siyasal Sistemlerinin Karşılaştırılması”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2019, ss. 23-41.
- Akengin, Hamza, “Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, ss.1-11.
- Akgül, Sinan, ve Mitat Durmuş, “18. ve 19. Yüzyıllarda İliminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve İbiray Altınarın”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, 2009, ss. 197-205.
- Akıllı, Erman, “Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited”, *Bilig*, Sayı: 91, 2019, ss. 1-25.
- Alagöz, Mehmet, Sinem Yapar ve Ramazan Uçtu, “Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerimize Ekonomik Açından Bir Yaklaşım”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, 2004, ss. 59- 74.
- Alkan, Haluk, “Türkmenistan’da Siyasal Rejimin Geleceği: İç ve Dış Dinamikler Açısından Bir Değerlendirme”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2006, ss. 1-26.
- Alptekin, Musa Yavuz, “Türk Birliği İdeali: Hayalden Gerçeğe Yöntem Arayışı”, *İçinde Dünya Türk Forumu: Türk Konseyi, Türk Diasporası ve Sosyoekonomik İşbirliği*, Editör: Almagül İsina, TASAM Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 543-549.
- Alyılmaz, Cengiz, “Uluslararası Türk Akademisi ve Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü Adlı Eser Üzerine”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 56, 2016, ss. 657-690.
- Ametbek, Dinmuhammed, “Türk Dünyası’nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, ss. 143-168.

- Amirbek, Aidarbek, Almasbek Anuarbekuly, ve Kanat Makhanov, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması”, *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3, 2017, ss. 164-204.
- Arısoy, Alper, “Avrupa’da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar”, *Ege Akademik Bakış*, Cilt:10, Sayı: 4, Ekim 2010, ss. 1195-1206.
- Arslan, Mehmet, “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Reformu ve Usûl-İ Cedîd: Gaspıralı İsmail Bey’in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, *GAU Journal of Social and Applied Science*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2016, ss.8-21.
- Asker, Ali, “Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016, ss. 23-38.
- Asker, Ali, “Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan”, *İçinde Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu*, Editörler: Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, ss. 531-610.
- Asker, Ali, “Kırgızistan’da Bitmeyen Devrim mi, Fillerin Tepişmesi mi?”, *21. Yüzyıl*, Sayı: 17, 2010, ss. 33-40.
- Asker, Ali, “Türkiye - Azerbaycan İlişkilerinin Pragmatist Boyutu”, *İçinde 21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Editör Levent Eraslan, EkoAvrasya, Ankara, 2011, ss. 405- 408.
- Ateş, Sinan, “Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 2013, ss.163-178.
- Ayan, Ergin, “Kafkasya ve Türkistan’da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Haziran 2011, ss. 7-33.
- Aydın, Mustafa, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, *İçinde Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (II. Cilt 1980-2001)*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 366-439.
- Aydın, Mustafa, “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, ss. 71-114.

- Aydingün, Ayşegül, ve Hayati Tüfekçioğlu, “Avrasya’nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan”, İçinde *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri*, Editörler: Ayşegül Aydingün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012. ss. 51-131.
- Aypay, Ahmet, “Örgütsel Analizde Teorik Gelişmeler: Yeni Kurumsalcılık”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, Cilt: 28, Sayı: 28, 2001, ss. 501-511.
- Bağcı, Hasan, ve Nazmi Alan, “Balkan Türklerinin Dili ve Edebiyatlarının Türk Eğitim Sistemindeki Yeri”, İçinde *Balkan Savaşları’nın 100. Yılında Uluslararası Balkan Sempozyumu: Balkanlar’da Dostluk ve İşbirliği*, Editörler: Süleyman Seydi, Vedat Kartalcık ve Murat Kılıç, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Isparta, 2013. ss. 641-656.
- Bal, İdris, “Uluslararası Politikada Türk Modelinin Yükselişi ve Düşüşü”, *Bilig*, Sayı: 14, 2000, ss. 1-13.
- Bay, Erdal, Akmatı Alimbekov, Mustafa Mete, Eyüp Cücük, ve Erhan Yokuş, “‘Türk Dünyası Birliği’ Algısı”, *Akademik Bakış*, Cilt: 11, Sayı: 21, 2017, ss. 55-85.
- Beceren, Ertan, ve Gökhan Kalağan, “Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemi; Türkiye’de Uygulanabilirliği Tartışmaları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, Sayı:11, 2007, ss. 163-181.
- Bekmez, Selahattin, Aysun Danışman ve Ürün Özgen, “Dış Ticaretimizde Türk Cumhuriyetlerinin Yeri ve Önemi”, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2004, ss. 129-140.
- Berber, Mesut, ve Fikret Birdişi, “Türkmenistan’da Berdimuhamedov Dönemi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2, 2012, ss. 39-55.
- Bıyıklı, Mustafa, “Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri”, İçinde *25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Ortak Etkinlikler ve İşbirlikleri*, Editör: Yunus Emre Gürbüz, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2018, ss. 9-120.
- Bıyıklı, Mustafa, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür ve Turizmde Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (Türksoy)’nın Yeri ve Önemi.” İçinde *3. Uluslararası Türk*

- Dünyası Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Editörler: Barış Erdem, Tolga Gök ve Naringül Margazieva, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2017, ss. 261-273.
- Bıyıklı, Mustafa, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: Afro-Avrasya Özel Sayısı, Aralık 2016, ss. 404-418.
- Bıyıklı, Mustafa, “Türk Keneşi Bünyesinde Kurulan Türk İş Konseyi’nin Türk Dünyası Ekonomik İşbirliği Açısından Yeri ve Önemi”, İçinde 9. *Uluslararası Girişimcilik Kongresi Bildiriler Kitabı*, Editörler: Hakan Çetintaş, Hasan Gül, Adem Göleç ve diğerleri, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2018, ss. 136-149.
- Bulut, Remzi, “SSCB’nin Dağılması ve Rusya Federasyonu’nda Serbest Piyasaya Geçiş”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2014, ss. 7-19.
- Bülbül, Mahmut, “Kazakistan Cumhuriyetinde Yürütme ve Fonksiyonu”, *Yasama Dergisi*, Sayı: 8, 2008, ss. 39-75.
- Çaman, Efe, “Entegrasyon Teorileri”, İçinde *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar ve Teoriler*, Editör: Haydar çakmak, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2014, ss. 139-145.
- Çelebi, Ercan, “Bolşevik İhtilali Sonrasında Yeni Sovyet İdari Sisteminin Kırgızistan’daki Görüntüsü Üzerine Değerlendirmeler”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 2017, ss. 185-199.
- Demir, Fevzi, “Yarı Başkanlık Hükümet Sistemi ve Türkiye”, *Journal of Yaşar University*, Cilt: 8, Sayı: Özel Sayı, 2013, ss. 831- 876.
- Denizhan, Emrah, “Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, ss. 17-23.
- Devlet, Nadir, “Çağdaş Türk Devletleri ve Toplulukları”, İçinde *Türk Tarihi ve Kültürü*, Editör: Cemil Öztürk, Üçüncü Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, ss. 175-202.
- Doğanay, Hayati, “Türk Dünyası’nın Siyasi Sınırları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1995, ss. 132-154.

- Doru, Ömer, ve Mehmet Barış Aslan, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler: Dış Ticaret, Turizm ve Yatırım Açısından Bir Değerlendirme”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, 2019, ss. 427-442.
- Durdular, Ercan, “Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries (TurkPA): Beyond Parliamentary Diplomacy”, *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, Volume: 22, Number: 1, 2017, pp. 115-142.
- Elmas, Fatma Yılmaz, “Avrupa’daki Türkler”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 535-553.
- Erdoğan, Hakan, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesinin (TÜRKPA) Uluslararası Hukuki Kişiliği”, *Yasama Dergisi*, Sayı: 27, 2014, ss. 5-30.
- Erdoğan, Hasan, ve Selçuk Çolakoğlu, “Bağımsızlığının İlk Yıllarında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri”, İçinde *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (İkinci Cilt / Uluslararası ilişkiler)*, Editörler: Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Zeki Cemil Arda ve diğerleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, ss.701-716.
- Erol, Mehmet Seyfettin, ve Dinmuhammed Ametbek, “Türk Dünyası’nın Birlik Arayışı: Bir Üst Kimlik Olarak ‘Büyük Bozkır’”, İçinde *Türk Birliğinin Mümkün Yolları*, Editörler: Nafiz Ünalımış ve Mehmet Nuri Parmaksız, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019. ss. 9-32.
- Erol, Mehmet Seyfettin, ve Kadir Ertaç Çelik, “Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017 Kış, ss.15-32.
- Erol, Mehmet Seyfettin, “Avrasya’nın Değişen Jeopolitiğinde Türk Dünyası ve Türkiye: Nasıl Bir Gelecek?”, İçinde *TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi “Yerelden Küresele: Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını”* Editör: Burak Hamza Eryiğit, TESAM Kitapları, Bursa, Aralık 2018, ss. 323-340.
- Ersungur, Mustafa, Alaattin Kızıltan ve Kerem Karabulut, “Türkiye ile Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 35, 2007, ss. 285-310.

- Fidan, Tuncer, “Kurumsalcılık Yaklaşımları ve Yeni Kurumsalcılık Perspektifinden Eğitim Örgütleri”, *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, ss. 1-16.
- Goff, Patricia M., “Cultural Diplomacy”, in *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Edited by Andrew F. Cooper, Jorge Heine and Ramesh Thakur, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 419-435.
- Gönenç, Levent, “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 1, 1998, ss. 185-220.
- Güler, Nermin, “Geçiş Sürecinde Türkmenistan’ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2001, ss. 97- 110.
- Gümüş, İbrahim, “TÜRKSÖY ve Türk Dünyası Halk Edebiyatı”, İçinde *TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi “Yerelden Küresele: Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını”* Editör: Burak Hamza Eryiğit, TESAM Kitapları, Bursa, Aralık 2018. ss. 225-235.
- Güneş, Hakan, “Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 45, 2011, ss. 23-43.
- Gürbüz, Y. Emre, “Demokrasi ve Otoriterlik Sarkacında: Kırgızistan”, İçinde *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri*, Editörler: Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, ss. 133-219.
- Gürbüz, Y. Emre, “Orta Asya’nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2011, ss. 419-447.
- İba, Şeref, “Kırgızistan’ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş”, *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2009, ss. 47-62.
- Johanson, Lars, “Türk Dünyası’nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar”, Çev. Nurettin Demir, *Türkbilig*, Sayı: 2, 2001, ss. 168-177.
- Kafkasyalı, Ali, “Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış,” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2012, ss. 167-192.

- Kahraman, Sevilay, “Avrupa Bütünleşmesi Kurumları: 1950-1970 Yılları”, İçinde *Avrupa Birliği: Tarihçe, Teoriler, Kuramlar ve Politikalar*, Editörler: Belgin Akçay ve İlke Göçmen, Üçüncü Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2016, ss. 111-128.
- Kara, Hasan, “Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2006, ss. 103-111.
- Karaca, Nuray Gökçek, “Türkiye ve Geçiş Ekonomilerinde Sosyal Entegrasyon”, *International Conference On Eurasian Economies 2014*, Bölüm 4C, Belge 1, ss. 555- 560.
- Karadağ, Cafer Tayyar, “Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Haziran 2015, ss. 121- 136.
- Karagül, Mehmet, “Türk Dünyası ve Milletlerarası Örgütler”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 14, 2012, ss. 59-79.
- Kasım, Kamer, “İç Politika”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 6-16.
- Kavuncu, Ayşe Çolpan, “İç Politika,” İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 238-252.
- Khairmukhanmedov, Nurbek, “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, Cilt:3, Sayı: 5, 2017, ss. 1432-1451.
- Kıdıralı, Darhan, “Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 576-588.
- Kıdıralı, Darhan, “Uluslararası Türk Akademisi”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 599-606.
- Kıraç, Selda, ve Buket İlhan, “Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar”, *Milli Eğitim Dergisi*, Cilt: 40, Sayı: 188, 2010, ss. 191-201.
- Koca, Salim, “Türkler ve İslamiyet”, *Erdem*, Cilt: 8, Sayı:22, 1996, ss. 263-286.

- Koraş, Hikmet, “Türk Lehçelerindeki Müşterekler Üzerine”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 183, Sayı: 183, 2014, ss. 197-249.
- Kurban, Vefa, Araz Aslanlı, Geray Musayev ve Nazim Caferov, “Azerbaycan”, İçinde *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Editörler: Ayşe Çolpan Yıldız ve Murat Yılmaz, SalMat, Ankara, 2018, ss. 39-118.
- Kuzakçı, Başak, “Bozkırların İlk İmparatorluğu: Hunlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 124, Sayı: 245, 2020, ss. 463-466.
- Lindsay, Robert, “Türk Dilleri Arasında Karşılıklı Anlaşılabilirlik”, Çeviren Duygu Özge Demir, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6-7, 2015, ss. 107-125.
- Muhetaer, Mukaidaisi, “Xinjiang Uygurlarındaki Şii Müslümanlar Hakkında Yarkent İlçesindeki Saha Araştırmasından”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 2017, ss.144-152.
- Nogayeva, Ainur, “2012 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Astana”, İçinde *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, Editör: Fırat Yıldız, Nobel Yayınları, Ankara, 2020, ss. 73-126.
- Öraz, Seçil, “Andrew Moravcsik ve Liberal Hükümetlerarası Sistem ile Avrupa Bütünleşmesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 6, Sayı: 1, Kış 2011, ss. 1611-1624.
- Özcan, Kemal, “Türkmenistan Cumhuriyeti”, İçinde *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Editörler: Abdulvahap Kara ve Fahri Solak, TDBB Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 187-246.
- Özdemir, Yavuz, ve Elif Aktaş, “Federalizmi Anlamak”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 8, Sayı: 8, Yaz 2013, ss. 1989-1999.
- Özenç, Köksal, “Türk Birliği’ne...”, İçinde *Türk Birliğinin Mümkün Yolları*, Editörler: Ahmet Nafiz Ünalmiş ve Mehmet Nuri Parmaksız, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019, ss. 221-266.
- Purtaş, Fırat, “Milletler Meselesi Çerçevesinde Rusya Türkleri”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Yılı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 470-498.

- Purtaş, Fırat, “Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi”, *Akademik Bakış*, Cilt:7, Sayı: 13, 2013, ss. 1-14.
- Rehimli, Recep, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Yönetimi Yapısı ve Siyasal Sistem”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2020, ss. 364-384.
- Salman, Hüseyin, “İslamiyetten Önceki Türk Devletleri”, İçinde *Türk Tarihi ve Kültürü*, Editör: Cemil Öztürk, Üçüncü Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, ss. 9-30.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin ve Okan Yeşilot, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, İçinde *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Editörler: Abdulvahap Kara ve Fahri Solak, TDBB Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 7-72.
- Sarıaslan, Kürşad Melih, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)”, İçinde *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, Editörler: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 589-592.
- Sinanoğlu, Oktay, “Atatürk ve Türk Bilim Dili”, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 1, 2007, ss. 1-5.
- Sönmez, A. Sait, “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu’nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 27, 2010, ss.1-9.
- Stavridis, Stelios, and Davor Jancic, “İntroduction: The Rise of Parliamentary Diplomacy in International Politics”, in *Parliamentary Diplomacy in European and Global Governance*, Edited by Stelios Stavridis and Davor Jancic, Brill/Nijhoff, Leiden, Boston, 2017, pp. 1-18.
- Sunay, Reyhan, “AB Bütünleşmesinin Biçimi Üzerine Farklı Yaklaşımlar: Konfederal Yaklaşım ve Bugünkü Yapılanma II”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2006, ss. 223-271.
- Şahin, Çiğdem, “Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, İçinde *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*, Editörler: A. Vecdi Can, Köksal Şahin ve Muhammed Kürşad Uçar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, ss. 1165-1174.

- Şanlı, Bahar, “Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2008, ss. 13-30.
- Şanlı, Fatma Bahar, “Küreselleşme ve Ekonomik Entegrasyonlar”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2004, ss. 160-166.
- Tavkul, Ufuk, “Etnokültürel ve Jeopolitik Açından Kafkasya”, *İçinde Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu*, Editörler: Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, ss. 439-456.
- Terzioğlu, Süleyman Sırrı, “Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 36, 2013, ss. 45-72.
- Tezer, Hüseyin, “21. Asırda İpek Yolu Ekonomileri ve Türk Dünyası'nın Ekonomik Gelişim Süreci”, *İçinde Uluslararası “İpek Yolu'nun Yükselişi ve Türk Dünyası” Bilgi Şöleni: Cilt. 1 Yükselen İpek Yolu*, Editör Fahri Atasoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, ss. 13-36.
- Togan, İsenbike, “Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış”, *İçinde Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri*, Editörler: Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, ss. 19-49.
- Tokluoğlu, Ceylan, “Azerbaycan”, *İçinde Bağımsızlıkların Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, Editörler: İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, ss. 15-116.
- Topal, Erhan, ve Adem Sezer, “Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 33, 2016, ss. 96-113.
- Türk, Kemal, “Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu”, *Tarih Kritik Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ocak 2017, ss. 55-58.
- Türkkahraman, Mimar, ve Serdal Fidan, “Türk Dünyası ve Mana Etrafında Bütünleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, 2005, ss. 75-90.

- Türkman, Sayim, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2003, ss. 135-161.
- Türkmenoğlu, Tuğba Meral, “Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-İ Osmânî Adlı Sözlüğünde /ë/ Ünlüsü”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2017, ss. 47-56.
- Uca, Alaattin, “Mirza Fethali Ahundzâde'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 17, 2001, ss. 365-382.
- Weisglas, Frans W., and Gonnie de Boer, “Parliamentary Diplomacy”, *The Hague Journal of Diplomacy*, Volume: 2, 2007, pp. 93-99.
- Wiener, Antje ve Thomas Diez, “Introducing the Mosaic of Integration Theory”, in *European Integration Theory*, edited by Antje Wiener ve Thomas Diez, 3rd Edition, Oxford University Press, Oxford, 2018, pp. 1-24.
- Yağmurlu, Aslı, “Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi”, *Selçuk İletişim*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2019, ss. 1182-1210.
- Yalçinkaya, Fatih, “Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010)”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, ss. 1-19.
- Yapıcı, Merve İrem, “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Entegrasyon Teorilerinin Yeri ve Etkinliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, 2007, ss. 130-157.
- Yavuz, Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 4, 2003, ss. 101-158.
- Yazıcı, Nesimi, “Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri”, *İçinde Türk Tarihi ve Kültürü*, Ed. Cemil Öztürk, Üçüncü Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, ss. 57-78.
- Yılmaz, Baha Ahmet, “Soğuk Savaş Sonrası Türk-Orta Asya İlişkilerinde Türk Keneşi'nin Rolü: Dönemler ve Değişim Dinamikleri”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019, ss. 1-25.

Yılmaz, Reha, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, ss. 137-160.

Zorlu, Süleyman Emre, “5678 Sayılı Kanunla Gerçekleştirilen Anayasa Değişikliği Sonrası Cumhurbaşkanı’nın Seçimi ve Demokratik Seçimin Genel İlkeleri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, Sayı:1, 2016, ss. 37-68.

Tezler

Abuşoğlu, Mehmet Çağatay, “Orta Asya Bütünleşmesi: Engeller ve Teorik Değerlendirme”, Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Aygün, Muhammed Fatih, “Avrupa Birliği Entegrasyon Teorileri Işığında Türkiye-Suriye-Ürdün-Lübnan Arasındaki Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi’nin Değerlendirilmesi”, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Bilegdorj, Ankhbayar, “Türkiye’nin Orta Asya Politikalarında Rusya Faktörü”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

Binici, Özer, “Avrupa Siyasal Bütünleşmesi Sürecinde Avrupa Birliği-Kosova İlişkileri: Yeni İşlevselci Bir Değerlendirme”, Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, Avrupa Birliği Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

Çakan, Mesut, “Sömürge Sonrası Dönemde Afrika’da Bütünleşme Hareketleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012.

Çakır, Veli Ozan, “Avrupa Bütünleşme Kuramları Işığında Ulus Devlet, Avrupa Birliği İlişkileri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Çalış, Bora, “Uluslararası Ticarete Etkileri Açısından Küreselleşme ve Alternatifi Bölgeselleşmenin Türkiye İçin Rolü ve Önemi,” Dokuz Eylül Üniversitesi

- Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001.
- Dalar, Müge, “Afrika Birliği Örgütü’nden Afrika Birliği’ne: Afrika’da Bütünleşme Çabaları”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.
- Kavas, Alp Yüce, “Sovyet Sonrası Dönemde Rusya’nın Bölgesel Bütünleşme ve İşbirliği Projelerine Yönelik Politikaları”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2018.
- Khairmukhanmedov, Nurbek, “Ulus-Devlet Bağlamında Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal ve Hukuksal Değişim”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Mıstaçoğlu, Tuğba, “Ekonomik Entegrasyonun Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Örnekleri”, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 2010.
- Özçelik, İsmail, “Bölgesel Entegrasyonlar Teorisi, Uygulamada Önemli Entegrasyonlar ve Türkiye’nin Entegrasyon Hareketindeki Yeri”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006.
- Şahin, Kenan, “Bütünleşme, Milliyetçilik ve Avrupa’da Ulus-Üstü Yapılanma”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018.
- Tahsin, Emine, “Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Yaylacıoğlu, Seda, “Uluslararası Ekonomik Entegrasyonların Dış Ticaret Üzerine Etkileri”, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019.

İnternet

- AA Haber Ajansı, “Bakü’de Türk Kültür ve Miras Vakfının yeni binası açıldı”, [14.10.2019], Erişim Tarihi 18 Mayıs 2020,

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakude-turk-kultur-ve-miras-vakfinin-yeni-binasi-acildi/1613226>.

AA Haber Ajansı, “Türk dünyasının stratejik çatı kuruluşu: Türk Keneşi”, [30.07.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turk-dunyasinin-stratejik-cati-kurulusu-turk-kenesi/1544776>.

Akıncı, Halil, “TOBB ETÜ Diplomasi Topluluğu, Türk Konseyi Genel Sekreteri Büyükelçi Halil Akıncı ile Röportaj”, *Diplomatik Vizyon*, Sayı: 2 (Mayıs-Haziran 2011), https://www.turkkon.org/assets/dokuman/roportaj_1.pdf.

Azerbaijan State News Agency- AZƏRTAC, “International Turkic Culture and Heritage Foundation, International Institute for Central Asian Studies ink MoU”, [14.02.2020], Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, https://azertag.az/en/xeber/International_Turkic_Culture_and_Heritage_Foundation_International_Institute_for_Central_Asian_Studies_ink_MoU-1414255.

Azərbaycan Respublikası rəsmi dövlət qəzeti, “Türkdilli ölkələr arasında dialoqun qurulmasında böyük İpək Yolunun rolu məsələsi müzakirə edilib”, [03.05.2019], Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <http://www.azerbaijan-news.az/view-167183/turkdilli-olkeler-arasinda-dialoqun-qurulmasinda-boyuk-ipek-yolunun-rolu-meselesi-muzakire-edilib>.

BBC News, “Türkmenistan’da ‘Süresiz Cumhurbaşkanlığı’ Yürürlükte”, [14.09.2016], Erişim Tarihi 15 Aralık 2002, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37358989>.

Budak, Türkan, “Söylemler ve Eylemler Bağlamında: Türkiye’nin Orta Asya Politikası”, BİLGESAM, Erişim Tarihi 18 Şubat 2020, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-69-20160929501345.pdf>.

CIA, The World Factbook, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.

DEİD, “Azerbaycan Ülke Bülteni”, [2012], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-azerbaycan-ulke-bulteni>.

DEİK, “Kazakistan Ekonomisindeki Gelişmeler ve Türkiye – Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri”, [Ekim 2018], Erişim Tarihi 15 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-kazakistan-bilgi-notu-ekim-2018>.

- DEİK, “Kırgızistan Bilgi Notu”, [Ağustos 2018], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-kirgizistan-ulke-bulteni-agustos-2018>.
- DEİK, “Türkiye-Türkmenistan Ticari Ekonomik İlişkileri”, [Mart 2012], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-turkmenistan-ulke-bulteni>.
- DPÖ, “2018 Yılı Makroekonomik ve Sektörel Gelişmeler”, Erişim Tarihi 26 Ekim 2020, <http://www.devplan.org/Frame-tr.html>.
- DW, “Türk Konseyi’ne diplomatik dokunulmazlık”, [13.11.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrk-konseyine-diplomatik-dokunulmaz%C4%B1k/a-51232662>.
- Erol, Mehmet Seyfettin, “ “Yeni Özbekistan”: “Geçiş Süreci”nden “Yükseliş Süreci”ne Değişimin Diğer Adı”, ANKASAM, [12.09.2019], Erişim Tarihi 12 Aralık 2020, <https://ankasam.org/yeni-ozbekistan-gecis-surecinden-yukselis-surecine-degisimin-diger-adi/>.
- Gagavuzya Resmi Web Sitesi, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, <https://www.gagauzia.md/ru/ato-gagauziya/naselenie.html>.
- Özcan, Azmi, “Milliyetçilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, Erişim Tarihi 07 Ocak 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/milliyetcilik>
- Purtaş, Fırat, “Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY”, MEKAM, Erişim Tarihi 18 Nisan 2020, <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy>.
- The Central People’s Government of the People’s Republic of China, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, http://www.gov.cn/test/2013-04/07/content_2371589.htm.
- The World Bank, Ulusal Veri Tabanı, Erişim Tarihi 9 Kasım 2020, <https://databank.worldbank.org/indicator/BN.KLT.DINV.CD/1ff4a498/Popular-Indicators>.
- Trade Map, Veri Tabanı. Erişim Tarihi 13 Kasım 2020, <https://www.trademap.org>.
- TRT AVAZ, “Türkmenistan'da Anayasa Değişikliği Kanunu onaylandı”, [01.10.2020], Erişim Tarihi 10 Aralık 2020, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/turkmenistan-anayasa-degisikligi-kanunu-onaylandi/5f7578e101a30a2a70703bb1>.

- TRT Haber, “Azerbaycan Bakü’de Uluslararası Türk Kültür ve Mirası Vakfı’nın himayesindeki Dede Korkut Oda Orkestrası'nın tanıtım töreni yapıldı”, [25.09.2018], Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/azerbaycanda-dede-korkut-oda-orkestrasinin-tanitim-toreni-yapildi-386310.html>.
- Türk Keneşi, “Türk Konseyi Heyeti, Özbekistan’a Düzenlenmekte Olan İlk Türk Konseyi Çalışma Ziyareti Çerçevesinde...”, [10.07.2018], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-heyeti-ozbekistana-duzenlenmekte-olan-ilk-turk-konseyi-calisma-ziyareti-cercevesinde-10-temmuz-2018-gunu-taskentte-ozbekistanin-cesitli-ekonomi-kuruluslarinda-ikili-gorusmeler-gerceklestirmistir_1647.
- Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği, Erişim Tarihi 09 Nisan 2020, <http://turkunib.org/tr>.
- Türk Keneşi, “Başkan”, Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/baskan>.
- Türk Keneşi, “Başkan”, Erişim Tarihi 24 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/baskan>.
- Türk Keneşi, “Dördüncü Türk İş Konseyi Toplantısı Bişkek’te Gerçekleştirilmiştir”, [28.04.2016], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/dorduncu-turk-is-konseyi-toplantisi-biskekte-gerceklestirilmistir_859.
- Türk Keneşi, “Ekonomik İşbirliği”, Erişim Tarihi 27 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/ekonomik-isbirligi_2.
- Türk Keneşi, “Eski Genel Sekreterler”, Erişim Tarihi 02 Nisan 2020, <https://www.turkkon.org/tr/eski-genel-sekreterler>.
- Türk Keneşi, “Genel Sekreter”, Erişim Tarihi 02 Nisan 2020, <https://www.turkkon.org/tr/genel-sekreter>.
- Türk Keneşi, “Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev’e Türk Konseyi Ömür Boyu Onursal Başkanı Unvanı Verilmesi Hakkında Açıklama”, [24.05.2019], Erişim Tarihi 28 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/kazakistan-cumhuriyeti-kurucu>

[cumhurbaskani-sayin-nursultan-nazarbayeve-turk-konseyi-omur-boyu-onursal-baskani-unvani-verilmesi-hakkinda-aciklama_1830.](https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi)

Türk Keneşi, “Organizasyon Tarihçesi”, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi>.

Türk Keneşi, “Temel Belgeler”, Erişim Tarihi 05 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/temel-belgeler>.

Türk Keneşi, “Turkic Business Council”, Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/en/isbirligi-alanlari/economic-cooperation_2/turkic-business-council_9.

Türk Keneşi, “Türk İş Konseyi Beşinci Toplantısı 3 Nisan 2017 Tarihinde Astana’da Gerçekleştirilmiştir”, [03.04.2017], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-is-konseyi-besinci-toplantisi-3-nisan-2017-tarihinde-astanada-gerceklestirilmistir_1217.

Türk Keneşi, “Türk İş Konseyi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret ve Sanayi Odası (EİT TSO) Arasında Mutabakat Zaptı İmzalanmıştır”, [15.12.2018], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-is-konseyi-ve-ekonomik-isbirligi-teskilati-ticaret-ve-sanayi-odasi-eit-tso-arasinda-14-aralik-2018-tarihinde-taskentte-duzenlenen-eit-tso-25-yurutme-kurulu-toplantisi-kapsaminda-bir-mutabakat-zapti-izmalanmistir_1737.

Türk Keneşi, “Türk Konseyi 1. Zirvesi 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde Almatı’da düzenlendi”, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-1-zirvesi-20-21-ekim-2011-tarihlerinde-almatida-duzenlendi_144.

Türk Keneşi, “Türk Konseyi 2. Zirvesi Bişkek’te düzenlendi”, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-2-zirvesi-biskekte-duzenlendi_98.

Türk Keneşi, “Türk Konseyi 7. Zirvesi Bakü’de düzenlendi”, [15.10.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-7-zirvesi-bakude-duzenlendi_1907.

Türk Keneşi, “Türk Konseyi Altıncı Zirve Toplantısı Basın Duyurusu”, [03.09.2018], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-altinci-zirve-toplantisi-basin-duyurusu_1670.

- Türk Keneşi, “Türk Konseyi Avrupa Temsilcilik Ofisi Açılış Töreni ve Dışişleri Bakanları Toplantısı Budapeşte’de gerçekleştirildi”, [19.09.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-avrupa-temsilcilik-ofisi-acilis-toreni-ve-disisleri-bakanlari-toplantisi-budapestede-gerceklestirildi_1882.
- Türk Keneşi, “Türk Konseyi Genel Sekreteri Bağhdad Amreyev 14 Aralık 2018 Tarihinde Taşkent’te Düzenlenen Türk İş Konseyi Toplantısına Başkanlık Etmıştır”, [15.12.2018], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreteri-baghdad-amreyev-14-aralik-2018-tarihinde-taskentte-duzenlenen-turk-is-konseyi-toplantisina-baskanlik-etmistir_1734.
- Türk Keneşi, “Türk Konseyi Genel Sekreteri Ukrayna’nın Ankara Büyükelçisini kabul etti”, [11.09.2020], Erişim Tarihi 15 Aralık 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreteri-ukraynanin-ankara-buyukelcisini-kabul-etti_2066.
- Türk Keneşi, “Türk Konseyi’nin bayrağı Bişkek’te kabul edildi”, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyinin-bayragi-biskekte-kabul-edildi_97.
- Türk Keneşi, “Türk Ticaret ve Sanayi Odaları (TTSO) Tüzüğü 17 Mayıs 2019 Tarihinde Nur-Sultan’da İmzalanıyor”, [13.05.2019], Erişim Tarihi 29 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/basin-duyurusu-turk-ticaret-ve-sanayi-odalari-ttso-tuzugu-17-mayis-2019-tarihinde-nur-sultanda-imzalaniyor_1812.
- Türk Keneşi, “Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TCCİ) Toplantısı ve Türk İş ve Yatırım Forumu Taşkent’te düzenlendi”, [07.10.2019], Erişim Tarihi 24 Mart 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-ticaret-ve-sanayi-odasi-tcci-toplantisi-ve-turk-is-ve-yatirim-forumu-taskentte-duzenlendi_1898.
- Türk Keneşi, “Üye Ülkelerin İş Dünyalarını Tek Çatı Altında Toplayacak Türk İş Konseyi Kuruldu”, Erişim Tarihi 27 Mayıs, https://www.turkkon.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunyalarinin-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu_146.

- Türk Keneşi, “Zirveler”, Erişim Tarihi 05 Mart 2020, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>.
- Türk Konseyi, “Ortak Türk Tarihi Ders Kitabı Devlet Başkanlarınca memnuniyetle karşılandı”, [18.09.2015], Erişim Tarihi 09 Nisan 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/ortak-turk-tarihi-ders-kitabi-devlet-baskanlarinca-memnuniyetle-karsilandi_556.
- Türk Konseyi, “Turkic Culture and Heritage Foundation”, Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020, https://www.turkkon.org/en/iliskili-kurumlar/turkic-culture-and-heritage-foundation_5.
- Türk Konseyi, “Türk Devletleri İçin Ortak Tarih Ders Kitabı Yazılacak”, [11.04.2012], Erişim Tarihi 09 Nisan 2020, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-icin-ortak-tarih-ders-kitabi-yazilacak-the-first-news-haber-ajansi_188.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi IV. Zirvesi Bodrum’da gerçekleştirildi”, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, http://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-iv_-zirvesi-bodrum_da-gerceklestirildi.tr.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi”, Erişim Tarihi 21 Mart 2020, http://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-dorduncu-zirvesi-taslak-bildirisi_-5-haziran-2014_-bodrum_-turkiye.tr.mfa.
- TÜRKPA Yayınlar, “TÜRKPA 10. Yıl Dergisi”, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications>.
- TÜRKPA Yayınlar. “TÜRKPA 2010 Raporu.” Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020. <https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications>.
- TÜRKPA Yayınlar, “TÜRKPA Komisyonlarının 2019 Yılı Faaliyetlerine İlişkin Kitapçık”, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications>.
- TÜRKPA, “Kazakistan Parlamentosu Anayasa Değişikliklerini Kabul Etti”, [06.03.2017], Erişim Tarihi 20 Kasım 2020, <https://turk-pa.org/tr/archive/id2369>.

TÜRKPA, “Tarihçe,” Erişim Tarihi 04 Mayıs 2020, https://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/history.

TÜRKPA, “Türk İşbirliği”, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, <https://turk-pa.org/tr>.

TÜRKSOY Arşivi, “Türk Kültürüne Hizmette 20. Yıl”, Hazırlayan Salim Ezer, Erişim Tarihi 27 Nisan 2020, <https://www.turksoy.org/tr/library/turksoy-20-yil>.

TÜRKSOY Arşivi, “TÜRKSOY Faaliyet Raporu 2018-2019”, Hazırlayan Salim Ezer, Erişim Tarihi 27 Nisan 2020, <https://www.turksoy.org/tr/library/faaliyet-raporu-2019>.

TÜRKSOY, “Kütüphane”, Erişim Tarihi 30 Nisan 2020, <https://www.turksoy.org/tr/library>.

TÜRKSOY, Erişim Tarihi 16 Ekim 2020, <https://www.turksoy.org/tr/members/trnc>.

TWESCO, “ ‘Ortak Türk Tarihi’ Ders Kitabı Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye’de Okutulmaya Başlandı”, [21.02.2020], Erişim Tarihi 05 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr/2020/02/21/2010/>.

TWESCO, “Akademi Hakkında”, Erişim Tarihi 09 Eylül 2020, <http://twesco.org/tr>.

TWESCO, “Kütüphane”, Erişim Tarihi 05 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr>.

TWESCO, “Müze”, Erişim Tarihi 05 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr>.

Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO), Erişim Tarihi 05 Ekim 2020, <http://twesco.org/tr>.

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, “İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi”, Erişim Tarihi 27 Nisan 2020, <http://www.unesco.org.tr>.

United Nations, Erişim Tarihi 26 Ekim 2020, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/>.

UTİKAD, “Yeni Bir Araç Taşıyıcı Hattı Başladı”, [02.04.2017], Erişim Tarihi 17 Kasım 2020, <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/14718/yeni-bir-arac-tasiyici-hatti-basladi>.

UZDAILY, “Президент подписал закон “О Конституционном суде Республики Узбекистан”, [02.06.2017], Erişim Tarihi 25 Aralık 2020, <https://www.uzdaily.uz/ru/post/32807>.

Государственный комитет статистики Украины, “Всеукраинская перепись населения 2001”, Erişim Tarihi 29 Ekim 2020, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality>.

Президент Кыргызской Республики, “Подписан Закон КР «О назначении референдума (всенародного голосования) по определению формы правления Кыргызской Республики»”, [11.12.2020], Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021, <http://www.president.kg/ru/sobytiya/zakony>.

Федеральная служба государственной статистики, Erişim Tarihi: 29 Ekim 2020, <https://rosstat.gov.ru/territorial>.

Центральная Комиссия по Выборам и Проведению Референдумов Кыргызской Республики, “20.01.2021 №27 О результатах референдума”, [20.01.2021], Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021, https://shailoo.gov.kg/ru/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru.

Mevzuat

“Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin Himayesi Altında Çalışan Türk Dili Konuşan Ülkeler’in Aksakallar Keneşi Yönetmeliği”, (mail yoluyla Türk Konseyi’nden alınmıştır.)

“Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyinin Kurulmasına ilişkin Sözleşme”, (mail yoluyla Türk Konseyi’nden alınmıştır.)

Azərbaycanın Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi - Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası (e-qanun), “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu arasında yerləşmə ölkəsi haqqında Saziş”, Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020. <http://www.e-qanun.az/framework/41532>.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, Erişim Tarihi 08 Aralık 2020, <https://www.mevzuat.gov.tr/#anayasa>.

T.C Resmi Gazete, “Türk Akademisi’nin Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma”, Erişim Tarihi 09 Eylül 2020.

T.C. Resmi Gazete, “Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı”, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020.

T.C. Resmi Gazete, “Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı”, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020.

T.C. Resmi Gazete, “Türk Kültür ve Miras Vakfının Mali Esaslarına İlişkin Anlaşma”, Erişim Tarihi 17 Mayıs 2020.

T.C. Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY) Arasında Evsahibi Ülke Anlaşması”, Erişim Tarihi 18 Nisan 2020.

T.C. Resmi Gazete, “Türksöy Teşkilatının Yerleşimi, Milli Temsilcilerin ve Milletlerarası Personelinin Statüleri Hakkında Protokol”, Erişim Tarihi 22 Nisan 2020.

T.C. Resmi Gazete, “Türksöy’un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma”, Erişim Tarihi 18 Nisan 2020.

Türk Keneşi, “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması”, Türk Keneşi, Erişim Tarihi 18 Mart 2020.
https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf.

Türk Keneşi, “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Evsahibi Ülke Anlaşması”, Erişim Tarihi 02 Nisan 2020,
https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Ev_Sahibi_Ulke_Anlasmasi_1_20140417_194044.pdf.

TÜRKPFA Dokümanları, “Headquarters Agreement Between The Government of The Republic of Azerbaijan and The Secretariat of The Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries (TURKPA Secretariat)”, Erişim Tarihi 12 Mayıs 2020, https://turk-pa.org/tr/content/documents/other_docs.

TÜRKPFA, “TÜRKPFA Resmi Belgeler”, Erişim Tarihi 04 Mayıs 2020, https://turk-pa.org/tr/content/documents/publications/613_trkpa_resmi_belgeleri.

e-qanun, no. 1458-VQ.

15/7/2010 tarihli 27642 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

17/10/1994 tarihli 22084 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

21/12/2012 tarihli 28504 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

27/8/2011 tarihli 28038 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

28/5/2012 tarihli 28337 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

5/6/2014 tarihli 29021 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

5/6/2014 tarihli 29021 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

9/6/1997 tarihli 21955 sayılı *T.C. Resmi Gazete*.

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Yüzölçümü	17
Tablo 2: Rusya Federasyonu'na Bağlı Özerk Türk Cumhuriyetleri	18
Tablo 3: Rusya Federasyonu Dışında Bulunan Özerk Türk Cumhuriyetleri...	19
Tablo 4: Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin 2020 Yılı Nüfusu.....	22
Tablo 5: Türk Cumhuriyetlerinde Nüfusun Etnik Dağılımı.....	23
Tablo 6: Özerk Türk Cumhuriyetleri 2020 Yılı Nüfusu	24
Tablo 7: Türk Cumhuriyetlerinin Birbirleri İle Olan İhracat ve İthalatı(2019)	33

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1:** Türk Cumhuriyetlerinin GSYH Büyüme Oranı (Yıllık %)..... 30
- Şekil 2:** Türk Cumhuriyetlerinin GSYH (Milyar \$)..... 31
- Şekil 3:** Türk Konseyi Organları ve İlişkili Kuruluşlar 126

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri..... 16

Harita 2: Özerk Türk Cumhuriyetleri 19

ÖZGEÇMİŞ

Ayşe Şener, 2012 yılında Kalaba Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Bölümü'nü bitirdikten sonra, 2016 yılında Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden Yüksek Onur Derecesinde mezun oldu. 2016 ve 2017 yılında ANKET A.Ş.'de ve 2018 yılında Armoni Organizasyon'da (kısa bir dönem) çalıştı. 2018 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans Programına başladı. Türk Dünyası, Orta Asya ve Avrasya konularıyla ilgilenmektedir. Yayımlanmış bir tebliği bulunmaktadır.